

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

САВЧЕНКО СВІТЛАНА ВОЛОДИМИРІВНА

Гриф

Прим. № _____

УДК 929АПАНОВИЧ:94(477)"19"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОЛЕНА АПАНОВИЧ У НАУКОВОМУ
ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Галузь знань: 02 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Савченко С. В.

Науковий керівник: **Бонь Олександр Іванович**, канд. історичних наук, доцент

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Савченко С. В. Олена Апанович у науковому та громадському житті України другої половини ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020.

Дисертація присвячена актуальній для української біографістики темі, а саме: комплексному висвітленню життєвого шляху і дослідженню наукової, архівної та громадської діяльності Олени Апанович.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було здійснено комплексне дослідження наукової та громадської діяльності радянського / пострадянського історика – Олени Михайлівни Апанович.

Вивчення історіографії про біографію, наукову та громадську діяльність Олени Апанович показує, що немає дослідження, яке б комплексно узагальнювало її біографію та творчий шлях. Проте існує значний масив публікацій, присвячених вивченню життєвого і творчого шляху історикіні – переважно у довідкових, енциклопедичних виданнях; роботи колег про її основні наукові зацікавлення. Окрему частину становлять біобібліографічні та ювілейні видання, які дають важливий матеріал для аналізу наукової діяльності, вивчення основних етапів життя та діяльності вченої. В українській історіографії вона також згадується у зв'язку з активним розвитком інституціональної історії історичної науки – перш за все Інституту історії України НАНУ та Інституту рукопису НБУВ.

Джерельна база вивчення наукової та громадської діяльності О. Апанович ґрунтується на матеріалах семи архівосховищ України. Найбільший з них – особовий фонд вченої в ІР НБУВ. Це різні за тематикою і походженням документи, які стосуються багатьох періодів життя та діяльності вченої. Найкраще вони розкривають її наукову та громадську діяльність у Києві, є незначними

на джерела з дитинства та юності. Архівні й особові справи з установ, де вона працювала дали змогу уточнити біографічні дані.

Вперше вводяться до наукового обігу більшість документів, використаних у дисертації: матеріали особового фонду історикині ІР НБУВ, архіву Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Наукового архіву Інституту історії України НАНУ, ЦДІАК України, матеріали УТОПІК у ЦДАВОУ та ДАК. Залучено інтерв'ю з членами родини та колегами, що уможливило деталізувати біографію та показати роль ученої у колі близьких і професійному середовищі.

Дослідження презентованої джерельної бази дало змогу виділити основні етапи життя, прослідкувати еволюцію світогляду, уточнити наявну в українській історіографії періодизацію наукової діяльності О. Апанович. Постать історикині, яка жила в період становлення, розвитку і занепаду радянської історичної науки, є прикладом використання багатьох традицій і підходів, сприйнятих від свого вчителя К. Гуслистого, який перейняв їх від Д. Яворницького та Д. Багалія.

Виділено кілька основних напрямів її наукових досліджень: 1) історія українського козацтва та ранньонові історія; 2) археографія і джерелознавство; 3) козацьке літописання та історія української рукописної книги; 4) біографістика; 5) історіософія та історіографія. Найвідомішим і найгрунтовнішим з них був козакознавчий. Не тільки він визначив науковий авторитет науковиці. Це також дослідження біографії та наукової творчості В. Вернадського, якого О. Апанович відкрила для української історичної науки. Вчена фактично відродила науковий напрям української науки – вивчення рукописної книги, маргіналістику.

У дослідженні встановлено, що тривалий період роботи в Інституті історії АН УРСР сформував у неї високий рівень авторитету в середовищі фахових істориків та громадськості. Вона була залучена до всіх процесів установи. Водночас, відбулося її зближення з колегами опозиційної частини радянських істориків України. Науковиця була принциповою і фаховою у роботі відділу історії феодалізму під час обговорення як досліджень колег, так і власних праць.

Зазначено, що вона посіла помітне місце в українській гуманітаристиці 1960 рр. Належність до нонконформістської групи дослідників української

минувшини призвело до звільнення вченої з Інституту історії під приводом скорочення штатів. Як повернення справедливості було її поновлення до наукової інституції в 1995 р. Через поважний вік і слабе здоров'я дослідниця вже не могла розгорнути суто наукову роботу, тому зосередилась на публікації козакознавчих праць тощо.

Наголошено, що перебуваючи під постійним впливом політичних змін у СРСР, а згодом – і в незалежній Україні, вона була самостійним суб'єктом трансформацій в історичній науці та громадському житті. Наукова та громадська праця з історією і пам'ятками українського козацтва давала поштовх до зацікавленості власною історією та зростання національної самосвідомості.

Джерельна база дозволила проаналізувати недосліджену архівну діяльність Олени Апанович протягом 1944–1950 рр. у ЦДІА УРСР. Визнано, що вчена ознайомила із багатьма джерелами історії українського козацтва, здійснила значну роботу по впорядкуванню та опрацюванню документальних фондів ранньонового і нового часу. Особливий внесок зробила працею у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Спочатку архівну роботу вона сприймала як усунення від козакознавчих досліджень академічного напрямку, проте згодом зрозуміла його сенс. Вчена опрацювала значну кількість фондів цього унікального архівосховища та відкрила для себе й української історичної науки два нові напрями – українська рукописна книга та дослідження української біографії Володимира Вернадського. Цінним було як віднайдення щоденника, інших документів академіка – першого президента УАН, так і підготовка низки наукових розвідок, монографії про різні аспекти біографії та діяльності В. Вернадського, яка мала два видання.

Розкрито такий важливий напрям громадської діяльності, як участь Олени Апанович у жіночому русі. Хоча робота Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги була спрямована на національно-культурне піднесення в Україні ще на початку незалежності, відома історикиня своїм громадським і науковим авторитетом, участю у заходах товариства активно сприяла цьому процесу. Саме тому вона стала почесною членкинею організації.

Досліджено також маловідому роботу Олени Апанович як керівниці секції історичних пам'яток Київської організації Українського товариства пам'яток історії і культури. У 1966 р. вона була в колі засновників організації – членкинею правління та головою секції пам'яток історії. За її керівництва секція перетворилась на провідну структуру київської організації, яка координувала зусилля відомих учених і пам'яткоохоронців. Разом із І. Гончарем, Г. Логвином, М. Брайчевським організувала зміну спрямування Печерського історико-культурного заповідника з суто атеїстичного на охорону і збереження пам'яток. Серед проєктів очолюваної нею секції збереження валів Печерської фортеці, комплексу будівель, які складають нині корпуси Києво-Могилянської академії, Золотих Воріт, Флорівського монастиря тощо. Вагоме значення мала й організована нею робота зі складання реєстру пам'яток Києва, вперше проведена інвентаризація пам'яток Подолу. Але у 1974 р. вона була усунена від головування секції історичних пам'яток – це було продовження політичних гонінь на вчену.

Доведено, що головною справою життя Олени Апанович було не тільки вивчення історії українського козацтва, а і збереження та популяризація пам'яток козацької доби. Учена була однією з провідних ідеологів збереження козацької спадщини – як рухомої, так і нерухомої. Реалізовувала це як комплексну проблему, спрямовану на підйом національної свідомості українців. Це і збереження історичної пам'яті про козацькі часи, і складання детального реєстру пам'яток, які підлягали охороні та збереженню, і проведення просвітницьких заходів. Однак наскрізним проєктом збереження пам'яток козацтва, у якому плідно працювала О. Апанович, формувала концепцію, був історико-культурний заповідник на Хортиці. Вона бачила його як майбутній пантеон козацької слави. І якщо деякі її ідеї (про перенесення поховань видатних козацьких лідерів на Хортицю) не знайшли підтримки у партійних органів і частини пам'яткоохоронців та істориків, то залучення широкої громадськості до збереження і популяризації пам'яток часів козаччини спричинило значні зрушення у суспільній свідомості. Саме через це партійне і радянське керівництво було змушене загальмувати цей процес. За часів перебудови, коли стало можливо реалізовувати такі

пам'яткохоронні проєкти козацької тематики, вона стала науковою керівницею двох комплексних експедицій «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» у 1989 і 1990 рр. За задумом Олени Апанович та її колег, ці заходи мали спонукати до зацікавленості темою козацтва не тільки наукові центри України, а й активізувати та залучити місцеву пересічну громадськість до пам'яткоохоронної роботи.

Ключові слова: Олена Апанович, історик, наукова діяльність, громадська діяльність, історія українського козацтва, збереження пам'яток, радянський / пострадянський учений.

SUMMARY

Savchenko S.V. Olena Apanovych within the framework of academic and civil activity of Ukraine in the second half of the XXth century – scientific work for a qualification, as a manuscript.

The dissertation for obtaining of the scientific degree of the Candidate of Sciences in History in specialisation 07.00.01 – History of Ukraine. – Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to an important for Ukrainian bibliography topic – systematic analysis of the life, scientific endeavours, archivistics and civil activities of Olena Apanovych.

The scientific novelty of the work consists of the fact that for the first time the entire analysis of scientific and civil activities of Soviet and Post-Soviet activist Olena Mykhaylivna Apanovych has conducted.

The analysis of the bibliographical historiography shows that there is no scientific research on issues of O. Apanovych's scientific and civil activities, which summarises her bibliography and scientific path. However, the great quantity of short, encyclopedic, or colleagues' publications are available. Bibliographical and anniversary publications make a separate group of materials for analysis of her scientific and life paths. Ukrainian historiography mentions her as an active participant of the Institute of History of Ukraine NANU of the Manuscripts Institute of Ukraine NBUV foundation.

Sources base of this work consists of the main seven archives in Ukraine. The largest one being personal fund of the scientist in the Manuscripts Institute NBUV.

Those are different documents by topics and origination, which relate to life and activities of O. Apanovych. They reveal the scientific and civil activities in Kyiv. However, the sources on childhood and youth period of life not well represented. Personal documents and documents from the archives of the institutions where Olena Apanovych has been working made many bibliographical clarifications to the research.

It is the first time that the majority of documents from this dissertation made scientifically public: materials from the personal fund in Manuscripts Institute NBUV, National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky archive, scientific archive of the Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine, TsDIAK of Ukraine, Materials from UTOPIK in TsDAVOU and DAK. Also for the first time, many interviews with the family members were analysed in this work, which allowed to show the significant quantity of bibliographical information and to show the role of the scientist in the circle of relatives and in professional area.

The analysis of the mentioned source base allowed to distinguish the life stages, life outlook evolution, and to clarify an available in Ukrainian historiography periodisation of O. Apanovych's activities. Given this, Olena Apanovych's figure, which was present during foundation, development, and decline of the Soviet history science, is a great example of traditional history science approaches application, which acquired from her mentor Kostya Huslystoho, who in his turn took this knowledge on historiographic tradition from Dmytro Yavornytsky and Dmytro Bahaliy.

There were a couple of scientific research flows of Olena Apanovych revealed: 1) the history of Ukrainian cossacks and early-new history; 2) archeography and sourceology; 3) cossacks manuscripts and Ukrainian manuscripts history; 4) bibliography; 5) philosophical history and historiography. Among those flows, the most famous and productive was the one on cossacks. However, it was not the only one, which founded the authority of the scientist. Additional ones were analysis of bibliography and scientific activities of Volodymyra Vernadskoho, who actually revealed to the scientific public by her. The scientist recreated the analysis of manuscripts and marginalistics.

The research established that for a long working period in the Institute of History AN USSR earned a respect among historians and civil society. She was a part of all processes in academic institute. She also became closer with other opposition Soviet scientists in Ukraine. O. Apanovych was critical to the work of the feudalism history department while discussions over colleagues' and her own papers.

She became an important figure in Ukrainian humanitarian research of 1960th. She was a member of non-conformists group of scientists and thus forced to resign from the Institute of History. As a restoration of justice, she employed back to the institution in 1995. However, due to the respected age and illnesses she could not proceed with an active scientific and managerial work and concentrated her efforts on cossacks research.

It is emphasised that being under a constant pressure from political changes in USSR and later in Ukraine, the scientist was an individual figure of transformation in historical science and civil life. Scientific and public work on cossacks history attracted attention to history and to growth of national self-identification.

The sources base allowed analysing the previously unrevealed archive activity of Olena Apanovych during 1944–1950th in TsDIA URSR. It was summarised that the scientist not only conducted research on cossacks but also conducted a significant work on systematisation and analysis of documental funds of previous periods. Special contribution made to manuscripts department of TsNB AN URSR. At the beginning, she found the work in archives as a substitution for cossacks research and then perceived a special sense in that. She systematized significant amount of archives and revealed the two new scientific topics: Ukrainian manuscript and bibliographical analysis of V. Vernadsky activities. Especially important were the analysis of the academic's diary and other documents of the first president of UAN as well as preparation of scientific analyses and monographies on different related to V. Vernadsky matters.

A very important aspect of civil activities of Olena Apanovych is her role in equality movement. Despite Ukrainian Women Association named after Olena Teliha was already working towards national and cultural upheaval of Ukraine, the famous historian was an active participant and promoter of the process. That is why she appointed as an Honourable Member of the Association.

The paper also analyses not a well-known activity of Olena Apanovych as a director of the historical heritage department of the Kyiv Branch of the Association of History and Culture. In 1966, she was a founder of the Association, a board member and a director of the historical heritage department. During her term, the association became the leading organisation in Kyiv. She was coordinating famous scientists and historical heritage preservers. Together with I. Honcharem, H. Logvinom, M. Braychevskim organised and changed the strategy of Pechersk Historically-Cultural reserve from atheistic to history-protective. Among other projects, she leded Pechersk fortification preservation, which is now a part of Kyiv-Mohyla Academy, Golden Gates, Florovsky monastery and other historical sites. She also contributed to register of Kyiv sites foundation, when the first Podil inventorisation has conducted. She forced to resign in 1974 as part of political repression against her.

It was proved that the main topic of Olena Apanovych's research was not only cossacks but also preservation and popularisation of cossacks' heritage. The scientist was among ideologists of cossacks heritage preservations both movable and immovable. She approached it systematically and tried to rise national self-identification of Ukrainians. This includes historical heritage of cossacks preservation, heritage register, and educational events. Importantly, the main project of O. Apanovych in cossacks heritage preservation, where she was the main leader and concept former, which was the historical and cultural center on Khortytsia. She saw it as a future pantheon of cossacks' fame. Despite some of her ideas (on reburial of cossacks' leaders in Khortytsia) were not supported by the party leaders, anyway she engaged a great quantity of scientists and civil society to heritage popularisation and caused significant mind shift in society as a whole. Due to these factors, management of the Soviets was slowing the project down. In times of reconstruction when she cloud realise the projects again, she leded two expeditions: "Zaporizka Sich: destructed and preserved" in 1989 and 1990. As it was predicted this could draw attention not only by scientific centres but it could activate local civil society to cultural heritage preservation activities.

Keywords: Olena Apanovych, historian, scientific activity, civil activism, Ukrinian cossacks history, heritage preservation, Soviet / post-Soviet scientist.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1) Савченко С. В. Олена Апанович в українському жіночому русі / С. В. Савченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 118-124.

2) Савченко С. В. Олена Апанович в діяльності Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / С. В. Савченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. науков. пр. – Вип. 22. – К., 2013. – С. 153-159.

3) Savchenko S. Olena Apanovych activity in the Ukrainian Association for the Protection of Historical and Cultural Monuments aimed at preservation of Khortytsia monuments in 1960–1970 years/ S. Savchenko // French Journal of Science and Educational Research. – Paris University Press, 2014. – № 2 (12), July–December. – Volume II. – С. 622-627.

4) Савченко С. В. «Це – пісня душі моєї»: Олена Апанович у збереженні пам'яток Запорізької Січі в кінці 1980 – на початку 1990 років / С.В. Савченко // Сумська старовина. – Суми, 2014. – Вип. XLIII–XLIV. – С. 107-116.

5) Савченко С. В. «Хортиця увійшла в моє серце і душу». Олена Апанович у збереженні пам'яток Хортиці у 1960 – на початку 1970 років / С. В. Савченко // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2015. – Вип. 4 (95). – С. 94-100.

6) Савченко С. В. Олена Апанович у збереженні історичної пам'яті українського народу / О.І. Бонь, С.В. Савченко // Київські історичні студії. – К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. – № 2 (9). – С.27-35.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7) Савченко С. В. Українська ментальність та аспекти агрокультури українського козацтва у науковій творчості Олени Апанович в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського / С. В. Савченко / Історія

освіти, науки і техніки в Україні: матеріали п'ятої конференції молодих учених та спеціалістів, м. Київ, 28 травня 2009 р. / УААН, ДНСГБ; редкол.: В. А. Вергунова та ін. – К., 2009. – С. 162-163.

8) Савченко С. В. Апанович О. М.: життєдіяльність, наукове кредо / С. В. Савченко // Погляд крізь віки: матеріали наукової конференції, м. Київ, 25 травня 2009 р. – К., 2009. – С. 3-22.

9) Савченко С. В. «Але головне було – наука»: київський період життя Олени Апанович у спогадах та листах / С. В. Савченко // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ-ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір: матер. V щоріч. Всеукр. Наук.-практ. конф., 27 трав. 2015 р., м. Київ / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Благод. фонд сприян. розв. освіти ім. Б. Грінченка; редкол.: В.О. Огнев'юк (голова), Л.Л. Хоружа, К.О. Линьов [та ін.]; наук. ред.: О.О. Салата, Є.А. Ковальов. – К.: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. - С. 179-186.

***Наукові праці, які додатково відображають наукові
результати дисертації:***

10) Савченко С. В. Аспекти агрокультури козацької держави в контексті історизму / С. В. Савченко // Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання. – К., 2009. – № 2. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2009-2/09_savchenko.pdf

11) Савченко С. В. Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович / С. В. Савченко // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2013. – Вип. 73. – С. 10-18.

12) Савченко С.В. Олена Апанович та її внесок у дослідження та збереження могили Івана Сірка / С.В. Савченко // Краєзнавство. – 2018. – Вип. 4 (105). – С. 170-178.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	13-14
ВСТУП	15-19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	20-40
1. 1. Стан наукової розробки теми	20-29
1. 2. Джерельна база дослідження	29-35
1. 3. Теоретико-методологічні засади	35-40
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ ХХ СТ.	41-89
2. 1. Формування світоглядних переконань і громадянської позиції вченої	41-65
2. 2. Спектр наукових інтересів	65-89
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ	90-145
3. 1. Робота в Інституті історії АН УРСР та Інституті історії України НАНУ	90-118
3. 2. Дослідницька й організаційна діяльність ученої в архівних установах	118-145
РОЗДІЛ 4. ОЛЕНА АПАНОВИЧ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ	146-194
4. 1. Участь у діяльності громадських організацій	146-166
4. 2. Місце і роль ученої у збереженні та популяризації пам'яток українського козацтва.	166-194
ВИСНОВКИ	195-199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	200-254
ДОДАТКИ	255-332
ДОДАТОК А. Біограма життя та діяльності О. Апанович	255-257
ДОДАТОК Б. Фото Олени Апанович різних років	258-270
ДОДАТОК В. Фото з родинного архіву Апановичів	271-275

ДОДАТОК Г. Публікації О. Апанович. Хронологічна таблиця	276-284
ДОДАТОК І. Бібліографічний покажчик праць Олени Апанович	285-313
ДОДАТОК Д. Документи про громадську діяльність	314-318

О. Апанович

ДОДАТОК Е. Фрагменти щоденникових записів Олени Апанович. 1970-1990 рр.	319-321
ДОДАТОК Є. Вибране листування О. Апанович	322-329
ДОДАТОК Ж. Список опублікованих праць за темою дисертації	330-332

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

а. а. – авторський аркуш;

арк. – аркуш;

АН УРСР – Академія наук Української радянської соціалістичної республіки;

БСЕ – Большая советская энциклопедия;

ВУАН – Всеукраїнська академія наук;

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України;

ГЕС – гідроелектростанція;

ДАК – Державний архів м. Києва.

д. а. – друкований аркуш;

д. філос. н. – доктор філософських наук;

др. п. – друга половина;

зв. – зворот;

ім. – імені;

ІА АН УРСР – Інститут археології АН УРСР;

ІІ АН УРСР – Інститут історії АН УРСР;

ІПУ НАНУ – Інститут історії України Національної академії наук України;

ІМФЕ НАНУ – Інститут мистецтва, фольклору та етнографії Національної академії наук України;

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського;

КДБ – Комітет державної безпеки;

КДУ – Київський державний університет;

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу;

КСЗ – Китайська східна залізниця;

м. н. с. – молодший науковий співробітник;

НА ІПУ НАНУ – Науковий архів Інституту історії України Національної академії наук України;

НДР – Німецька демократична республіка;
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ;
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка у Європі;
од. зб. – одиниця зберігання;
оп. – опис;
ПНР – Польська народна республіка;
п. п. – перша половина;
РМ – Рада Міністрів;
р. н. – рік народження;
СВУ – Спілка визволення України;
с. н. с. – старший науковий співробітник;
спр. – справа;
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
ст. – століття;
УАН – Українська академія наук;
УІЖ – Український історичний журнал;
УРЕ – Українська радянська енциклопедія;
УРСР – Українська радянська соціалістична республіка;
УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток (пам'ятників) історії та культури;
ЦДІА – Центральний державний історичний архів;
ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;
ЦДАДА – Центральний державний архів давніх актів;
ЦДАЖР УРСР – Центральний державний архів Жовтневої революції;
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві;
ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України;
ЦНБ АН УРСР – Центральна наукова бібліотека Академії наук Української радянської соціалістичної республіки;
ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України.

ВСТУП

Вивчення історії інтелігенції та наукових інституцій радянської доби неможливе без належної уваги до життєвого шляху та наукового доробку вчених. Особливо важливим є дослідження динаміки їхнього розвитку в площині радянський / пострадянський історик. З огляду на це, актуальним є студіювання життя та діяльності відомої вченої, кандидата історичних наук, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Олени Михайлівни Апанович. Вона була однією з тих вітчизняних істориків, які своєю науковою і громадською працею у радянські часи зберігали український характер національної гуманітаристики. В умовах панування радянської ідеологічної парадигми, вчена змогла здійснити значний внесок у вітчизняну історичну науку та пам'яткоохоронну справу. Цінність становить її біографія, яка відобразила здобутки і втрати українських істориків радянського та пострадянського часів.

Наявною постає проблема підходів до вивчення та оцінки здобутків радянських істориків, оскільки важливим є визначення ціннісних підходів до їхньої наукової праці, політико-ідеологічних впливів та світоглядних переконань. Власне, історики і складають особливий сегмент для аналізу української гуманітаристики. Інтерес становить і вивчення тяглості історіографічних традицій та відносин у системі «учитель – учень». Тому О. Апанович, яка жила в період становлення, розвитку і занепаду радянської історичної науки, є зразком використання традицій і підходів, сприйнятих від свого вчителя К. Гуслистого, який перейняв історіографічну традицію Д. Яворницького та Д. Багалія.

Наукова і особиста біографії міцно пов'язані з епохою, у яку жила дослідниця. Водночас, в умовах переслідувань і обмежень, учена мала змогу створити оригінальні праці, які стали вагомим внеском в українську історичну науку.

В умовах сталінського режиму, хрущовської «відлиги», «брежнєвщини» та «перебудови» О. Апанович була однією з представників нонконформістських науковців, які були причетні до «шістдесятників» та дисидентів. Трагедія цього покоління істориків у тому, що вони не мали змоги кардинально змінити ідеологічні підходи розвитку історичної науки, натомість знайшли засоби активізації тогочасного громадського руху.

Олена Апанович – одна з діячів української історичної науки, яка плідно поєднувала академічні студії з громадською пам'яткоохоронною діяльністю щодо збереження і популяризації пам'яток козацького періоду та Запорозької Січі зокрема. У 1950–1970 роках її діяльність була надзвичайно активною і мала всі ознаки громадянського спротиву комуністичній системі. За наукові дослідження та громадську роботу вона здобула славу «козацької матері» та визнання «першої жінки, яка проникла на Запорозьку Січ». Дотепер не втратили значення її наукові праці з історії Чортомлицької Січі й українського війська п. п. XVIII ст. тощо.

З особливою наполегливістю О. Апанович продовжувала свою діяльність у період новітньої української держави, тому особливе зацікавлення становить її постать дослідженням трансформації в системі радянський / пострадянський історик. Вона була в епіцентрі того наукового зламу, що відбувся в українській гуманітаристиці, зокрема історичній науці.

Таким чином, вивчення біографії, наукової та громадської діяльності Олени Апанович дасть змогу дослідити основні етапи розвитку української радянської та пострадянської історичної науки, пам'яткоохоронного руху.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з проблематикою наукової теми кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка «Складні питання історичної пам'яті країн Центрально-Східної Європи ХХ-ХХІ ст. у парадигмі діалогічності української культури» (Реєстраційний номер: 0116U003294).

Мета дослідження – всебічне та комплексне висвітлення життєвого шляху, наукової та громадської діяльності Олени Апанович. Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

- охарактеризувати стан вивчення, джерельну базу та методологію дослідження;
- окреслити життєвий та творчий шлях Олени Апанович, визначити основні чинники формування її світогляду;
- висвітлити зміст і спрямованість наукових досліджень ученої;
- з'ясувати основні етапи роботи Олени Апанович в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ;
- дослідити основні здобутки в опрацюванні фондів ЦДІАК України та ІР НБУВ О. Апанович під час роботи в цих архівних установах;
- визначити внесок Олени Апанович у діяльність громадських організацій;
- показати місце і роль історикині у збереженні та популяризації пам'яток українського козацтва.

Об'єкт дослідження – постать Олени Апанович.

Предмет дослідження – науково-дослідна та громадська діяльність Олени Апанович.

Хронологічні рамки роботи визначаються роками життя Олени Апанович (1919–2000). В окремих випадках розглянуто і пізніший період, зокрема, у популяризації пам'яток козацтва, впливу її досліджень на українську історіографію.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, системності, історизму та логіки. У дисертації застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні методи історичних досліджень. Із загальнонаукових було використано методи: аналізу та синтезу, узагальнення, систематизації. Міждисциплінарні методи: біхевіористський, інституційний, контент-аналізу. Також залучались спеціально-історичні методи: біографічний, порівняльно-історичний та метод синхронного аналізу, ретроспективний, мікроісторичний та просопографічний, аналізу візуальних джерел, гендерного аналізу.

Наукова новизна дисертації полягає у розробці актуальної для української біографістики теми і комплексного вивчення наукової та громадської діяльності Олени Апанович.

Вперше: визначено вплив родини, політичних та ідеологічних процесів на формування світоглядних переконань Олени Апанович; здійснено комплексне дослідження науково-дослідної діяльності вченої в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ за джерелами архіву академічної інституції; на основі впровадження до наукового обігу архівних джерел її особового фонду в Інституті рукопису НБУВ, які раніше не були оприлюднені, показано участь у діяльності громадських організацій; досліджено основні її досягнення архівної та громадської діяльності за документами ЦДІАК України, ДАК та ІР НБУВ, які раніше не використовувались.

Уточнено: за допомогою залучення до дослідження джерел усної історії (інтерв'ю з родиною та колегами вченої) основні дати і події її біографії; вплив середовища та політико-ідеологічних змін в Україні на її громадянську позицію та характер наукової діяльності.

Набуло подальшого розвитку: аналіз тематики наукових досліджень; визначення місця і ролі вченої у пам'яткоохоронному русі в Україні 1950–1980 рр.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що висновки і положення роботи значно поглиблюють розуміння місця в науці радянського часу істориків-нонконформістів, до яких належала О. Апанович. Матеріали дослідження можуть бути використані в узагальнювальних працях з історії радянської та пострадянської науки в Україні, інституційній історії та історії пам'яткоохоронного руху.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному завершеному науковому дослідженні. Уведенні до наукового обігу значного масиву раніше неопублікованих джерел, виявленні й атрибутуванні низки раніше невідомих архівних матеріалів, фотодокументів, збиранні й опрацюванні інтерв'ю з членами родини та колегами науковиці. Зокрема, опрацьовано особовий фонд О. М. Апанович у ІР НБУВ, який раніше не використовувався дослідниками (3100 одиниць зберігання). Окрім цих архівних документів опрацьовано та систематизовано 9 інтерв'ю. Досліджено невеликий, але важливий масив документів родини Апановичів (м. Харків) і документів архіву Сергія Білоконя.

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи, її положення та висновки були викладені на 6 наукових конференціях:

П'ята конференція молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» 28 травня 2009 р., м. Київ; Всеукраїнська наукова конференція «Погляд крізь віки» 25 травня 2009 р., м. Київ; Всеукраїнська наукова конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (секція «Історико-краєзнавчі розвідки») 20–21 березня 2013 р., м. Київ; Всеукраїнська наукова конференція «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» 19–20 квітня 2013 р., м. Ніжин; V щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір», 27 травня 2015 р., м. Київ; IV Всеукраїнська наукова конференція «Історія та історики в сучасному суспільстві: світовий досвід й українські реалії» 26–27 вересня 2019 р., м. Київ; Круглий стіл «Олена Апанович – історикиня, громадська діячка, людина (до 100-річчя від дня народження)». Інститут історії України НАНУ, 10 жовтня 2019 р., м. Київ.

Крім того, результати досліджень обговорювались на засіданні кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Публікації. За темою дисертаційної роботи здійснено 12 публікацій (одинадцять одноосібних та одна у співавторстві), з них: 7 статей у наукових фахових виданнях України, 1 в рецензованому періодичному науковому часописі, включеному до переліку міжнародних наукометричних баз (Index Copernicus, Google Scholar), 1 у зарубіжному періодичному виданні, 3 публікації в інших наукових виданнях. Повний обсяг публікацій складає 7,2 д. а.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, переліку умовних позначень, чотирьох розділів, які містять 9 підрозділів, загальних висновків, додатків і списку використаних джерел та літератури. Основний зміст дисертації викладено на 199 с. Повний обсяг дисертаційної роботи – 332 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1. 1. Стан наукової розробки теми

Життєвий шлях, наукова біографія, громадська діяльність відомої історикині, дослідниці, яка популяризувала історію українського козацтва вже тривалий час перебуває у фокусі уваги істориків-професіоналів, публіцистів, журналістів та громадських діячів. Але ще так і не опрацьовано належним чином її науковий доробок, не узагальнено здобутки в науковій, зокрема архівній сфері, не створено наукової біографії вченої.

Історичні та історіографічні дослідження, присвячені Олені Апанович, можна умовно поділити на декілька груп. Поділ здійснено за принципом вивчення різних аспектів життя і діяльності О. Апанович. Оскільки ці групи є доволі об'ємні, тому вони поділені на підгрупи за хронологічним та тематичним принципами.

Зокрема, виділено такі групи: 1) праці, присвячені вивченню життєвого та творчого шляху історикині; 2) роботи істориків про основні напрями історичних досліджень Олени Апанович; 3) роботи, що досліджують наукову діяльність вченої перш за все в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ, а також в архівних установах – Центральному державному історичному архіві УРСР (ЦДІА УРСР) / Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України) та відділі рукописів АН УРСР / Інституті рукопису НБУВ (ІР НБУВ); 4) праці, які показують громадську діяльність О. Апанович, як у збереженні та популяризації пам'яток козацтва в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури (УТОПК), так і жіночому рухові, збереженні пам'яток Києва.

1) Праці, присвячені вивченню життєвого та творчого шляху історикині.
У цій групі виокремимо підгрупу *біографічних довідників* учених. Перш за все,

слід згадати біобібліографічні видання про вчених Інституту історії України НАНУ. Проте у біографічну довідку про О. Апанович вкралась прикра помилка: м. Мелекесс (тепер місто Димитровград) зазначено в Самарській області сучасної Російської Федерації, а не в Ульяновській, як насправді [291, с. 6–7]. Аналогічну помилку виявлено й у наступному довідковому виданні Інституту історії України НАНУ [292, с. 9–10]. Коротко біографія Олени Апанович відображена в Енциклопедії сучасної України [287, с. 607–608], малій енциклопедії «Українське козацтво» [288, с. 17–18] та енциклопедичному довіднику «Рух опору в Україні 1960-1990» [298, с. 65–66], а також у галузевих довідниках про українських архівістів [304, с. 26–28], істориків [300; 301, 302; 303] та археологів [295, с. 17], які в основному повторюють інформацію [291, с. 23–24; 297, с. 7–8].

Слід виділити як історіографічну підгрупу *роботи про біографії істориків «кола О. Апанович»*, де вчена постає у складній інтелектуальній мережі зв'язків. Біографічні дані про Олену Апанович подаються у дисертації Світлани Батуріної про Федора Шевченка [309] та дослідженні про українських радянських істориків відомої вченої Ірини Колесник [493, с. 167]. Остання, зокрема, вказує на складні умови, у яких доводилось працювати історикам її генерації. Роль і місце вченої в українській науці 1960–1970 рр., взаємозв'язки з колегами по історичному цеху відображені у роботах Олександра Гуржія [441] та його спільній праці з Святославом Юсовим про Катерину Стецюк [443].

Оскільки Олена Апанович і Олена Компан були близькими і творчо, і в особистому житті, то біографічний матеріал міститься в роботах і про Олену Компан [540]. До цієї підгрупи долучимо роботу Ольги Бодак про архівну спадщину Михайла Брайчевського [422, с. 34–49.]. Значний матеріал про колег Олени Апанович містять роботи Олександра Удода про Миколу Петровського (1894–1951 рр.) [568] та, особливо, про її наукового керівника Костя Гуслистого [567]. Роботи О. Удода дають не тільки біографічний матеріал про цих істориків, а й показують широку панораму наукового життя України того періоду, дають змогу простежити зв'язок О. Апанович із керівником кандидатської дисертації. Важливо згадати і роботу Святослава Юсова про Володимира Голобуцького

(був певний час колегою і керівником відділу феодалізму, у якому працювала вчена), у якій зазначається вагомість цієї співпраці [581]. Таким чином, ця історіографічна підгрупа дає змогу просопографічно показати О. Апанович у колі її колег-істориків.

Наступну підгрупу складають *ювілейні та бібліографічні видання*. Ще за життя Олена Апанович була належно пошанована колегами та громадськістю. Так до її 75-ліття було надруковано дві наукові збірки зі вступними статтями відомих вчених, присвячені висвітленню її біографії та наукової діяльності [476; 458 с 4–16.]. Особливе місце займає збірник статей – «Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей» [528].

За традицією наукової спільноти до 75-річчя від дня народження Олени Апанович у 1994 р. було видано (двічі) бібліографію вченої. Це почесне відзначення здійснили Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису та Інститут української археографії й джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України [308; 460 с. 4–23]. Бібліографію праць ученої перевидало Управління культури виконкому Запорізької міської Ради, продовживши перелік публікацій ще на рік: «Берегиня козацької історії. Бібліографічний покажчик творів О. М. Апанович» [308].

У 1999 р. до ювілею науковиці видавці першої публікації надрукували її з доповненням до 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності [307]. Не ввійшло декілька публікацій та посмертні видання, які зазначено у нашій роботі [Додаток Г].

Окрему підгрупу становлять опубліковані *інтерв'ю, спогади*, які розкривають особисті та наукові зв'язки вченої, динаміку змін у її світогляді та науковій позиції. Ці еґо-документи, хоч і є «суб'єктивними», бо виходили переважно пізніше після описуваних подій, але вони дають змогу показати соціокультурну складову О. Апанович, зокрема її історичну діяльність у науковій спільноті, маловідомі факти особистого життя. Можна погодитися з Людмилою Репіною, яка зазначає, що вилучення їх з історії індивіда не дадуть змогу зрозуміти людину, динаміку її внутрішнього світу [537, с. 8–9], звзуть

дослідницькі можливості. Варто відзначити інтерв'ю її колеги й однодумця Ярослава Дзири [320]. Сама Олена Апанович у своїх інтерв'ю [317], які, по-суті, є спогадами [316; 572, с. 8–9.], подає важливі події та деталі біографії, які не відобразилися в архівних та інших джерелах. Деякі праці О. Апанович про своїх вчителів Ф. Шевченка [365, с. 15–130] та К. Гуслистого [342, с. 196–198] теж можна віднести до цієї підгрупи, оскільки вона детально зупиняється на фактах своєї біографії.

Українська історіографія вже накопичила *узагальнювальні біографічні дослідження* про Олену Апанович. Перш за все необхідно згадати статтю в «УІЖі» до 80-річчя вченої Марії Дмитрієнко. Відома дослідниця виклала основні факти життєвого шляху О. Апанович [452, с. 71–86]. Важливо відзначити і ювілейні статті Юрія Мицика [519, с. 7.; 521, с. 260–273], який на основі біографічних відомостей визначив вагомість внеску вченої в українську історичну науку, зокрема у вивченні козацтва [518, с. 191–195; 520, с. 17–18]. Важливою складовою історіографічного дискурсу стали ювілейні статті про дослідницю В. Смолія [552, с. 4–5.], Л. Тарнашинської [559], Н. Миронець, А. Слюсаренко [514, с. 100–115.], В. Кіпіані тощо [481, с. 6–7.; 531].

Наукова та інтелектуальна біографія вченої відображена у багатьох працях, присвячених інституціональній історії історичної науки в Україні та ІУ НАНУ. Зокрема, Олексій Ясь слушно назвав одну з ключових дат її біографії – скорочення в Інституті історії, як «поворот 1972 р.»: «Модель інституціональної стагнації та персональної драми буття істориків» [597, с. 296]. Він вказував на взаємозв'язок біографій українських істориків Федора Шевченка та Олени Апанович [598, с. 9–36].

Грунтовна біографічна довідка, подана про О. Апанович у виданні з історії Інституту рукопису (2018 р.), переважно відображає її діяльність у цій архівній установі [473, с. 246–250]. Діяльність Олени Апанович у середовищі дисидентів, причетність до опозиційного руху показана у роботах Юрія Данилюка [444, с. 220–221] та Олега Бажана [412, с. 134].

2) *роботи істориків про основні напрями історичних досліджень Олени*

Апанович. Тут найбільш помітною можна назвати роботу Андрія Портнова «Історії істориків: обличчя й образи української історіографії ХХ століття», у якій він не тільки показує формування радянського нарративу історії України, а й глибоко аналізує діяльність наукового керівника і вчителя Олени Апанович Костя Гуслистого, дніпропетровського кола істориків [534, с. 15–38]. Про наукові та особисті зв'язки О. Апанович з дніпропетровськими «феодалами» (науковцями, які займались середньовічною і ранньомодерною добою) написала Ганна Швидько, яка була особисто знайома з ученою [577, с. 20–33].

Автори колективної монографії «Історик і влада» (творчий керівник проєкту І. Колесник) визначили загальний контекст та політико-ідеологічні умови праці радянського історика, зокрема й О. Апанович. Один з авторів, Ярослав Калакура у підрозділі ««Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії» називає її серед істориків критично налаштованих до системи, яка зазнала переслідувань [475, с. 63–64]. До цього ж кола долучає її й Олександр Рубльов [539, с. 37].

Та найбільшу історіографічну підгрупу становлять праці істориків про козакознавчі дослідження Олени Апанович. Так Валерій Смолій, визначаючи місце і роль Олени Апанович у радянському історичному дискурсі, вважає, що вона представляла ревізійні / нонконформістські підходи та розширювала діапазони українських сюжетів і проблем у межах радянського «великого тексту». Тому в її ранніх творах відчутний вплив вчителя К. Гуслистого. Видатний історик розглядає роботи О. Апанович у динаміці розвитку: якщо спочатку це були праці з концептом народницько-романтичної ідеї про історичне призначення чи місію козацтва боронити український народ, то згодом ця ідея «замінена на соціальну підоснову і перетворилася на тезу про козацтво як «військову силу» українського народу», що боронила його від соціального і національно-релігійного пригноблення». Так вона обґрунтовувала прогресивне значення козацтва. Водночас у її роботах переважала військова та соціально-економічна проблематика (ці роботи В. Смолій відносить до «процесуальної історії»). Проривною стала монографія дослідниці про збройні сили України

п. п. XVIII ст. – це вже не була студія з «подієвої історії» – у ній «козацтво розглядалося як військово-соціальна структура» [553, с. 21–22]. Так само й О. Ясь зазначав, що новим підходом у монографії було дослідження «в одному часовому проміжку побутування козацтва в різних контекстах і зрізах» [597, с. 287]. Водночас у своїй ґрунтовній монографії про українську історичну науку він слушно зауважує, що О. Апанович, змушена була здійснювати часткову і приховану ревізію радянського гранд-нарративу і свої праці писати «вбраними у прийнятні для радянської історіографії шати» [593, с. Ч. 2, с. 291].

Значний внесок зробив Віталій Яремчук у висвітленні контексту праці Олени Апанович у радянський час, формування та розвитку українського радянського історичного нарративу [591, с. 177–188.]. У своїй ґрунтовній монографії він говорить про О. Апанович, як про наслідувачку «концепції історіософії степового лицарства, притаманної для Д. Яворницького» та прихильницю ранньомодерного походження української нації з наголосом на етнопсихологічних чинниках [588, с. 473–474]. Також у роботі з української історіографії суспільно-політичної історії він вказує на належність ученої до тих радянських «національно орієнтованих» істориків, які прагнули «зберегти питомо національний компонент українського історичного нарративу в умовах відносного стримування російськоцентричних нівеляційних тенденцій, пов'язаних з хрущовською «відлигою» та добою П. Шелеста» [590, с. 181]. Особливо В. Яремчук наголошує на значенні монографії О. Апанович про збройні сили України, яка «містила альтернативні до офіційних ідеї, думки про українську військову традицію», а також «про те, що саме автономія козацтва була тією підвалиною, на яку спиралася міць козацького війська. Більше того, авторка обстоювала тезу, що саме існування «козацького війська являло собою один з елементів автономії» [587, с. 154]. Ґрунтовністю вирізняється і робота Володимира Михайлова про козакознавчу наукову роботу вченої [318; 516].

Українські історики вивчали й окремі аспекти наукової козакознавчої спадщини О. Апанович. Зокрема, Юрій Кудінов розглядав її концепцію про «велику ідею гетьмана І. Мазепи» у контексті зарубіжної недіаспорної

історіографії [505, с. 258–277]. Олександр Кривоший – як візію вченої фронтової повсякденності жінок козацького Запорожжя [504, с. 29–38]. Андрій Гурбик – у контексті змін в українському козакознавчому дискурсі, як Олена Апанович досліджувала проблему виникнення Запорозької Січі [440, с. 103–122].

Праці вченої про Запорізьку Січ високо оцінював і Ф. Шевченко. Ось як його слова передає Я. Дзира: «Ніби отямившись, Шевченко з гіркотою сказав: «Чому я так не писав про прогресивну роль козацтва в історії українського народу. Я ж міг так писати!» [450, с. 161]. Відомий історик – спеціаліст з історії козаччини Валерій Степанков, вивчаючи усталення концепції «возз'єднання» України з Росією, зазначає, що Олена Апанович була однією з тих науковців, які отримали «покарання» за недотримання радянських постулатів. У контексті оцінки політичних планів і діяльності Петра Дорошенка в монографії «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії» (1961 р.) історикиня зобразила гетьмана маріонеткою Туреччини. «Вперше (у 1993 р.) у пострадянській українській історіографії, політичний портрет П. Дорошенка написала саме О. Апанович, слушно назвавши його «найтрагічнішим гетьманом України»» [555, с. 428–429, 434].

3) *роботи, що присвячені вивченню праці вченої у наукових установах.* Інститут історії України НАНУ. Важливими є роботи, присвячені вивченню історії історичної академічної науки в СРСР та УРСР. Серед них значну частину складають праці істориків, що стосуються історії Інституту історії АН УРСР / Інституту історії України НАН України, без якої неможливо розкрити діяльність історикині в інституті, присвячена робота Анатолія Санцевича [542]. Глибоке дослідження О. Яся 2016 р. про інституціональну та інтелектуальну історію Інституту історії України «На чолі республіканської науки» показує складну систему взаємозв'язків О. Апанович в академічній установі, основні досягнення у царині історичної науки [597]. Зокрема, дослідник вказує на підтримку Ф. Шевченка нею під час розгляду докторської дисертації відомого історика в травні – червні 1960 р. [596, с. 181–182; 593, ч. 2, с. 328–330].

Олександр Удод у роботі про історичну науку в Україні періоду «застою»

(в колективній монографії «Дисциплінарні виміри української історіографії») характеризував ситуацію в українській історичній науці як компроміс: «Сентенції П. Шелеста щодо вивчення історії українського козацтва були сприйняті українськими істориками, громадськими ініціативами, письменниками і митцями». Серед них була й Олена Апанович. Слушною є думка О. Удада про тяглість зв'язків «учитель – учень» у системі інтелектуальних мереж, наводячи приклад саме К. Гуслистого і О. Апанович [569, с. 236–237]. Підтримує цю думку Ігор Гирич у визначенні її як наслідувачки традицій української національної історіографії Володимира Антоновича і Михайла Грушевського [434, с. 15].

Співпрацю О. Апанович з О. Компан в Інституті показав О. Ясь [594]. Розкривають співпрацю вченої з Ф. Шевченком в Інституті історії роботи С. Батуріної [414, с. 274–290]. Високо була оцінена біографічна робота Олени Апанович про Федора Шевченка у збірці про історика. Вона «стала новаторським проривом в осмисленні місця Федора Павловича в українському історіографічному процесі впродовж шести десятиліть» [365, ч. 1, с. 8].

Суголосними є праці І. Колесник про радянський період української історіографії, про інтелектуальну генеалогію українського радянського історика на прикладі Ф. Шевченка [493, с. 167]. Як і відома її праця, присвячена одному із найсуперечливіших періодів української історіографії – 1960–1980 рр., на який припадає один із піків наукової активності О. Апанович [495, с. 169–175].

О. Гуржій та Л. Капітан у студії про роботу «УІЖу» в 1960 – на початку 1970 рр. зазначали, що зі звільненням істориків та її колег у 1972 р. диктат компартійних чиновників поступово поглинув історичну галузь науки: «Була розгромлена опозиційна течія шістдесятників, представники якої мали безпосереднє відношення до публікацій на сторінках часопису» [442, с. 44].

Архівна діяльність. Олена Апанович однією із перших досліджувала рукописну книжкову спадщину козацького періоду у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Зокрема Андрій Бовгиря зазначав, що вона першою дослідила і цитувала рукописний збірник Максима Плиски 1763 року, охарактеризувала дві частини цього збірника як віршований переклад «Літопису Граб'янки»

[421, с. 543]. Першою виявила текст «Короткої записки», яка є реєстром історичних подій і була укладена у XVIII ст. [419, с. 369–375]. Також він відзначив значний внесок О. Апанович у вивчення української рукописної книги [420].

Найбільш повно розкрита архівна діяльність Олени Апанович у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР / Інституті рукопису НБУВ у новому ґрунтовному виданні з історії цієї інституції за редакцією Любові Дубровіної. Показано як науково-дослідницьку діяльність, так і суто архівну технічну роботу, публікації того періоду [473; 457].

4) праці, які показують громадську діяльність О. Апанович у збереженні та популяризації пам'яток козацтва, інші громадські ініціативи.

Робота Олени Апанович у жіночій громадській організації «Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги» відображена у публікаціях Людмили Кочевської [502, с. 3; 500] та Людмили Тарнашинської [563]. Авторки розкривають цей маловідомий для широкого загалу напрямок діяльності вченої, зосереджуючи увагу на її ролі й місці в жіночому русі.

Найбільше публікацій стосуються пам'яткоохоронної роботи О. Апанович, яка була одним із пріоритетних напрямів її діяльності. Про це зазначають чимало дослідників, зокрема Анатолій Трембіцький [565]. Відомий історик Ю. Мищик наголошує на значущості та результативності її пам'яткоохоронної роботи [517, с. 438–441]. Згадується вона і серед провідних діячів «Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» (УТОПК) 1960–1970 рр. [423, с. 56–59]. Про співпрацю дослідниці та Михайла Брайчевського на ниві охорони пам'яток пише у своїй дисертації Віталій Галішевський [311].

Зазначимо, що громадська пам'яткоохоронна діяльність О. Апанович по збереженню пам'яток Києва теж має певну історіографію. Роль і місце вченої у діяльності міської організації УТОПК відображено в публікаціях Людмили Афанасьєвої [411, с. 88–92] та Віктора Акуленка [404]. Про головну пам'яткоохоронну ініціативу 1960–1970 рр., у центрі якої була дослідниця, – Хортицький заповідник, пише й О. Удод у контексті розвитку історичної науки періоду «застою» [569, с. 252–254].

Таким чином, можемо дійти висновку, що в українській історичній науці сформувалась достатня історіографічна база, що дає змогу доволі ґрунтовно окреслити місце і роль Олени Апанович в українській історичній науці радянського та пострадянського періоду, визначити основні напрями її громадської та наукової діяльності. Ці публікації показують О. Апанович у контексті наукового і громадського життя, її намагання, які загалом відповідали вимогам радянської історичної науки, розширити можливості української історіографії. Водночас, констатуємо, що цілісне дослідження її життя і діяльності відсутнє.

1.2. Джерельна база дослідження

У дослідженні життєвого шляху, основних напрямів громадської і наукової, архівної діяльності Олени Апанович було опрацьовано і використано велику кількість різноманітних джерельних матеріалів. Залучено широкий документальний масив центральних та відомчих архівів, приватних збірок, інтерв'ю, спогадів і документів родини вченої. Розкриттю недосліджених і маловідомих аспектів життя і діяльності О. Апанович сприяли інтерв'ю з її колегами, відомими істориками, архівістами: С. Білоконем, Л. Гісцовою, Ю. Мициком, Т. Слюдіковою, В. Щербаком. Окрему підгрупу складають інтерв'ю з представниками родини вченої: сином С. Мережинським, сестрою Л. Апанович, племінником А. Апановичем, онукою О. Апанович (Курською). Це нестандартизовані (вільні) інтерв'ю, які передбачають дотримання загального плану відповідно до завдань дослідження. На думку В. Савчука і О. Чаплиць, такий вид інтерв'ю сприяє довірливому контакту між інтерв'юером та респондентом [541, с. 308]. І хоча часто в них інформація викладається непослідовно, усе ж вдалося зафіксувати все, що пригадували респонденти на той час. Звісно, як і в інших еґо-документах, у них є велика суб'єктивна складова, природний чинник неповноти через властивості людської пам'яті.

Джерельну основу дисертації становлять дуже різні за спрямованістю і походженням документи, що висвітлюють різноманітні аспекти життя, наукової

та громадської діяльності вченої. Джерельний комплекс сформувався протягом тривалого життя відомої дослідниці, дав можливість встановити зв'язки між найголовнішими суспільно-політичними процесами в Україні, науковим дискурсом та долею радянського / пострадянського історика, відзначити особисту роль Олени Апанович у розвитку української історичної науки.

Документи, що відображають основні аспекти життя і професійної діяльності Олени Апанович зберігаються в сімох архівних установах: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Галузевому державному Архіві Служби безпеки України, Державному архіві міста Києва, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського¹, Науковому архіві Інституту історії України Національної академії наук України² та Архіві Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Залучено до аналізу невеликий, але важливий сегмент документів архіву відомого історика-джерелознавця, колеги Олени Апанович по роботі у відділі рукописів ЦНБ України Сергія Білоконя³.

Вважаємо за доцільне скористатися традиційною джерелознавчою класифікаційною схемою.

Документальні джерела. Це документи державних та приватних архівів, які висвітлюють різні аспекти діяльності Олени Апанович. Їх можна розподілити на такі *чотири групи*: документи державних і партійних органів; документи про життєвий шлях історикині; документи про наукову, науково-організаційну та архівну діяльність дослідниці; документи про громадську діяльність.

1) документи державних і партійних органів: положення, постанови, розпорядження, накази, слідчі та наглядові справи радянських каральних органів.

1 Авторка висловлює щире подяку Л. А. Дубровиній, О. П. Степченко, Л. С. Щербі, О. П. Бодак та іншим співробітникам ІР НБУВ за допомогу, консультації і можливість працювати з фондами цього архіву.

2 Авторка висловлює щире подяку Г. Ф. Шепель за допомогу, консультації і можливість працювати з фондами цього архіву.

3 Авторка висловлює щире подяку С. І. Білоконю за допомогу, консультації і можливість працювати з матеріалами його архівної збірки та літературою.

Їх вивчення дає змогу показати контекст подій, реальні можливості й умови, в яких працювала О. Апанович у радянський і пострадянський часи. Це документи у ЦДАВОУ, ІР НБУВ, ДАК, ГДА СБУ.

2) *документи про життєвий шлях історикiні*: матеріали самого різного походження. Найбільша їх частина міститься в особовому фонді О. Апанович ІР НБУВ (ф. 374) та Науковому архіві ІУ НАНУ, ЦДІАК України.

3) *документи про наукову, науково-організаційну та архівну діяльність дослідниці*: це важлива і раніше майже не досліджувана частина документального масиву дисертації.

Необхідно, найперше, зазначити численні плани роботи, протоколи засідань (у 1950–1960 рр. дуже детальні, практично – стенограми), звіти відділу історії феодалізму (у 1990 рр. – історії України середніх віків), які зберігаються у Науковому архіві ІУ НАНУ. Вони дають змогу проаналізувати не тільки організаційні форми наукової роботи, а й основні напрями наукових досліджень О. Апанович у цій провідній академічній інституції. Досліджено документи як 1950–1972 рр., так і 1990 рр., коли її було поновлено в інституті після тривалої перерви. Діяльність в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ відображена в окремому підрозділі її особового фонду в ІР НБУВ [276, с. 114–119].

Особливу цінність складають матеріали в архіві ЦДІАК України. Це архів самої установи (Р.–2245), в якому містяться положення про ЦДІАК з часу відновлення його роботи у 1944 р. Саме у той період, коли до архіву прийшла працювати Олена Апанович. Надзвичайно цікавими є звіти про роботу архіву за 1944–1950 рр., акти обстеження, довідки про стан архіву, його паспорти, протоколи виробничих нарад. Увесь цей комплекс документів дає змогу показати умови роботи, кар’єрне та наукове зростання вченої в архіві. Завдяки ним було з’ясовано хронологічні межі її роботи та посади в ЦДІА УРСР / ЦДІАК України.

Загальний контекст наукової роботи Олени Апанович у перші роки праці в Інституті історії АН УРСР відображено у збірнику документів про перше двадцятиліття інституції. Зокрема про роботу відділу феодалізму [277].

Документи особового фонду Олени Апанович у ІР НБУВ: наукові плани і звіти про роботу у відділі рукописів, а також її особова справа, яка зберігається у НБУВ, дали новий матеріал для з'ясування багатьох питань щодо біографії та основних здобутків під час роботи у відділі рукописів.

4) *документи про громадську діяльність.* У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігаються матеріали про працю Олени Апанович в українському пам'яткоохоронному русі у 1960–1980 рр. Це Фонд 4760 Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури (УТОПШК). Зокрема про її діяльність у Київській міській організації УТОПШК у 1960 рр. щодо збереження і популяризації пам'яток столиці. Також документи з'їздів та пленумів УТОПШК, у яких учена брала участь. Особливу цінність складають матеріали про популяризаторську і пам'яткоохоронну діяльність О. Апанович, пов'язану з пам'ятками українського козацтва та Хортицьким козацьким заповідником як у 1960–1970 рр., так і наприкінці 1980 рр.

Важливий комплекс раніше не досліджуваних матеріалів про діяльність ученої у громадських організаціях міститься в особовому фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Вони виділені архівістами в окрему групу «Наукові експедиції. Проблеми збереження та увічнення пам'ятних місць запорозького козацтва» [276, с. 114–119]. Це матеріали про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського та запорозького козацтва, матеріали про перепоховання праху І. Сірка тощо.

Також раніше не досліджений масив документів містить Державний архів міста Києва. За фондом Р–1563 Київська міська організація товариства охорони пам'яток історії та культури УТОПШК детально досліджено особистий внесок історикині у роботу громадського формування від часу його створення до середини 1970 рр. Зокрема це протоколи засідань президії правління, плани роботи правління, плани і звіти секцій товариства, документи звітно-виборних конференцій тощо.

Невеликий, але цікавий сегмент документів складають матеріали особового архіву вченої у ІР НБУВ про її громадську діяльність у жіночому Товаристві імені

Олени Теліги та Науковому товаристві імені С. Подолинського, відроджених козацьких організаціях у 1980–1990 рр.

У зв'язку з громадською діяльністю Олени Апанович по збереженню козацьких пам'яток, зокрема могили Івана Сірка, варто згадати збірку документів «Перепоховання Івана Сірка у 1967 році», яка побачила світ у березні 2013 р. Вона містить документи Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (1967 р.) та спроби облаштування меморіалів на честь отамана у м. Запоріжжя та Нікопольському районі Дніпропетровської області у 1965–1972 рр. [274]. Також важливу інформацію містить збірка документів «Збережемо тую славу» про рух за увічнення історичної пам'яті про українське козацтво та будівництво меморіалу на о. Хортиця, у якому вчена відіграла вагомую роль [267].

Оповідні джерела. Насамперед це спогади: невід'ємна і важлива частина джерел дисертації. Зокрема спогади діячів культури (О. Довженка) та КПРС (П. Шелеста) [283] дають змогу побачити контекст подій. Цінна інформація про Олену Апанович є у збірнику матеріалів до ювілею Олени Компан [270].

Багату просопографічну палітру, широке і цікаве тло діяльності О. Апанович дають спогади колег-науковців про Ф. Шевченка у збірнику «Істину встановлює суд історії», у т. 1 «Джерела» [365; 450; 474; 479].

Інтерв'ю членів родини та колег є окремою частиною джерельної бази дослідження. Їх використання дало змогу уточнити та виявити нові факти біографії, порівняти дані архівних джерел із відомостями родини і колег. Також у роботі використано матеріали онуки Олени Анатоліївни Апанович (за чоловіком Курської, 1981 р. н.) [247]. У 1999 році, навчаючись на першому курсі Харківського гуманітарного інституту, вона брала участь у конкурсі «Історія моєї родини», у підготовці до якого їй активно допомагала сама Олена Апанович [246].

Джерела особового походження. Зокрема це *епістолярії*: опублікована частина листів О. Апанович до Ю. Мицика дає змогу спостерігати не лише за працею науковиці над головною темою своєї наукової роботи – козакознавством [285], а й показати її підтримку науковців, які працювали у цій

галузі [284]. Та найбільший і найцікавіший корпус епістолярії міститься у її особовому фонді в ІР НБУВ. Це офіційні листи до громадських організацій, численних видавництв, заповідників, державних структур, у яких прослідковується весь спектр наукової і творчої роботи вченої. Приватне листування дає змогу просопографічно дослідити інтелектуальні мережі, до яких була залучена Олена Апанович, її родинні зв'язки та маловідомі біографічні дані.

Біографічні документи: це, насамперед, особові справи вченої з інституцій, де вона працювала. Зокрема, дуже цінний матеріал містить особова справа О. Апанович у архіві НБУВ – її документи допомогли з'ясувати подробиці роботи у відділі рукописів, які не відображені в інших архівах. Надзвичайно цікаві матеріали особової справи та службові характеристики є в архіві ЦДІАК України. Документи вказують на справжню причину звільнення Олени Апанович з архіву – приховування інформації про репресованого батька.

Не менш важливою є особова справа у Науковому архіві Інституту історії України НАНУ. У ній зафіксовано основні посади та перебіг кар'єрного зростання вченої, що дозволило відобразити хронологію роботи в провідній науковій інституції, а також її звільнення за скороченням штатів.

Однак найбільш різноманітну інформацію містить саме особовий фонд 374 вченої у ІР НБУВ. Це і автобіографії, і дуже цінний щоденник, спогади про наукову діяльність, диплом про закінчення Харківського державного педагогічного інституту, різноманітні довідки, характеристики, особові листки з обліку кадрів та посвідчення. Усі вони в комплексі дають змогу ґрунтовніше відтворити основні події життєвого шляху історикіні. Цей архів, згідно волі О. Апанович, синові (С. Мережинському) допомагала впорядковувати колишня її колега і подруга – Т. Слюдікова [251]. Актом № 17 від 26 грудня 2000 р. архів О. Апанович був переданий до Інституту рукопису НБУВ С. Мережинським у кількості 326 одиниць зберігання в папках. Після нещодавньої реорганізації містить 3100 одиниць зберігання [48]. До століття з дня народження було видано ґрунтовне дослідження про архівну спадщину Олени Апанович у ІР НБУВ [276].

Зображальні джерела. Це фотодокументи, які зберігаються здебільшого в особовому фонді О. Апанович у ІР НБУВ і показують наукові зацікавлення вченої. Це значний масив фотодокументів пам'яток історії і культури України, зокрема пам'яток козацьких часів, матеріали В. Вернадського, над якими вона працювала у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Також фото самої Олени Апанович та її колег. Значну цінність становлять група світлин, збережених родиною вченої.

Таким чином, основою джерельної бази дисертації переважно є архівні неопубліковані документи. Вони збереглися і були сформовані як наслідок наукової і громадської діяльності Олени Апанович у ІУ НАНУ, ЦДІАК, ІР НБУВ тощо. Значно доповнили зазначений масив матеріалів документи родини та спогади-інтерв'ю рідних та колег по роботі в наукових та архівних установах. Отже, використана джерельна база є достатньою для того, щоб досягти мети та завдань, визначених у дисертаційному дослідженні.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Методи дослідження було визначено відповідно до основних завдань, які постали перед автором. Оскільки вони лежать у площині гуманітаристики, то мають широке проблемне поле для студіювання, а відтак, мають характер міждисциплінарний. З огляду на значний дослідницький потенціал, належать до дисертаційних робіт біографічного змісту. Українська і світова біографістика вже напрацювали значну методологічну базу в умовах суттєвої трансформації історичної науки, яка полягає у тенденції до антропологізації гуманітаристики та історичної науки зокрема. На думку Л. Репіної, помітна тенденція до персоналізації предмету історії, діяльності індивіда, його свідомості, особистого інтересу і цілеспрямованості, що дає змогу відповісти на запитання, яким чином культурні традиції, звичаї, уявлення визначали поведінку людей [537, с. 5–14].

Зміна дослідницьких пріоритетів, наукового інструментарію та напрямів студіювання у постмодерну добу також пояснюється глобалізацією гуманітарного знання. Водночас глобальна тенденція до вивчення не лише історії політичної, військової, складних історичних структур та процесів, призвела до загострення

інтересу до історії окремої людини в її загальних і унікальних рисах. Оскільки історикиня Олена Апанович була частиною спільноти радянських / пострадянських істориків України, то її біографії притаманні як загальні, так і особливі прояви. Авторка виходить із методологічного підходу Л. Репіної, коли історична біографія не лише оповідає про життєвий шлях, а є дослідженням, «історією, показаною через історичну особу» [538, с. 287–324].

На думку канадського вченого Аллана Мегілла, який визначав метод як «низку процедур, що спрямовані на те, щоб допомогти вченому уникнути помилок», та закликав відрізнити метод і підхід [512, с. 67]. Загалом дисертація ґрунтується на принципах наукового історизму, об'єктивності, системності та логіки. З огляду на викладене вище, у дисертаційній роботі були застосовані такі методи: 1. Проблемно-хронологічний метод дав можливість розв'язати питання включення Олени Апанович у соціокультурні процеси доби. 2. Історико-порівняльний дав змогу показати особливе й загальне у біографії та діяльності О. Апанович у різні історичні епохи, які вона переживала за своє тривале життя. 3. Метод аналізу і синтезу джерел дозволив визначити значущі факти з особистої, інтелектуальної біографії радянської / пострадянської вченої. Аналіз історіографічного доробку українських вчених уможливив здійснення змістовно-тематичного і хронологічного зрізу. 4. Метод проведення інтерв'ю (усно-історичний метод) був застосований для з'ясування до того невідомих фактів біографії вченої та уточнення вже знаних. 5. Мікроісторичний метод був застосований для максимальної деталізації дослідження постаті О. Апанович, її соціальних практик, політичної позиції і національного самоусвідомлення. 6. Для визначення основних періодів професійної наукової біографії застосовувалися методи класифікації і періодизації. 7. Також застосовувались методи просопографії, за якими розглядаються взаємини Олени Апанович з колегами в науковому колі, представниками інших спільнот – дисидентами, партійним керівництвом тощо.

Біографічна праця, якою є дисертаційне дослідження, передбачає використання міждисциплінарних методів: контент-аналізу (для кількісного

опрацювання її наукових робіт та публікацій про вчену), біхевіористський, інституційний. Також були використані спеціально-історичні методи: просопографічний, біографічний, порівняльно-історичний та ретроспективний. Метод мережевої моделі науки також застосований для вивчення структури взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація [494, с. 56]. Також застосовані методи архівознавства та джерелознавства для аналізу джерельної бази роботи.

Авторка виходила з того, що у сучасній біографістиці чільне місце посідає інтелектуальна історія. Вона, на думку А. Мегілла, є універсальною і космополітичною [512, с. 56–58], що робить її прийнятною до багатьох міждисциплінарних досліджень. Загалом інтелектуальну історію розуміють як історію інтелектуальних звершень, успіху. Зокрема і в нашому дослідженні – це історія ментальності Олени Апанович у її динаміці, також історія побутування у радянській і пострадянській системах, середовищі істориків-професіоналів.

На думку О. Яся, інтелектуальна історія є міждисциплінарною, тому вона легко трансформується «до потреб і вимог відмінних дисциплінарних сфер та предметних областей» [524, с. 51]. Цю думку підтримує і В. Андреев [409, с. 17–23]. Плідно працює над питаннями інтелектуальної біографії дніпровський вчений В. Ващенко, який запропонував кілька етапів вивчення інтелектуальної біографії: генеза і сутність інтелектуальних досягнень суб'єкта через зміну парадигм протягом кар'єри; виявлення його мотиваційних рядів методологічного простору (зміна методологій може бути пов'язана як із внутрішніми (психічними), так і зовнішніми (соціокультурними) причинами). Водночас він визначає інтелектуальну біографію як «термін, який робить наголос не на зовнішній кар'єрі науковця, а на динаміці «внутрішнього» інтелектуального становлення особистості» [428, с. 480–481]. З аналогічними твердженнями виступає Л. Зашкільняк [470, с. 32]. Водночас під час конструювання внутрішнього світу і «лабораторії» вченого в інтелектуальній біографії не можна знижувати значення факту, на якому вона і будується. Авторка солідаризується з українським дослідником С. Світленком, який зазначав: «Документальний

чи оповідний факт не є метою, а засобом наукового конструювання структури певної системи, в даному випадку інтелектуальної біографії» [544, с. 248]. Важливим є акцент В. Андрєєва на те, що ««соціальна історія ідей» та історія ідей «в чистому вигляді» завжди знаходяться в діалектичному зв'язку» [409, с. 18]. У контексті інтелектуальної біографії для визначення персональної ієрархії наукового співтовариства істориків В. Андрєєв передбачив кілька дослідницьких процедур [408, с. 299]. Детально розглянувши підґрунтя формування і використання концепту «інтелектуальна біографія», зазначив: «...Формування внутрішнього світу, внесок у розвиток зовнішнього світу виступають одночасно і як мета дослідження, і як засіб пізнання історичного соціуму» [407, с. 338].

Цікавим, на нашу думку, стає дослідження еволюції світоглядних переконань О. Апанович. І тут методи усної історії, залучені інтерв'ю представників родини, колег дають змогу простежити зміни її поглядів, які не можуть бути проаналізовані за іншими джерелами. Те, що Олена Апанович зазнала переслідувань, була причетна до дисидентського руху, робить її постать цікавою у плані дослідження протистояння радянської системи та історика, як носія інтелектуальної свободи. Залучення спогадів, листів, щоденників, які на загал вважаються «суб'єктивними», дає змогу показати психологію, інтелектуальний світ людини.

Оскільки Олена Апанович пройшла шлях від цілковитої лояльності радянській системі до нонконформістського несприйняття схоластичної ідеологічної системи, яка визначала жорсткі рамки наукової і побутової діяльності, то цікавим для вивчення стає її творчий розквіт у 1990 рр., коли життєвих сил було вже небагато, але умови для наукової роботи були найсприятливішими за все її життя. У цей час українська історична наука відходить від радянських наукових практик і загальна свобода супроводжується ознайомленням з надбаннями західного гуманітарного знання [484, с. 211].

Поняття «біографія» немає загального визначення. Але ми зупинимося на визначенні українського вченого В. Попика, який це поняття сформулював як «індивідуальний шлях особистості, наративну форму його відображення,

літературний жанр біографічної творчості, напрям дослідницької роботи науковців і його осмислення» [532, с. 124]. Водночас, близько до цього розуміє поняття «біографія» і С. Ляшко. Звівши його до «наукової біографії», вона вживає як визначення біографії людини науки, або «сукупність способів і методів власне наукової організації знань про персону в цілісну систему, якою є біографія особи незалежно від сфери заняття» [510, с. 26]. Близький до такого ж розуміння і В. Чишко [576]. Загалом, дослідження через призму біографії однієї людини історичних процесів є популярним в історичній науці [537, с. 441].

У нашій роботі такий біографічний метод / підхід поєднаний з антропологічним підходом. Тобто через призму індивідуальної біографії, наукової, громадської діяльності Олени Апанович будуть розкриватися суспільно-політичні процеси та розвиток української науки. І навпаки, у широкому історичному контексті ми розглянемо особливості життєдіяльності та творчої біографії вченої. У цьому зв'язку можна пристати до думки Т. Попової, що історичне біографічне дослідження складається з трьох гілок: колективної історії, індивідуальної історії та еґо-історії [533, с. 18].

Створення наукової біографії українських учених радянського періоду є однією з складних проблем сучасної української науки. Це визначено кількома чинниками. Передусім ідеологічна заангажованість історичної науки, визначеність політичним керівництвом меж «дозволеного» ставить під сумнів цінність наукового доробку вчених. З іншого боку, нівелювання цінності не повинно призвести до відкидання його, оскільки це загрожує розривом тяглості української історіографії та втратою позитивних напрацювань. У цьому сенсі доробок О. Апанович є прикладом такої важливої спадщини української радянської історіографії.

Отже, дана робота відноситься до інтелектуальної біографії. Завдяки залученню Олени Апанович у головні процеси наукового і громадського життя в Україні у 1930–1990 рр. її біографія є цікавою і показовою. Просопографічний підхід спонукав авторку зосередитись на взаємодії О. Апанович з її колегами по роботі в ЦДІА УРСР / ЦДІАК, діяльності у відділі феодалізму в Інституті

історії АН УРСР, відділі рукописів ЦНБ АН УРСР та УТОПК у радянський період її життя. А згодом і активна наукова діяльність у відділі історії середніх віків Інституту історії України НАН України, громадських організаціях. Це стало можливим завдяки залученню інтерв'ю представників її родини, колег зі згаданих установ та організацій. Такий підхід, на нашу думку, сприяє виявленню суб'єктивної, особистісної складової у діяльності Олени Апанович.

Висновки до розділу 1

Життя та творчий шлях Олени Апанович ще не стали предметом комплексного дослідження, а здебільшого висвітлювались епізодично та мали наративний характер. Частково висвітлено її діяльність у вивченні історії українського козацтва, охороні пам'яток, проте деякі аспекти її біографії залишаються невідомі та недосліджені, зокрема: архівна праця у ЦДІА УРСР / ЦДІАК, відділі рукописів ЦНБ, громадських жіночих та пам'яткоохоронних організаціях. Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що джерельна та історіографічна бази є достатніми для виконання визначеної мети і завдань дослідження. Джерела, використані у дисертації, мають достатній обсяг інформації, що дає змогу повною мірою розкрити різноманітні аспекти життя та діяльності О. Апанович, показати основні віхи біографії вченої на тлі політико-ідеологічних процесів та розвитку історичної науки в Україні, побутування громадських організацій. А також, ґрунтуючись на різних методах, зокрема загальнонаукових та спеціально-історичних, визначити місце і роль Олени Апанович в інтелектуальному просторі України впродовж усього життєвого шляху. У дисертації враховано сучасні підходи до вивчення біографій науковців, зокрема мікроісторичний, просопографічний, культурної антропології, біографічний, що дає змогу повною мірою досягти мети і завдань, поставлених у дисертації.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО І ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ ХХ СТ.

2.1. Формування світоглядних переконань і громадянської позиції вченої

Основні етапи біографії Олени Апанович відобразили найважливіші події української радянської та пострадянської історії 1920–2000 рр. Історикині, як і багатьом її сучасникам, випало пережити складні життєві та професійні перешкоди, які проходили українські радянські вчені, що мали сміливість відстоювати власне бачення історії та свободу наукової творчості. Її суспільно-політичні та професійні погляди перебували у постійній динаміці, були синхронні найважливішим громадсько-політичним процесам.

Біографію Олени Апанович можна поділити на кілька періодів:

1. Дитинство та юність – період становлення як особистості у Росії, Україні (Суми, Харків), Китаї (КСЗ) – 1919–1937 рр.
2. Студентські роки – навчання у Москві та Харкові (1937–1941 рр.).
3. Період евакуації – життя у Казахстані та Башкирії (1941–1944 рр.).
4. Київський (радянський) період, коли вона відбулася як науковець, громадський діяч (1944–1991 рр.) – найбільш плідний період, розквіт припадає на 1960 рр.
5. Київський період часів незалежної України (1991–2000 рр.) – період суспільного та наукового визнання, коли О. Апанович багато зробила для підйому української національної самосвідомості.

Народилася Олена Михайлівна 9 вересня 1919 року в місті Мелекес (Симбірської губернії, тепер місто Дмитровград Ульяновської області, Росія) у родині залізничника Михайла Йосиповича Апановича (1884 р. н.), білоруса, вихідця із селян [Додаток В, 3] та Каміли Йосипівни Бортновської (1886 р. н.),

польки шляхетного роду [Додаток В, 2]. У родині також залишилась згадка про Магдалену Станіславівну Бортновську (1848–1912 рр.??) – матір Каміли Йосипівни, а також світлина, на якій, імовірно, вона зображена [Додаток В, 1]. За сімейною традицією її називали «графинею», але це не відповідає дійсності. Хоча Бортновські зазначені у списку дворян Київської губернії [299, с. 17], але це питання потребує додаткового дослідження. Причетність зображення на світлині родина доводить схожістю прапраонуки Олени Анатоліївни Апанович (1981 р. н.) [247]. Саме вона продовжує вивчати минуле родини Апановичів [246].

Познайомились батьки майбутньої історикині у Барановичах у 1908 р., де батько працював залізничником. Каміла Бортновська була високоосвіченою, навчалась у Варшаві. Родина вкрай негативно поставилась до захоплення доньки, тому вона залишила батьківську оселю [248]. В особовому листку з обліку кадрів за 13 травня 1954 р. учена вказує соціальне походження батька – із селян (очевидно для «соціальної близькості», важливої для кар'єрного зростання. Але далі зазначає, що батько був залізничним службовцем [169, арк. 67].

Майже кожні три роки родина переїжджала на нове місце, адже батько робив успішну кар'єру. За сімейною легендою, дівчинка народилась у вагоні потяга під час одного з таких переїздів [317, с. 336]. На жаль, свідоцтва про народження не збереглося і це перевірити неможливо. У родині народилось десять дітей, але четверо померли ще маленькими. Олена була шостою дитиною. Крім неї в родині було ще п'ятеро дітей: Михайло (1909 р. н.), Гертруда (1912 р. н.), Ромуальд (1916 р. н.), Володимир (1924 р. н.) та Людмила (1926 р. н.) [Додаток В, 8]. Каміла Апанович, маючи вже двох власних дітей, приїздила до родинного маєтку, сподіваючись на прощення, проте шляхетна бабця була непохитною – вона відмовилась від доньки, але маленькій онуці Гертруді подарувала каблучку [248].

Дитинство Олени Апанович пройшло переважно в Україні (Сумах, Харкові), за винятком ранніх дитячих років, коли родина перебувала в Білгороді, та чотирьох років у місті Харбіні, що в Північній Маньчжурії. Туди Михайла Апановича було відряджено старшим ревизором Китайської східної залізниці.

Гертруда та Михайло були студентами і залишилися у Харкові [Додаток В, 5]. Навчаючись у школі з китайськими громадянами, Олена почала вивчати китайську мову, поезію, бо легко опанувувала іноземні мови [248]. Коли почалися військові дії, родина головного ревізора КСЗ разом із родиною енкаведиста та ще одного залізничника намагались виїхати. Але були затримані та переправлені до Харбіна. Протягом місяця їх утримували біля кордону. Тоді 13-літня дівчина запам'ятала розмову з японським міністром і командувачем військ Аракі, який знав російську мову і намагався вмовити їх залишитись у Маньчжурії [316]. Через начальника залізничної станції Апановичам вдалося згодом виїхати [317, с. 338].

У 1933 році, коли Апановичі повернулися до Харкова з Китаю, батько залишив родину [61, дод., арк. 2]. Він переїжджає до Москви та працює на посаді керівника управління ощадбанків [Додаток В, 3]. У родині є думки, що це було зроблено навмисно, щоб убезпечити велику сім'ю від репресій [247]. Ми припускаємо, що могли мати місце і суто особисті мотиви. У своїй автобіографії 1960 рр. учена зазначала, що батько Михайло Йосипович був заарештований у 1937 р. [169, арк. 42]. Родина зберігає довідку про реабілітацію: заарештований 8 вересня 1937 р, а реабілітований посмертно військовим трибуналом Московського військового округу 17 жовтня 1957 р. за відсутністю складу злочину [246, дод.]. Після розлучення батьків Олена Апанович втратила зв'язок із татом. Значно пізніше вона так характеризувала його: «Принциповий у вирішенні конкретних питань, прямолінійний, справжній комуніст, який не входив до кола людей-флюгерів, які були такими зручними у сталінські часи» [246, с. 16].

У Харкові 1933 р. О. Апанович вперше побачила трупи голодуючих на вулицях, але була дезорієнтована радянською пропагандою: «Для мене це було просто жахливо, але я не розуміла, що це таке, я в це навіть не вникала» [316]. У 1935 р. померла мати від швидкоплинних сухот [169, арк. 69]. Старший брат Михайло взяв на себе роль батька. Він і середній брат кинули навчання та пішли працювати на залізницю, бо жили у службовій квартирі на вул. Тринклера (б. 20, кв. 1) навпроти Сумського базару [Додаток В, 6]. У ті роки родина

виживала за рахунок валюти, привезеної з Китаю – купувала продукти в «Торгсинах» [316].

Брати і сестри Олени Апанович, незважаючи на складний час, матеріальні негаразди, розлучення батьків і смерть матері, усі отримали вищу освіту та зайняли гідне місце в житті. Так в 1960 рр. брат Михайло працював завідувачем кафедри та деканом Харківського політехнічного заочного інституту. Ромуальд був старшим інженером цехового бюро праці та зарплати Харківського тракторного заводу. Сестра Гертруда працювала в Києві старшим архітектором ГПРОГРАДа. Людмила – лікарем-педіатром обласної лікарні в м. Сталіно (Донецьк), а потім – лікарем швидкої допомоги в Києві [169, арк. 42-43]. На формування світогляду Олени Апанович впливала родина – передусім брат Михайло. Це була дуже добра, шляхетна людина. Їх єднала спільність переконань і життєвих цінностей [247].

У 1937 році Олена Апанович закінчила середню школу № 82 міста Харкова [169, арк. 80; 56, од. зб. 34, арк. 1]. У її атестаті з усіх предметів стояла оцінка «відмінно», а у шкільній характеристиці було написано: «За здібностями – видатна, особливо в математиці». Дуже прикметною є її історія русифікації. Перші три класи вона навчалась в українській школі. Приїхавши до Китаю, ходила до російської школи, хоча зразу, навіть, не все розуміла. Повернувшись до Харкова, навчалась російською, у вишах здобувала освіту теж російською мовою [317, с. 339]. Так стала російськомовною донька білоруса і польки. Ще школяркою в травні 1936 р. вона вступила до ЛКСМУ [49, од. зб. 1, арк. 1].

Незважаючи на схильність до математики та точних наук, Олена Апанович вступила до Всесоюзного комуністичного інституту журналістики. Порадив це шкільний друг Л. Френкель, адже О. Апанович любила мандри та літературу (навіть друкувала вірші у дитячих журналах) [56, арк. 5]. Тоді оголосили перший набір випускників шкіл без досвіду роботи [316]. Згідно з положенням від 27 березня 1934 р., після чергової реорганізації, інститут створювався при ЦВК СРСР і знаходився у підпорядкуванні Комітету по завідуванню науковими і навчальними закладами ЦВК СРСР. Основне відділення, на якому навчались три роки, готувало редакторів районних, обласних, крайових

та політвідділівських газет [256]. Про незабутній рік навчання у цьому елітарному навчальному закладі вчена із захопленням розповідає у своїх спогадах [515, с. 61–84]. Йшов 1937 р., сталінські репресії зламали долі багатьом викладачам і талановитим студентам. Був заарештований ректор інституту В. А. Нодель, а викладачі звинувачені у створенні «підпільної організації» [272, с. 574]. Наскільки важливою була ця справа для сталінського керівництва свідчить те, що протокол допиту В. А. Ноделя читав Сталін, залишивши помітку на першому аркуші: «З Берія, потім з Маленковим; NB». У Москві з Оленою Апанович стався інцидент, який міг мати фатальні наслідки: вона обміняла у банку 10-доларові золоті монети, які привіз батько з Китаю, і розповіла про це подружці, яка доповіла керівництву закладу. Олену Апанович «розбирали» на загальних зборах інституту. Недосвідчена дівчина на питання про долари відповіла, що їх тримала родина на «чорний день». Це викликало у керівництва запитання: «Так що, в Радянському Союзі може бути чорний день?». Але все минулося, як вона згадувала, тільки переляком: «Тоді Сталін сказав, що син за батька не відповідає» [316]. Під час навчання в Москві світогляд молодої студентки відшліфовувався у звичній для СРСР атмосфері. На зборах, коли згадували ім'я Сталіна, вона аплодувала до болю в долонях. А коли вперше відвідала парад на Красній площі, взяла бінокль, щоб побачити «обожнюваного Сталіна»: «Як тільки я дістала бінокль – а ми йшли впритул, такими великими рядами, – як з одного боку мене під руку взяли і з другого: може, в мене в руці якась вибухівка!» [316].

Приїхавши на канікули до Харкова у 1937 р., вона почула розмову старшого брата Михайла з сестрою: «Коли ж цей терор закінчиться?» Я думаю, чого це він називає «терор» – це ж «лес рубят – щепки летять», такі сталінські слова були. Ось така була моя свідомість» [316]. І хоча ці слова, сказані Оленою Апанович через 60 років, можуть відображати пізніший її досвід, усе ж беззаперечним є факт розмов у родині на політичні теми. Відтак після ліквідації інституту студентів, колишніх десятикласників, розподілили між педагогічними інститутами тих міст, де вони закінчили середню освіту. Так О. Апанович стала студенткою філологічного факультету Харківського педагогічного інституту, який блискуче

закінчила за спеціальністю «російська мова та література». Згідно з рішенням екзаменаційної комісії від 28 червня 1941 р., їй було присвоєно кваліфікацію «викладача і звання вчителя середньої школи» (Диплом №291434, виданий 20 вересня 1941 року, реєстраційний №1573) [169, арк. 81; 50, арк. 1]. Із додатку до диплома видно, що з 24 предметів і державних іспитів тільки два – основи марксизму-ленінізму та політекономії – оцінені на «добре», а решта – «відмінно». Отримувала вона свій диплом із червоною обкладинкою, коли вже гітлерівські літаки були над Харковом. Але зауважимо, що відома історикня визнавала, що не мала належної історичної підготовки: «Читали історію так погано, що у мене нічого не залишилося в пам'яті. Надолужувала вже в аспірантурі, самотужки вивчаючи історичну літературу» [365, с. 33].

У 1938 р., навчаючись в інституті, вона стала членом профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ [49, од. зб. 5, арк. 1, од. зб. 9, арк. 1]. Про початок німецько-радянської війни дізналась від подруги, готуючись удома до випускних іспитів [317, с. 340]. Сім'я Апановичів змогла евакуюватись з Харкова останнім потягом. На жаль, в Олені вкрали всі документи. Згодом був виписаний дублікат диплому, потім братові підкинули і паспорт [316].

Перебуваючи в евакуації, Олена Апанович спочатку приїздить до Південного Казахстану, де у глухому поселенні трьох сестер Апанович із племінницею (донькою старшої сестри) «поділили» місцеві чоловіки за «законами шаріату». За допомогою місцевого вчителя вони змогли втекти [316] до станції Манкент [169, арк. 80]. У 1942 р. О. Апанович, дві її сестри та племінниця переїхали до Башкирії, в Уфу, де вони віднайшли родичів [51, арк. 1]. Саме в Уфі вчена вперше побачила М. Рильського, В. Василевську. З 3 червня 1942 р. по 1 червня 1943 р. вона працювала інспектором відділу санпросвіти Башкиркомздорів'я [152, арк. 9; 56, од. зб. 33, арк. 1]. А з 1 червня 1943 р. по 19 квітня 1944 р. – була інструктором вузлового віщання Башкиррадіокомітету [169, арк. 67]. Не дивлячись на це, родина жила голодуючи. Дещо покращувала ситуацію здача крові сестрами Апанович [53, арк. 1] – віддавали пайок хворій племінниці. Про Олену Апанович у той час один

знайомий, побачивши в черзі, сказав: «А я думав, що ви вже не жилець на цьому світі» [316].

На початку 1944 р. жінка, яка працювала секретарем райкому комсомолу, допомогла повернутися сестрам Апанович з евакуації [52, арк. 1]. Виїхавши для відбудови України, вони заїхали до Харкова [248]. Але їх квартиру зайняли інші, меблі розтягли. Була відсутня і можливість працевлаштування. Тому у травні 1944 р. Олена з молодшою сестрою Людмилою приїхали до Києва [169, арк. 69]. Спочатку вона намагалася влаштуватись журналістом у газету «Правда України» [317, с. 340].

1 серпня 1944 р., завдяки випадку, О. Апанович влаштувалася на роботу науковим працівником до Центрального історичного архіву України [152, арк. 9; 56, од. зб. 33, арк. 1]. Її приятелька Міля (Марія) була дружиною історика В. Дядиченка [310], який став заввідділом архіву, а К. Гуслистий був тоді щойно призначеним директором та сусідом Дядиченків. К. Гуслистий працював директором за сумісництвом (основне місце роботи – Інститут історії України) з 1 травня 1944 по 29 жовтня 1945 р. [567, с. 42]. Відкриття архівів радянських спецслужб дало змогу встановити, що на К. Гуслистого 3 квітня 1942 р. в Уфі, коли він працював у Інституті суспільних наук АН УРСР, було заведено справу-формуляр. Він знаходився під пильним наглядом радянських каральних органів [46, арк. 1] ще з березня 1936 р., коли за доносом агента його назвали членом контрреволюційного підпілля [47, арк. 102]. Тоді ж він був завербований як агент «Віхорєв». У його справі є цікавий короткий документ – «агентурна замітка» від 8 жовтня 1941 р. Співробітник спецорганів повідомляє, що «Віхорєв» відмовився їхати з Уфи до окупованого Києва працювати «по нашій лінії», аргументувавши це можливим викриттям [47, арк. 102]. «Антирадянських» висловлювань він не допускав, але і користі як агент не приносив. Тільки в 1947 р. у зв'язку з тогочасними ідеологічними кампаніями його справою знову зацікавився МГБ УРСР. Із цієї двотомної справи ми бачимо, як ретельно в наукове середовище були впроваджені агенти, як вербувалися вони із працівників академічних установ. У лютому 1948 р. через К. Гуслистого МДБ планувало вести

«розробку» Ю. Яновського та І. Врони, а згодом ще І. Крип'якевича. Його самого перевіряли агенти «Степанов» і «Чернов» (останній – с.н.с., д.і.н. Рубач (Рубанович) Михайло Абрамович) [46, ч. 2, арк. 105–106]. Захисти аспірантів К. Гуслистого детально відображені, але О. Апанович у справі не згадується [46, ч. 2, арк. 14].

Однією з причин зміни світоглядних переконань молодшої вченої стало спілкування з М. Дядиченко, повністю посивілої у радянському таборі [316]. Про побут О. Апанович у Києві згадує її подруга і колега Т. Слюдікова. Зокрема, як вони зустріли День перемоги: «Коли спустилися до Хрещатика, то побачили демонстрацію людей, які йшли і співали пісні, читали вірші... Люди сміялися, раділи, обіймали одне одного, вигукували привітання та побажання» [253].

У 1945–1948 рр. науковиця навчалась в аспірантурі при Центральному державному історичному архіві УРСР зі спеціальності «історія України» [169, арк. 80]. Олена Апанович загадувала в одному з виступів 1995 р.: «Я, як філолог за освітою, переступила поріг Історичного архіву з дуже туманними уявленнями щодо історії українського козацтва й архівних фондів, а вийшла із нього козакофілом» [86, арк. 2]. «Вважаю, що не може такого бути, щоб по-справжньому вивчити історію українського козацтва і не стати патріотом України» [559, с. 137].

Однією з постатей, яка вплинула на світогляд і на становлення О. Апанович як вченого був Ф. Шевченко, який викладав у аспірантурі. Вчена згадувала його лекції так: «Федір Павлович, не на багато старший за нас, здається зникнув, не дивився на аудиторію, а нібито під ноги. І ми між собою посміювалися, що наш симпатичний лектор – білявий, з блакитними очима, з яскравим рум'янцем на щоках – читає лекції своїм калошам!» [365, с. 17].

У той період на світогляд Олени Апанович вплинули події 1946–1947 рр.: «Я знала, що колгоспникам не дають паспортів, що їм не платять, що хліба не дають. У 1947 році був голод: за десять колосків давали десять років. Це вже викликало протест. Я зрозуміла, що це кріпацтво!». Цими думками вона поділилась зі старшим братом Михайлом, який відповів, що в СРСР є рабовласництво – мав на увазі табори ГУЛАГу. А коли вона намагалась

визначити чого більше зробив Сталін, поганого чи хорошого, брат сказав так: «Ти що! При Сталіні ця країна була відкинута на кілька століть назад» [316].

Та найважливіша роль у формуванні розуміння величезної наукової цінності архівних джерел, уміння з ними працювати, робити висновки, належала її науковому керівнику – Костю Григоровичу Гуслистому. Про свого вчителя у післямові до монографії О. Удада вона писала: «У нього була своя система керівництва учнями-аспірантами, зокрема щодо виховання у них почуття величезної наукової цінності архівних джерел, а також уміння працювати з архівними документами, що давало плідні результати» [360, с. 137]. Він запропонував і тему дисертації: «Запорізьке Військо, його устрій та бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 років» на основі Архіву Коша Запорозької Січі. Шанобливе ставлення до архівних джерел також прищепив Ф. Шевченко, що підтверджується її дарчим написом на книзі: «Дорогому Ф. П. Шевченко, який півстоліття тому прищепив авторові цієї книги археографічні знання та пієтет до архівних джерел» [413, с. 62].

Працюючи в архіві та маючи щоденний доступ до найцінніших документальних джерел своєї тематики, вчена досить романтично, дещо некритично сприймала їх. Захоплювалася бойовою історією козацтва, описуючи бої «із середини». І настільки реалістично, що науковий керівник К. Гуслистий, прочитавши третю главу дисертації, запитав: «А де це Ви списали?»». Це дуже вразило Олену Апанович, вона заплакала [316]. На нашу думку, це свідчить про те, що вона могла вже тоді писати зрілі, як для аспірантки, тексти.

У межах тогочасної партійно-ідеологічної системи, як і решта істориків-науковців, Олена Апанович повинна була показувати свою політичну лояльність, вступивши до партії у березні 1947 р. Водночас аспірантські роки були важливими для становлення її як особистості. Майже через п'ятдесят років О. Апанович зазначала: «Все життя безмежно кохаюсь у поезії... Передусім Лесине:

«Ні, я буду крізь сльози сміятись, / Серед лиха співати пісні, / Без надії таки сподіватись, / Геть, ви думи сумні». А над ліжком у аспірантки висів куплет

із вірша: «Какое б море мелких неудач, / Какая бы беда не угнетала, / Руками стисни горло и не плачь, / Засядь за стол и все начни с начала» [33, арк. 1].

Закінчивши аспірантуру, О. Апанович набула фах історика-архівіста. Вона склала замість трьох, за існуючими правилами, шість кандидатських іспитів, одержавши за всі оцінки «відмінно» (історія України, марксизм-ленінізм, французька мова, архівознавство, палеографія та польська мова) [54, арк. 1–2]. Зазначимо, що палеографію викладав член-кореспондент АН УРСР Сергій Іванович Маслов. У процесі підготовки дисертації О. Апанович довелося студіювати історію війн і військово мистецтво. Навчалась за підручниками для кадетських училищ, оскільки радянські були недоступні, за «Філософією війни» Мольтке [316]. У травні 1948 р. вже писався основний текст роботи [253].

Дисертація О. Апанович [65] була подана до вченої ради Інституту історії 27 жовтня 1949 р., а захищена 14 січня 1950 р. [170, арк. 2]. Офіційними опонентами були В. Голобуцький [581, с. 153] та Ф. Шевченко, який високо оцінивши роботу, додав похвалу до процесу захисту: «Олена Михайлівна – перша жінка, яка проникла в Запорозьку Січ» [365, с. 22]. Ця фраза стала візитівкою Олени Апанович. Неофіційним опонентом виступив генерал О. Кронік. Присутня на захисті російська історикня, академік А. Панкратова сказала, що дисертантка заслуговує не тільки вченого ступеня, а й присвоєння їй військового звання. А хтось додав: «Не нижче полковника» [452, с. 73].

Наукові кадри з України тоді атестувалися Вищою Атестаційною Комісією Міністерства Вищої освіти СРСР [452, с. 74]. Диплом за № 05746 від 16 вересня (спеціальність архівіст-історик України) вручили О. Апанович у вересні 1950 р. вже в Інституті історії АН УРСР [169, арк. 82].

Учена мріяла про викладання у Київському державному університеті. Ці події майже не відобразились у документах (у копії трудової книжки цей запис відсутній), але в її автобіографії від 29 січня 1950 р. [56, од. зб. 33, арк. 1] зафіксована короткотривала робота у головному ВНЗ України. В університеті вона працювала з 31 серпня 1949 р. по 01 травня 1950 р. старшим викладачем кафедри історії народів СРСР Історичного факультету. У 1949 р. вона вирішила

подати документи і була прийнята за конкурсом. Але праця не склалася. Вороже ставився до неї декан факультету (О. А. Бородін (1948-1952 рр.) – С. С.) [140]. Тому після захисту дисертації вона змінила місце роботи.

Влаштуватись до Інституту історії допоміг Ф. Шевченко. За іншою версією, яку не вдалося документально підтвердити, посприям хтось із працівників ЦК КПУ [253]. Вже 2 жовтня 1950 р. наказом №126 Інституту історії України АН УРСР вона була зарахована на посаду молодшого наукового співробітника відділу феодалізму [152, арк. 9]. 5 жовтня Президія АН УРСР своєю постановою атестувала [169, арк. 77, 79], а 30 березня затвердила на посаді молодшого наукового співробітника з науковим ступенем [57, арк. 1]. Так закінчився перший етап наукової діяльності О. Апанович, та розпочинався другий – праця в Інституті історії АН УРСР.

Робота у провідній історичній науковій установі УРСР змінила статус, умови життя та праці О. Апанович [Додаток Б, 2, 6, 7, 8]. Партійний контроль тут був визначальним. На думку І. Колесник, на українському ґрунті у той час модель відносин «історик – влада» мала свою специфіку: «Страх перед звинуваченням у буржуазному українському націоналізмі, що паралізував творче мислення, лишав будь-якої самостійності, а також обов'язково-примусове посилення на авторитет і праці російських колег, усе це призводило до формування в структурах свідомості українських істориків подвійної чи навіть потрійної самоцензури» [496, с. 10]. Водночас інституція давала можливість співпрацювати з провідними науковцями.

І якщо з тематикою досліджень вчена визначилась відразу, то до умов роботи радянського історика-дослідника їй ще потрібно було пристосуватись. У 1995 р. вчена писала: «Кость Григорович Гуслистий 50 років тому ввів мене в доти невідомий світ запорозького козацтва, що стало провідною темою мого життя, якому я віддала не тільки дослідницьку працю, а й душу і серце» [342, с. 197]. Загалом можна погодитись з О. Удодом, що в умовах радянської системи в науковому інтелектуальному середовищі велику роль відігравали саме взаємини «учитель-учень». Вони не могли жорстко контролюватись та давали

змогу зберегти тяглість української історичної науки. І як приклад подає взаємини К. Гуслистого й О. Апанович [569, с. 237].

Багато років по тому Олена Апанович самокритично визнавала: «Початковий період мого козакознавства, коли я була ще дуже молодою, мав дещо романтичний характер. Я захоплювалась військовою майстерністю козаків, високим героїзмом, описувала битви, бої, для мене на першому місці була їхня військова діяльність, що, як мені здавалося, визначала суть козацтва» [86, арк. 3].

Складними були особисті та побутові умови історикині. Жила Олена Апанович після підвального приміщення у самому архіві, наданого ЦДІА УРСР, на вул. Комінтерна 6, кв. 9 [169, арк. 68]. У листах до сестри Людмили Олена Апанович розкриває драматичні події навколо цього помешкання – намаганням сусідів «вижити» її з кімнати у 9 м². Відкрито було кримінальну і цивільну справи. Саме у той час, 19 серпня 1957 р., в Олені Апанович народився син Сергій. Проте подружнє життя з чоловіком, Юрієм Мережинським [Додаток В, 9], не склалося. «Квартирне питання» було знято у 1960 р., коли вона отримала помешкання на вул. Ежена Потьє 11, кв. 55 [169, арк. 43]. У листі до сестри Людмили 18 лютого 1960 р. вона повідомляла: «Здійснилось те, чого я чекала півжиття... я отримала до 40 років те, що робить мене щасливою». У квартирі була кімната 18 м², кухня – 6 м². У помешканні були низькі стелі та 4 поверх будинку без ліфта, але можна було виділити куток для Сергія [141, од. зб. 935, арк. 1].

О. Апанович і вдома не полишала наукової праці. С. Мережинський згадував: «Для мене було нормально, що мама багато працює. Вона дуже мене любила, тому намагалася будь-яку вільну хвилину присвятити мені». Вчена наполегливо привчала сина до читання, оскільки вважала, що саме література формує особистість. Зібрала велику бібліотеку і дуже любила детективи, книги польською мовою [251]. Сергій намагався добре вчитися. Про що свідчить подяка після закінчення 5-А класу спеціалізованої школи з поглибленим вивченням англійської мови № 82 імені Т. Г. Шевченка [146, од. зб. 1892, арк. 1]. Ще школярем, завдяки подрузі мами археологині О. Шапошніковій, у 1973-1974 рр. хлопець брав участь у розкопках курганів

у Миколаївській, Херсонській областях, Ольвії. Вступив до Київського політехнічного інституту, який закінчив у 1979 р.

На нашу думку, на становлення О. Апанович як історикині та громадянки вплинуло й ознайомлення з архівом М. Грушевського у 1940 рр. в ЦДІА УРСР. Виписки, що збереглися в її архіві, свідчать про системне вивчення наукової спадщини історика [87, арк. 21–44]. У 1950 рр. відбувалися трансформації у загалом радянському світогляді Олени Апанович. У роботі про Ф.П. Шевченка вона згадувала про візит української академічної делегації до Москви у зв'язку з відзначенням 300-ліття Переяславської ради та прийом її президентом АН СРСР О. М. Несмеяновим. Найбільш яскравим був епізод відвідин мавзолею Леніна і Сталіна. На неї не справив великого враження Ленін. У той же час Сталін: «...викликав у мене справжній шок. Не уявляла, що він такий малий на зріст... А головне – обличчя, воно було іншим, ніж на незліченних портретах, фотографіях, картинах. Рябе обличчя, лоб не вищий за два пальці, безформенний ніс, як велика слива, і підборіддя – важке, довге, непропорційне іншим двом частинам обличчя, щось у ньому було брутальне, дуже нагадувало той тип підборіддя, який френологи відносять до вроджених злочинців». Заступник директора ІІ АН УРСР, якого О. Апанович не називає, тихо, але так щоб чули інші, сказав: «І кому потрібен цей гуртожиток?» [365, с. 31–32]. Саме у 1950 рр. науковиця, за її словами, почала «прозрівати» – позбулася «поверхового, аполітичного сприйняття подій і явищ». Цьому сприяло і розвінчання культу особи Сталіна: «Як історик доби феодалізму я дійшла думки, що радянська номенклатура відтворила кріпацтво у радянських колгоспах і мріяла колись написати про це хоча б у шухляду» [365, с. 34]. Але ці думки вона викладала у 1990 рр., і тому в них є вплив пізнішого життєвого досвіду.

Помітний вплив на погляди Олени Апанович справила атмосфера Інституту історії другої половини 1950 рр.: «Колектив був розколотий на два непримиренних угруповання, між якими точилася затята, жорстока боротьба. Її суті та перебігу я не розуміла, і не хотіла вникати в усе, трималася осторонь. Зрозуміло, що це були не наукові дискусії. Суперечки щодо оцінок історичних діячів, явищ,

подій, фактів прикривали, мабуть, суперництво за керівні крісла, а також інтриги, підступи, анонімні листи до ЦК КПУ» [365, с. 37]. У цій боротьбі вона не підтримала і свого наукового керівника К. Гуслистого, що викликало його невдоволення. Вона вже тоді зрозуміла, що у цих чварах зацікавлена «хата», як тоді називали науковці ЦК КПУ. Найбільше критики було спрямовано проти Ф. Шевченка і директора Інституту історії О. Касименка, якого О. Апанович дуже поважала: «На другий день після захисту дисертації викликав мене і запитав про тему докторської дисертації. Якщо Ви зараз не почнете працювати, то Ви не захистите її ніколи» [317, с. 348]. Свого часу Я. Ісаєвич згадував про боротьбу в Інституті історії «касименківців» та «антикасименківців». До числа перших відносив О. Апанович, Ф. Шевченка, І. Гуржія та І. Бутича [474, с. 176–177].

Любов Гісцова згадувала, що будучи партійною людиною, Олена Апанович змушена була проводити семінари у школі політосвіти. «Мене так нудить від цього, – говорила Олена Михайлівна. – Але я намагаюсь знаходити такі матеріали, які б були цікаві мені та іншим» [250]. Учена добре розуміла потребу в партійному квитку. Ось як згадує про це Л. Гісцова: «Коли для мене постало питання вступу до партії, то Олена Михайлівна мене вмовляла: «Вступайте до партійних лав. Не відмовляйтеся, адже треба, щоб серед партійців більше було порядних людей. Ми з вами живемо у такій системі, тому вимушені діяти за правилами». Вона продовжувала: «Ви ж розумієте, що за мною син. Його треба вчити, виховувати, лікувати, одягати... Тому я мушу» [250].

12 жовтня 1956 р. вона була переведена на посаду старшого наукового співробітника відділу феодалізму Інституту історії [60, арк. 1; 152, арк. 9]. Науковиця отримала 16 червня 1960 р. позитивну характеристику-рекомендацію директора Інституту історії О. Касименка для наукового відрядження до Польської народної республіки для участі в заняттях IV Літньої школи славистів у ПНР [169, арк. 48-51]. Збереглася правлена її рукою «Програма» наукового відрядження до ПНР, датована 2 березня 1961 р. Учена планувала у жовтні 1961 р. на 4 тижні виїхати та працювати з архівними матеріалами у Варшаві та Кракові, зустрічі з польськими колегами Б. Барановським та З. Вуйциком [94, с. 31–33].

Олена Апанович була освіченою людиною, постійно прагнула нових знань. Вона добре зналася на світовій літературі та музиці, відвідувала гастрольні виступи, цикли лекцій у філармонії. Улюбленими її театрами у Києві були: Оперний театр, Театр імені І. Франка та Російської драми імені Л. Українки [253]. Найулюбленішими музичними творами – симфонія №5 П. Чайковського та Угорська рапсодія Ф. Ліста, про що згадує у листі до В. П. Руденка у вересні 1946 р., до якого, очевидно, мала романтичні почуття [143, арк. 1]. Перебуваючи у відрядженнях, активно відвідувала мистецькі заходи, про що дізнаємося з її листа від 13 лютого 1952 р. з Москви: «В театрі була вже п'ять разів. «Сірано-де-Бержерак» (Едмона Ростана) – це моя улюблена п'єса. В 1947 році дивилася її у вахтанговців, але в «Ленсоветі» – вона набагато краще» [140, од. зб. 930, арк. 1–2].

Усе ж вирішальну роль у трансформації світоглядних переконань О. Апанович мали 1960-ті рр. Історикиня писала в одній зі своїх автобіографій: «Незабутні 60-ті рр. на Україні, зокрема в Києві, відіграли найважливішу роль у моєму житті. Тоді в мене зародилася та розвинулася національна самосвідомість. Рух шістдесятників, спілкування з ними, відстоювання української культури, мови, нації – це для мене було, як спалах» [63, арк. 5]. Серед тих, хто впливав на її світогляд, передусім, були Олена Компан [Додаток Б, 3, 4, 5], Михайло Брайчевський [Додаток Б, 24]. Зблизила її козацька тематика і з молодшим колегою Ярославом Дзирою [Додаток Б, 24].

Наукові роботи 1960 рр. учена свідомо писала за принципом, який дуже точно сформулювала через тридцять років, відтак потрібно враховувати їх певну суб'єктивність: «Тепер я можу признатися, що я дійсно не всю правду говорила, але я ніколи, як інші, на чорне не говорила, що це біле чи навпаки» [316]. Олена Апанович від археолога, професора Василя Довженка, почувши про події голодомору 1932–1933 рр. [386, с. 40], згадала і про дитячі враження із Харкова: «Він розумів і ненавидів цей режим, але міг висловити це тільки тим людям, яким довіряв. Так, він мені розказав, що таке було, і розповів, що їх, комсомольців,

зібрали та сказали, щоб вони ніякої допомоги не надавали, навіть коли на їхніх очах будуть помирати люди, і навіть діти» [316].

Слухаючи «ворожі голоси» «Свободи», «Бі-Бі-Сі», «Німецької хвилі», «Голосу Америки», прочитавши твори О. Солженіцина, вчена утвердилась у думці, що в СРСР була створена «справжня рабська праця в таборах політичних в'язнів, ні в чому неповинних людей, як у каменоломнях, на каторгах, галерах султанської Туреччини XVI-XVIII ст.». Сприяло зростанню національної самосвідомості Олени Апанович і спілкування з колишнім в'язнем ГУЛАГу Григорієм Кочуром [386, с. 34–35; Додаток Б, 24].

В. Яремчук зауважував, що білоруска О. Апанович та її колеги М. Брайчевський, О. Компан і Я. Дзира мали кожен власний шлях «визрівання критичного ставлення до радянської дійсності, зокрема і до постулатів офіційної історичної науки». Він зазначає, що тільки Я. Дзира був етнічним українцем із галицьким національним менталітетом. Росіянин М. Брайчевський став «ментальним українцем» через шкільну вчительку української мови, О. Компан (у якої, за її висловом, «не було ні краплини української крові») через шлюб із відомим письменником І. Сенченком та репресії батька. Олена Апанович «прийшла до українського берега, занурюючись у світ степового лицарства...» та спогадів про померлих від голодомору у Харкові [588, с. 180–181; 586, с. 33–39].

Як і у решти діячів української науки і культури 1960–1970 рр., формування самосвідомості вченої відбувалося через конкретні, національного масштабу проекти, яким був, безперечно, Хортицький заповідник. Про участь у ньому буде викладено в одному з підрозділів. Про цей час у неї залишились надзвичайні враження: «Ми тоді жили в якомусь космічному ритмі, стільки робили...» [316].

Як змінювалася свідомість Олени Апанович у 1960 рр. зрозуміло з розгляду постанови уряду про будівництво козацького меморіалу на о. Хортиця у Спілці письменників України. Засідання вів письменник С. Плачинда. О. Апанович з директором Інституту історії К. Дубиною були у президії зібрання. Свій виступ вона почала російською мовою. Це викликало несприйняття частини слухачів, і два останні ряди демонстративно вийшли. Один із викладачів

сільськогосподарського інституту надіслав їй записку: «Шановна Олено Михайлівно! Коли б я сам не почув, то ніколи не повірив, що можна іноземною мовою розповідати про запорізьке козацтво». У перерві вона показала записку К. Дубині, який запропонував її захистити. На що дослідниця козацтва відповіла: «Ти мене так захистиш, що я для української інтелігенції назавжди загину». Після перерви вона почала українською мовою: «Я хочу сказати, що я взагалі білоруска за національністю, і вчилася більше я російською мовою; це все не тому, що я зневажаю українську мову..., а просто тому, що я не хотіла, щоб ваш слух ображала моя недосконала українська мова». Це викликало оплески в залі [316]. На світобачення Олени Апанович значно вплинула її власна наукова праця. У 1990 рр. вона вказувала: «Пізніше я прийшла до безкомпромісного пацифізму, антимілітаризму. Війна, особливо, громадянська вже не викликала у мене жодних романтичних почуттів. Я зрозуміла, що війна – це антиприродна форма виживання і самоутвердження держави, уряду, якоїсь соціальної групи і, навіть, окремої людини... Війни перешкоджають розвиткові цивілізації» [86, арк. 3–4].

У 1960 рр. можна прослідкувати також зміну поглядів О. Апанович на українську державність. Дослідниця висловлювала твердження, відмінні від офіційних: «Зародження державності України треба починати з Галицько-Волинської Русі». Дала вона і власну характеристику російському пануванню у XVIII ст.: «Вимальовується звіряче обличчя російського царизму» [217, арк. 61].

У зв'язку з активною роботою Олени Апанович з меморіалом на о. Хортиця, вона сприймалась каральними органами як неблагонадійна особа. І хоча в ГДА СБУ документів про «розробку» Олени Апанович не вдалося виявити (значна частина матеріалів цього періоду була, очевидно, знищена) існують непрямі докази цього. В інтерв'ю 1994 р. О. Апанович зазначала: «Хлопчина, якого мені дали для технічної допомоги у підготовці матеріалів для Хортиці, раптом зізнався, що його викликали в КДБ й веліли стежити за мною» [551].

В іншому інтерв'ю вона уточнювала цю інформацію. Під час підготовки реєстру пам'яток запорозького козацтва Міністерство культури надало помічника (вона згадала прізвище – Малезик), який згодом розповів, що приводом

до вербування стала його участь у демонстрації біля театру ім. І. Франка. Його викликали у КДБ і зобов'язали доносити. «Щось вона занадто сильно захоплюється козацтвом» [559].

Потужна просвітницька та наукова діяльність Олени Апанович була помітною в громадському житті радянської України. Зокрема, згадуючи вдячних слухачів на лекції у Театрі російської драми, вона сказала, що «просвітництво в мене від природи, генетичне» [316]. Проте її лекції викликали нерозуміння з боку віцепрезидента АН УРСР І. Білодіда: «Так це ж пожива для націоналістів!». У зв'язку з великим успіхом лекторію з історії запорозького козацтва у Київському будинку вчених її викликав і «з підозрою розпитував» директор Інституту історії А. Скаба [365, с. 36]. Відповідно оцінювали лекторську активність О. Апанович і каральні органи. За твердженням О. Бажана, «в оперативних і слідчих матеріалах органів КДБ чітко зафіксована участь О. Апанович, М. Брайчевського у діяльності офіційного лекторію в Будинку вчених АН України, а також у цілому ряді неофіційних лекторіїв» [412, с. 117]. Я. Дзира свідчив, що лекторій у Будинку вчених закрили, оскільки приміщення не витримує такої кількості людей, коли на лекцію весною 1967 р. зійшлося до 1000 слухачів [450, с. 158].

Підозри в ідеологічній неблагонадійності виникали внаслідок спілкування Олени Апанович з відомими дисидентами та колишніми в'язнями сталінських таборів, зокрема Б. Антоненком-Давидовичем, Г. Кочуром, Н. Суровцовою (познайомилась на святкуванні шістдесятниками Івана Купала на півдні Київщини [316]), І. Дзюбою, М. Коцюбинською [Додаток Б, 24]. Учена читала самвидав [460]. Тоді Олена Апанович стала мішенню «професійного» цькування: «А мене критикували і, навіть, пустили чутку, що це я писала книжку Шелеста» [526, с. 48–57]. Йдеться про книгу «Україна наша радянська», але О. Апанович це заперечувала. Зросла недовіра владних органів до Олени Апанович, коли навесні 1968 р. вона разом з іншими діячами науки і культури підтримала підписантів «листа 139» на ім'я вищого керівництва СРСР проти придушення інакодумства в країні. Брала участь у створеному В. Чорноволом та І. Світличним «фонді» допомоги політв'язням. Разом з О. Компан та письменницею

Л. Забаштою зібрали 600 крб. для придбання житла поету М. Холодному [444, с. 220–221]. Вона мала хороші взаємини з Л. Костенко [250]. Відвідувала оселі Алли Горської та Віктора Зарецького, Івана та Леоніди Світличних [Додаток Б, 24], де збирались дисиденти і шістдесятники [564, с. 68]. Посилилась увага КДБ до особи Олени Апанович через дружбу з Михайлиною Коцюбинською. Зокрема Л. Гісцова пригадує випадок про перегляд фільму про Т. Шевченка «Сон» у Будинку актора з М. Коцюбинською (прем'єра відбулась 3 листопада 1964 р. – С.С.). «Після перегляду до мене у архів приходив представник партії та питав: де взяла квитки, чи знаю Михайлину» [250]. З Іваном Дзюбою вона зустрічалась [Додаток Б, 24], коли його відправили редагувати багатотиражку на Київський авіазавод [316].

О. Апанович не можна зарахувати до дисидентів, але син історикині вважає її причетною до цього руху: «Протягом 1960–1980-х років мама постійно намагалася слухати «ворожі голоси», щоб розуміти що відбувається у світі, якою є правда. На початку 1960 рр., коли почав діяти дисидентський рух, мама приносила додому деякі примірники «самвидаву», який читався і обговорювався з тією самою молоддю». До її помешкання, як і до інших патріотично налаштованих інтелігентів, приходили групи колядників [251].

Усе ж не можна вважати, що Олена Апанович цікавилась лише суспільно-політичними питаннями. За свідченням Л. Гісцової, в 1970 рр. після виставки у Києві картин Н. і С. Реріхів О. Апанович захопилась східною філософією. У неї «вдома збиралися неординарні особистості й обговорювали мистецькі, наукові, політичні події та нові філософські вчення» [250]. О. Апанович особливо була близька з О. Компан. Л. Гісцова свідчить: «Вони були різні, але багато людей їх плутали: обидві були високі, стрункі, темноволосі, з рівною поставою, розгорнуті плечі, фігури трохи схожі. Але Апанович була поривчата, а Компан – спокійна, виважена, стримана» [250]. Корисними і цікавими для Олени Апанович були стосунки з Борисом Мозолевським, який редагував її працю про збройні сили України. У 1971 р. він особисто показав Товсту Могилу, коли на автомобілі вони разом з директором Інституту археології Ф. Шевченком приїхали на розкопки

[365, с. 87–88]. О. Апанович допомагала молодим науковцям. Ю. Мицик згадував, як познайомився з історикинею на конференції у Дніпропетровську 1972 р.: «Після спілкування з нею я отримав перші, такі важливі для мене, поради щодо вивчення українських літописів». Тоді ж відбулось знайомство з Г. Швидько [252].

Слава «козацької берегині», ледве не «єдиного козака в українській історичній науці», обернулася у вересні 1972 р. звільненням Олени Апанович з Інституту історії АН УРСР, усуненням від будь-якої громадської роботи. Перед тим голова профспілки інституту на зборах сказав про О. Апанович та О. Компан, що це «сорняк, який треба виривати з корінням» [316]. Процедуру звільнення О. Апанович з роботи було підготовлено, як точно зазначила М. Дмитрієнко, «по всіх правилах бюрократичного «мистецтва»» [452, с. 77]. В особовій справі Олени Апанович, яка зберігається в ІУ НАНУ, є витяг з протоколу № 18 засідання місцевому інституту (від 12 вересня 1972 р.) і наказ № 152 по інституту (того ж числа): у відповідності до постанови Бюро Президії АН України від 31 липня 1972 р. № 294 – скоротити за штатним розписом старших наукових співробітників відділу історії феодалізму Апанович Олену Михайлівну, Компан Олену Станіславівну та молодшого наукового співробітника відділу історіографії та джерелознавства Дзиру Ярослава Івановича з 13 вересня 1972 року [169, арк. 1]. Олена Апанович згадувала про це так: «Прочитавши на дощці оголошень наказ про звільнення, підписаний директором інституту, колишнім секретарем ЦК КПУ з ідеології, я відчула, ніби удар в серце, і кинулася з п'ятого поверху на другий, де знаходився Інститут археології, до Федора Павловича (Шевченка – С. С.), щоб висловитися, полегшити свій біль. Він подивився на мене сумними очима і сказав: «Я ж нічого не можу зробити». Його вже було звільнено за «націоналізм» [559].

З приводу трагічної долі опальних істориків точно висловились Л. Гісцова: «Могли зробити набагато більше, ніж їм вдалося. Сила часу намагалася зломити їхні життя та долі. Коли знаєш, можеш, розумієш, як і що треба робити, але не маєш можливості» [250]. Після звільнення фактично існувала негласна

заборона на публікації Олени Апанович. Навіть не можна було посилатися на її праці. Це підтверджує щоденник Ф. Шевченка за 1973 р. [365].

Постраждали й ті люди, які намагалися захищати вчену. Зокрема, Ф. Шевченку серед іншого інкримінували захист звільнених, а Я. Калакура був позбавлений партійної посади [479, с. 189]. Хтось із колег повідомив Олені Апанович, що віце-президент АН УРСР Іван Білодід попередив: «Будуть приходити в установи звільнені – щоб їх не брали на роботу». У випадку з О. Апанович, І. Білодід погодився взяти її на роботу до ЦНБ бібліографом. Але сталося так, що його на посаді віце-президента короткий час заміняв директор Інституту права Борис Бабій, який підписав їй документи на с.н.с. [316]. По-різному склались долі цих трьох «вигнанців» з Інституту історії. Ось думка Л. Гісцової: «Якщо О. Апанович боролася і не падала духом, то І. Дзира все це глибоко переживав. В нього, навіть, змінилася зовнішність. О. Компан вийшла на пенсію та більше не працювала» [250]. Через психологічну травму О. Апанович ще довго не могла проходити повз будинок № 4 по вул. Кірова (нині – М. Грушевського – С. С.), де знаходиться і до сьогодні ІУ НАНУ [559]. На думку Л. Тарнашинської, яка добре знала вчену, вона «вміло приховувала своє внутрішнє пригнічення» [564, с. 262].

Олена Апанович так висловила про події 1972 р.: «В 1972 році ми навіть не помітили, як вповзала брежнєвщина – а вона просто вповзала. Усе під корінь підрубали – нас звільнили з роботи, Киценка зняли з роботи. Він, між іншим, приїхав і попередив, що є план заарештувати науковців, пов'язаних з цією справою. Так що над нами висів і арешт. Але щось там переграли» [559]. Зрозуміло, що значило для науковця втратити роботу в передпенсійний вік. С. Мережинський свідчив, що 1972 р. був дуже скрутним матеріально для родини. В умовах безробіття родину врятували книжки: «Мама була вимушена продавати найкращі, найулюбленіші твори: Артура Конан Дойля, Джека Лондона, Теодора Драйзера, Редьярда Кіплінга». Під час отримання паспорта О. Апанович запропонувала синові взяти прізвище батька: «...Докладно пояснивши мені всі

причини, переваги та наслідки. Адже жити з прізвищем, на яке була заборона друку, дуже складно» [251].

У таких життєвих обставинах Олені Апанович допомогли працювати та не зламатись психологічно її риси характеру. Л. Гісцова говорить про неї як про відкриту, щирю, відверту особистість, яка не могла припустити, що хтось її може скривдити, або зробити щось погане, мала гарне почуття гумору. А ще всіх вражала її гостинність і достатньо творча побутова атмосфера [250]. Це підтверджує і син Сергій: у однокімнатній квартирі постійно були сусіди, друзі, молоді науковці [251].

Цікаво О. Апанович описувала процес своєї наукової творчості. Оскільки вчена так і не опанувала друкарську машинку та комп'ютер, то її «зброєю» залишалися олівець і ручка. Після «шліфування» тексту вона переписувала «біловий», остаточний варіант: «Перед тим, як я збираюсь переписувати начисто, я відчуваю якийсь пік мого натхнення, навіть фізично, кінці пальців, ніби голками колються, і холод у спині. Я тоді встаю, походжу трошки, заспокоюсь і читаю (читаю я вголос). Для чого я читаю? Щоб перевірити, чи не порушений ритм. Я з молодих років інтуїтивно писала в ритмі» [316].

Під час роботи у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР Олену Апанович продовжував контролювати КДБ. Вона говорила Л. Гісцовій, що «вважала небезпечною жінку, яка працювала з нею у відділі, бо та була до неї приставлена слідкувати» [250]. Відчувався і адміністративний тиск: «...Новий директор (Б. Ковалевський – С.С.) ЦНБ хотів мене звільнити за пенсійним віком. Та Ситник К. пише папірець, щоб включити в план роботи О. Апанович підготовку книжки про В. Вернадського» [317, с. 365]. І директорові довелося поступитися: «І як казали мої друзі, що я врятувала Вернадського, а Вернадський врятував мене для науки...» [316]. Але були інші обставини, які дали змогу Олені Апанович видати дослідження про В. Вернадського. Тодішній директор ЦНБ АН УРСР Степан Гутянський (до наукової кар'єри працював у НКВС) намагався забрати у неї авторство на рукопис книги про В. Вернадського

та звернувся за санкцією до КДБ, де несподівано підтримали вчену з метою показати Заходу, що вона друкується і працює науково [316].

Наскільки сильним був контроль партійних та каральних органів, навіть за часів «перебудови», свідчить канадський історик Степан Величенко. Він, не маючи дозволу на інтерв'ю, 15–20 хв. говорив з Оленою Апанович в Інституті історії. Я. Дзира розповідав С. Величенку, як «Ю. Кондуфор викликав її до себе і запитав, чому вона говорила зі мною, і нагадав, що має сина – і це незважаючи на той факт, що тоді вчена формально вже не працювала в інституті» [320].

Олена Апанович зазначала в одній із автобіографій, що мала «провідною зорею», заповітом слова свого «духовного батька», яким вона вважала Дмитра Яворницького: «Моїм правилом у житті було – працєю, працєю, не вдивляючись вперед і не озираючись назад, працєю, не сподіваючись нізвідки, ні від кого ні нагороди, ні похвали; працєю доти, поки служать тобі руки, і доки б'ється живе серце у твоїх грудях; працєю на користь свого народу і на пожиток краю, який тобі дорогий» [85, арк. 3]. І громадськість високо оцінила її працю. О. Апанович згадує зустріч за часів «перебудови» у будинку культури одного із заводів: «Коли оголосили, що зараз Олена Михайлівна виступить... весь цей зал устав. А я ще була гнана. Я так розплакалась...». Ще один випадок був на конференції в Батурині у 1990 рр., коли вона виступила, вийшла проста селянка та сказала: «Олено Михайлівно, коли б ви знали, як ми вас слухаємо по радіо». Якийсь чоловік із села приїхав на велосипеді, колишній військовий. Показує мені законспектовані книжки, у нього є навіть рукописна книга. А інший має «Збройні сили»» [316]. За часів «перебудови» популяризаторська і літературна діяльність Олени Апанович отримали визнання. 16 лютого 1991 р. відомий поет М. Вінграновський [91, арк. 1] та письменник І. Білик [92, арк. 1; 417] рекомендували її до лав Спілки письменників України [Додаток Б, 12].

У часи незалежної України почався новий етап життя Олени Апанович. Вона отримала можливість і «щастя працювати для розбудови держави, незалежної України, правда з великими перешкодами і труднощами» [63, арк. 3]. У 1994 р. в інтерв'ю вчена говорила про своє бачення місії в історичній науці та

громадському житті: «У мене була одна свята мета – повернути підступно викрадену в українського народу історичну пам'ять» [551, с. 1]. О. Апанович пропонували оформити її праці як докторську дисертацію і захистити її. За спогадами С. Мережинського, вона вважала, що це марна справа: «Сьогодні важливіше – повернення історичної пам'яті, ось що вартує уваги і на що треба витратити час» [251]. Про те, що це було вкрай потрібно, свідчить лист декана філологічного факультету Запорізького університету В. Чабаненка 11 грудня 1993 р.: «Умови життя й праці тут жахливі – гірші, ніж до так званої незалежності. Все українське відверто зневажається і паплюжиться» [148, арк. 1].

Л. Тарнашинська так характеризувала цю непересічну жінку: «Інтелектуал, естет, пацифіст». У кінці 1990 рр. вона виробила просту життєву філософію «одного дня», не планувала роботу на тривалий час. І це давало свої результати – в той час вийшла велика кількість праць. Вона так і не стала «старою» – була підтягнутою, енергійною, жіночною [559]. Це ж підтверджує і Ю. Мищик спогадом із середини 1990 р.: «Коли я почав з нею активно спілкуватися, маю на увазі регулярні зустрічі та недільні відвідини, їй було вже за 75 років. Це була на вигляд приємна, цілком здоровенька, енергійна, абсолютно з ясным розумом та у гарному гуморі літня жінка. Її висловлювання були дуже логічні, а жарти дотепні, із влучним та доречним цитуванням. Дуже тверда та принципова у своїх наукових і громадянських переконаннях» [252]. Авторитет дослідниці сприяв тому, що Олену Апанович 27 лютого 1992 р. Наукове товариство Шевченка у Франції запросило для наукової роботи у травні – червні 1992 р. до Парижу [70, арк. 1–9]. Вчена працювала в архіві Сорбони з матеріалами В. Вернадського, відвідала центр НТШ в Європі [251].

Незалежність знову відкрила можливість участі О. Апанович у громадсько-політичному житті. Вчена була присутня на громадському суді над КПРС, який організував у Жовтневому палаці В. Чорновіл, і обурювалася, чому так мало присутніх вчителів, молоді, звичайних громадян [316]. Указом Президента України від 2 березня 1994 р. № 70 Олені Апанович було присуджено Державну премію України імені Тараса Шевченка за книжку «Гетьмани України і кошові

отамани Запорозької Січі» [Додаток Б, 13]. 26 травня 1995 р. вона стала лауреатом наукової премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США). Нагороду вважала допомогою для завершення «книги свого життя» – «Козацької енциклопедії для юнацтва». Адже, за її словами, козацтво стало «суттю мого ества, пройшло через мій розум, душу і серце» [86, арк. 1].

У лютому 2000 р. у неї почалась механічна жовтуха, і вона вирішила робити операцію, під час якої слабке серце не витримало [253]. Померла Олена Апанович 21 лютого 2000 року. Відспівував її близький друг, Ю. Мицик, у Благовіщенському храмі УПЦ Київського Патріархату при Києво-Могилянській академії. За сприяння НАНУ та особисто Миколи Жулинського, родина отримала дозвіл поховати вчену на Байковому цвинтарі [263; Додаток Б, 23]. Як свідчить Ю. Мицик, на похороні «козацької матері» було близько 50 осіб [252; 523, с. 7,9]. На родинній раді було ухвалено рішення: всі цінні матеріали передати до Інституту рукопису НБУВ. Її бібліотека залишилась у родини.

Таким чином можна зробити висновок, що біографія Олени Апанович була не тільки пов'язана з найважливішими подіями 1920–2000 рр., які визначили її життя і професійну діяльність, а й залежала від багатьох суб'єктивних факторів. Це, передусім, родина, найближче професійне оточення, колеги-науковці. Трагізм долі істориків її покоління повною мірою відбився на її життєвому шляху. Національне спрямування наукової творчості та громадської діяльності викликало репресивні заходи з боку влади. Лише в часи незалежності вона змогла вільно працювати та була належно пошанована.

2.2. Спектр наукових інтересів

Історичні реалії України ХХ століття склались таким чином, що науковий доробок багатьох визначних дослідників, який не відповідав офіційній політичній доктрині, замовчувався, а вони піддавались репресіям, усувались від наукового процесу. Саме тому тематика наукової праці Олени Апанович визначалась епохою, у яку вона жила та її власним світоглядом. Зміни у політико-ідеологічній сфері позначались на напрямках її наукових досліджень. Хоча значну частину своєї

творчої біографії вона йшла проти панівних ідеологічних настанов, усе ж залишалася частиною радянського наукового дискурсу. Наукова спадщина дослідниці лише за часів незалежності посіла належне місце в українському інтелектуальному полі.

Етапи наукової біографії О. Апанович, на нашу думку, тісно пов'язані з такими чинниками:

1. Політико-ідеологічна ситуація в СРСР та УРСР зокрема.
2. Основний історіографічний дискурс в українській науці (радянській і пострадянській) у поєднанні з її суб'єктивними науковими вподобаннями.
3. Робота в науково-дослідних, архівних інституціях, яка часто визначала тематику досліджень.

Загалом можна погодитись з відомими істориками-джерелознавцями, як от М. Ковальським та Ю. Мициком, які поділяли наукову творчість історикині на 4 основні періоди, але суттєво уточнивши дати періодів та посади дослідниці: 1) серпень 1944 р. – вересень 1950 р. – наукова робота в ЦДІА УРСР; 2) жовтень 1950 р. – вересень 1972 р. праця молодшим, старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР; 3) лютий 1973 р. – березень 1990 р. робота на посаді старшого наукового співробітника [522] та редактора першої категорії відділу рукописів ЦНБ АН УРСР; 4) березень 1995 р. – грудень 1999 р. – О. Апанович на посаді старшого наукового співробітника ІУ НАНУ [488, с. 4; 489, с. 177–184].

Олена Апанович належить до того покоління радянських / пострадянських істориків, яке сформувалось і почало працювати після Другої світової війни. За спостереженням О. Яся «повоєнні інтелектуали не тільки здобули практичні навички сприйняття і засвоєння культурних та ідеологічних практик сталінської доби, а й гнучкої адаптації до нових кампаній і настанов». На їх впливали кілька векторів: соціокультурна спадщина й рудименти сталінізму, можливості часів «відлиги», а також суперечливе усвідомлення інтелектуалами зв'язку із попередниками, засвоєння якоїсь частини «дожовтневої» спадщини [592, с. 204].

Тепер визначимо основні напрями наукових уподобань історикині. В. Михайлов виділяє два: козацька проблематика та студії української рукописної

книги XVII-XVIII ст. [516]. На нашу думку, коло наукових інтересів О. Апанович значно ширше: історія українського козацтва та ранньомодерна історія (у радянській термінології цей період називався середньовіччям, тому в джерелах знаходимо як напрям її наукової праці – медієвістика), археографія і джерелознавство, козацьке літописання та історія рукописної книги, біографістика, історіографія та історіософія. Невід’ємною частиною творчості вченої є популяризаторська праця. Розглянемо основні напрями наукової діяльності Олени Апанович, відповідно до їхнього значення та зберігаючи хронологічний підхід у середині кожного напрямку.

Історія українського козацтва та ранньомодерна історія. Високого авторитету в українській науці О. Апанович досягла тривалою і наполегливою працею у вивченні історії та пам’яток козацтва. Перше зацікавлення козацькою тематикою відбулось у відділі давніх актів ЦДІА УРСР. Вона засвідчує в одній із автобіографій: «Моя «козацька біографія» почалась в 1944 році після повернення з евакуації» [56, арк. 3]. Сприяла цьому підготовка дисертації під керівництвом К. Гуслистого, який був учнем Д. Яворницького і Д. Багалія. У 1995 р. О. Апанович писала: «Кость Григорович Гуслистий 50 років тому ввів мене в доти невідомий світ запорозького козацтва» [342, с. 197]. Так передавалась історіографічна традиція. Слушною є думка О. Удода, що навіть у часи радянського контролю 1960–1970 рр. обмежувальна політика держави не могла вплинути на спадкоємність історіографічного процесу [569, с. 237].

Уже в 1946 р. у видавництві АН УРСР вийшла перша наукова робота О. Апанович – збірка документів «Україна перед визвольною війною 1648–1654 років (1639–1648 рр.)» [398], де вона була укладачем разом із Н. Сидоренко, О. Крамаренко, Г. Осиповою [452, с. 72]. У той час Олена Апанович намагалась опублікувати у журналі «Вопросы истории» статтю «Військова організація запорозького козацтва» [138, арк. 1]. Після захисту дисертації вона хотіла опублікувати її у московському «Військовому видавництві», яке відмовило їй у грудні 1954 р. у зв’язку із скороченням плану видань [139, арк. 1].

Кабінетну працю у вивченні історії та джерел козаччини вчена поєднувала з практичною діяльністю під час експедиції з дослідження місць знаходження Запорозьких Січей, які мали бути затоплені Каховським водосховищем. На початку 1950 рр. їх топографічне розташування викликало дискусії серед істориків. Першим найбільш докладно обстежив місця розташування січей Д. Яворницький [399, с. 97–142]. В архівному фонді дослідниці зберігається її посвідчення м. н. с. Нікопольської експедиції [58, арк. 1] та щоденник експедиції 1951 р. У ньому згадується дослідження чотирьох січей: Базавлуцької, Микитинської, Чортомлицької та Нової. Нотатки 1951 р. достатньо детальні (велись російською мовою, тому подаються у перекладі – С. С.). Охоронну комплексну експедицію в зоні будівництва Каховської ГЕС очолив директор ІА АН УРСР П. Єфименко (1884–1969 рр.) [295, с. 17; 416, с. 100–104]. Його заступником став раніше репресований А. Добровольський (1885–1956 рр.) [550, с. 158]. Частина експедиції, очолювана с. н. с. ІА АН УРСР Є. Махно (1913–1983 рр.), у якій була й О. Апанович, прибула в Нікополь 23 липня 1951 р.: «Ще одна хороша сторона новобудов. Змусила заворушитися вчених різних спеціальностей, детально та ґрунтовно зайнятись історією і природою свого краю». Олену Апанович розмістили в канцелярії Нікопольського музею [59, арк. 1, 3–4]. Саме цей музей у жовтні 1952 р. відвідував О. Довженко і назвав його «краєзнавчий, нехочузнавчий музей» [280, с. 607]. Експонатів, пов'язаних із Запорозькою Січчю у музеї майже не було. О. Апанович записала: «Частина речей, які описував Яворницький (транскрипція з російського варіанту Эварницкий – С.С.) пропали. Доручили евакуювати фотографу. Він вивіз у Моздок і там здав у міськвиконком. Після закінчення війни взяв у музеї 1000 рублів на реєвакуацію речей і зник». Доля речей невідома: Євангеліє в срібному окладі, пояс Сірка, його кружка – за переказами, картина, вірніше сказати ікона, де внизу зображені запорожці на чолі з Калнишевським. У дворі музею були два козацькі хрести, які директор музею забрав у колгоспників, які ними розмежовували землі. Олена Апанович так оцінює ситуацію з історичною пам'яттю у місті: «Залишків Січі не залишилось в Нікополі. Про це писав ще Яворницький. Але запорозький

дух віє в цих місцях... Тут можуть скільки завгодно говорити про запорожців, самі про них говорять багато і в розповідях відчувається ставлення онуків до своїх дідів» [59, арк. 5].

У фондах музею збереглися деякі експонати, описані Д. Яворницьким: плащаниця із запорозької церкви, портрети козаків Шиянів, аналой, інкрустований слоновою кісткою, черепахою та перламутром. 27 липня О. Апанович з Ф. Копиловим поїхали на човні в с. Капулівку досліджувати місце Базавлуцької Січі [59, арк. 7, 12 зв.], місце розташування якої і дотепер визначається по різному. Зокрема В. Щербак розташовує її на однойменному острові [580, с. 45]. У перший же день знайшли козацькі пам'ятки – уламки кераміки, залізний шлак, залишки люльки. У самій Капулівці історики оглянули могилу Івана Сірка. Збереглася корчма, де жила бабуся, яка пам'ятала Д. Яворницького: «Дідів... розпитував про запорозьку давнину» [59, арк. 13].

Олена Апанович детально описує розкопки на Базавлуцькій Січі. Зауважимо, що тривалий час дослідники помилково пов'язували Базавлук з історією Чортомлицької Січі [449, с. 165]. Вона занотувала, бо у першій же траншеї було знайдено велику кількість люльок, цегли, мідно-ливарну майстерню. Місцеві жителі до війни розкопали на цьому місці кузню. О. Апанович намагалась також зібрати й усні свідчення про козацькі січі. У «запорізькій хаті» жила старенька жінка Оксана Забутна, яка мешкала колись у тому дворі, де була могила Івана Сірка і пам'ятала приїзд Дмитра Яворницького [59, арк. 15–16].

Цікавим є свідчення селян про могилу І. Сірка. Вона зберегла такий вигляд, який зафіксував Д. Яворницький, лише було видно слід від кулі. Під час німецької окупації «націоналісти» (як говорили місцеві) розбили квітники, посадили гай. Коли повернулась радянська влада, квітники загинули, гай наполовину був вирубаний. Історикиня передала слова селян: «Німці привели в порядок могилу Сірка, прикрасили її». Вона запланувала клопотатися про справу могили в Києві [59, арк. 16-16 зв.]. Дослідниця відзначала, що місцеві мешканці вважали,

що науковці шукають церкву, яка «пішла в землю». Цікаво, що цей образ часто фіксується у історичній пам'яті українців [59, арк. 18].

На початку серпня у щоденнику знаходимо інформацію про відвідини Оленою Апанович 87 літньої жительки Капулівки Бульбихи. Вона добре пам'ятала відвідини села Д. Яворницьким, як він збирав «дідів» зазвичай в саду, біля могили І. Сірка. Бульбиха речитативом передала ті дві пісні, які замолоду співала Д. Яворницькому. У них Катерина II виступала як антигероїня – хоче привласнити золото і срібло, нажите запорожцями. Дослідниця занотувала у щоденнику і політично небезпечні речі: бабуся називала революцію переворотом, а життя до неї – «коли ми були вільні» [59, арк. 18 зв.].

5 серпня Олена Апанович з іншими членами експедиції попливли до Підпільненської (Нової) Січі, здійснюючи фотофіксацію, відвідали село Грушівка. О. Апанович відверто записує, що хоча загальний матеріальний стан жителів села кращий, ніж у Капулівці, усе ж і тут багато засуджених «за зерно» у 1947 р., також багато репресованих за приналежність до СБУ та у 1937 р. [59, арк. 20–21]. Олена Апанович прочитала лекцію про козацтво у колгоспному клубі [59, арк. 24–27]. 12 серпня експедиція знову відвідала село Покровське – з'ясовували долю згаданих у Д. Яворницького козацьких сволоків (виявилось він їх вивіз у свій музей), оглянули колишню запорозьку гавань – на той час це було вже затягнуте ряскою озеро [59, арк. 27–27 зв.]. Оглянули і церкву в Покровському, яка була зведена за козацьким зразком у 1776 р.: «В українському народному стилі, благородні прості лінії, верхні яруси дерев'яні, шатрові. Усередині є запорозькі балки, різні» [59, арк. 27 зв.]. О. Апанович описує стан колишнього козацького села Золота Балка: «Не дивлячись на свою поетичну назву, має дуже убогий вигляд... Вулиці брудні, жителі дуже погано вдягнені... Кажуть, що у минулі часи в Золотій Балці були сади, виноградники і всякі інші блага земні. Але все вирубали, знищили...» [59, арк. 28, 31].

Науковиця продовжувала виступати перед трудівниками села у районному клубі. 17 серпня 1951 р., у останньому записі експедиції О. Апанович занотувала: «На уявлення більш простих людей службове і суспільне становище,

яке я займаю, справляє зворушливе враження. А я себе інколи почуваю такою приниженою, тому в мене немає цього усвідомлення своєї важливості» [59, арк. 33, 34–35]. Утім дослідження експедиції 1951 р. сприяло продовженню розкопок на Нікопольщині у 1952 р. Про них повідомляла Олені Апанович археолог Олімпіада Шапошнікова: «Тепер села всі, майже всі, втратили ту своєрідну красу, яка вабила око кожного, хто приїздив. Обірвані, стрімкі кручі та майже відсутня рослинність на узбережжі створюють враження спустошення і наводять сум... Вода руйнує береги і безжалісно їх обвалює... Січ тепер вже не існує». У розмитих водосховищем січах місцеві селяни знаходили цілі бочки свинцю, бочку підков. Селяни, які знайшли медалі того періоду, «перетворили на блясні та ловлять рибу». Нікопольський музей, як і науковці не змогли запобігти втраті пам'яток козацтва [149, од. зб., арк. 1–1 зв.]. Така ситуація показує втрату національної самосвідомості у частини українського населення.

Далі Олена Апанович зосередилась на козацькій тематиці у відділі феодалізму Інституту історії, який отримав неофіційну назву «кафедри козацької доби» [540, с. 74], адже в ньому зібрались яскраві особистості – О. Компан, М. Брайчевський та інші знані фахівці. Вивчення О. Апанович історії козацтва пов'язане із тогочасною політико-ідеологічною ситуацією в УРСР. Зокрема загальновідомим є процес зростання «національних» історій у СРСР періоду «відлиги». Вважаємо слушною думку В. Михайлова про те, що на період перших років урядування Л. Брежнєва припадає творчий злет Олени Апанович, яку він відносить до «реформістських» істориків, наукова праця її та колег сприяли зміщенню балансу між «російськоцентризмом» і «етноцентризмом» національних історіографій, відходу від абсолютизації впливу російського чинника на українську історію [318]. Дослідниця сприяла, розробляючи козацьку тематику, створенню тенденції, яку сучасні історики позначають як висвітлення національних особливостей у рамках офіційної радянської історіографії [535, с. 112–116]. І цей період закінчується не падінням М. Хрущова, а, як зазначив В. Яремчук, значно пізніше – у 1972 р., з усуненням від керівництва П. Шелеста [584, с. 73; 283]. Конформістські настрої її середовища істориків не можна

інтерпретувати як створення власне української історії, а скоріше як прояв «подвійної лояльності» до радянського режиму. Слушним, на нашу думку, є віднесення В. Михайловим О. Апанович, М. Киценка, Д. Наливайка до реформістського напрямку козакознавства того періоду. На противагу «офіційному» підходу В. Голобуцького, В. Дядиченка, О. Касименка [318]. Але, як зазначає О. Удод, «наукова діяльність передбачає значно ширше коло комунікацій і набагато більше каналів впливу на суспільство, аніж офіційні» [569, с. 237]. Тому наукова діяльність Олени Апанович мала значний вплив на історичну тогочасну науку і суспільство.

Це був період творчого піднесення вченої та надзвичайно плідної праці. Науковий доробок О. Апанович за перші 5 років роботи в Інституті історії був чималий, зазначений в її особовій справі: написано і надруковано 28 наукових статей, зокрема до фундаментальної «Української радянської енциклопедії». В академічних виданнях СРСР та УРСР опублікувала 17 наукових і науково-популярних робіт [169, арк. 31]. Знаковою для української історичної науки стала підготовка видань, присвячених даті «возз'єднання» України з Московським царством, що активізувало козацьку тематику та вивчення історії Запорізької Січі, яку радянська історіографія трактувала, як прогресивний чинник. Було підготовлено «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954 р.), які викладали оцінки, від яких неможливо було відхилитись історикам. У цій складній ситуації у 1954 р. Олена Апанович видала дослідження разом зі своїм вчителем [368] та про місця подій Визвольної війни українського народу [341]. Коли вийшло друге видання брошури у 1962 р., то один екземпляр просив надіслати Нікопольський краєзнавчий музей [136, арк. 1].

Працювала вона як укладач 1-го тому тритомного збірника «Возз'єднання України з Росією», що мали підготувати за рішенням уряду СРСР Інститути історії АН СРСР та АН УРСР. З низкою застережень цей том О. Оглоблін назвав «капітальним виданням». Фактично керував підготовкою видання Ф. Шевченко, якого вчена називала «археографом № 1 в Україні» [279, с. 19]. У 1951–1956 рр. О. Апанович разом з п'ятьма своїми колегами займалися добром

і археографічним опрацюванням документів, складала коментарі до 1-го тому збірника (1620–1647 рр.). Олена Апанович на основі цих джерельних матеріалів написала дві статті: «Переселення українців в Росію напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр.» та «Перемоги українського народу над польсько-шляхетськими військами на початковому етапі Визвольної війни (1648 р.)», які увійшли до московського збірника статей [321] «Воссоединение Украины с Россией» [362]. Тобто, використовуючи тогочасну кон'юнктуру, вона вносила україноцентричну проблематику до історичного дискурсу.

У зв'язку з дослідженням Запорозьких січей варто зазначити, що О. Апанович поділяла думки В. Голобуцького про першу січ на о. Томаківка, а не на о. Мала Хортиця. У 1955 р., коли зав'язалася дискусія про першу січ, домінувала протилежна думка [581; 436; 437]. Тільки через кілька десятиліть були проведені відповідні розкопки [472, с. 39–40]. Потім учена змінила свою позицію і разом з М. Киценком полемізували з В. Голобуцьким, вважаючи малохортицький замок одним із перших центрів козацтва. Д. Вишневецькому відводили позитивну роль у становленні козацтва, на відміну від офіційного підходу про виключне «плебейське» походження Січі [588, с. 292].

На думку сучасних дослідників, «у сюжетному плані в працях О. Апанович, підготовлених протягом 1950 рр., переважала військова та соціально-економічна проблематика. Натомість політична історія перебувала на других ролях» [553, с. 18]. Значну кількість статей у цей період було видано з історії визвольної боротьби, про виступи запорожців проти турецько-татарської агресії, про морські походи, історичні портрети Івана Сірка, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Петрика, про пам'ятники козацтва. Звісно, як і переважній більшості українських радянських науковців, їй не вдалося уникнути кон'юнктурних тем, але вона намагалась показати значущість козацьких провідників в українській історії. До видавництва «Соціально-економічної літератури» вона подала працю про І. Сірка [95, арк. 8]. Але ця робота через «неформат», так і не була видана.

Працюючи в академічному інституті, вона мала забезпечити «легальність» своєї праці над запорозькою тематикою. Так вона вирішувала дилему того періоду, на яку звернув увагу О. Ясь: «Як бути радянським і, водночас, українським істориком?» [592, с. 205]. Тому в звіті відділу історії феодалізму за 1954 р. зазначено, що тема Олени Апанович «Соціально-економічні відносини на Україні в 1648–1654 рр.» рішенням бюро відділу суспільних наук від 2 липня була замінена темою «Роль запорозького козацтва в боротьбі Російської держави проти турецько-татарської агресії в II половині XVII – I половині XVIII ст.» [178, арк. 2–3, 18]. Втім О. Апанович стала одним з найавторитетніших козакознавців 1950 рр.

На початку 1960 рр. з'явилася перша фундаментальна монографія (17 д. а.) Олени Апанович, присвячена історії українського козацтва «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70 роки XVII століття» [338]. Вона отримала схвальні рецензії, зокрема і її колеги по відділу історії феодалізму К. Стецюк [338]. У своїй монографії «Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775» (1961 р.) В. Голобуцький полемізував з О. Апанович, відстоюючи свою концепцію зародження буржуазних відносин на Січі [581]. Якщо вийти за межі тогочасної історіографічної ситуації, то ця, як і багато праць О. Апанович, може бути оцінена як одна з перших, яка популяризувала українську національно-визвольну ідею.

Водночас дослідниця накопичувала матеріали і московських архівів, зокрема мікрофільми документів Центрального архіву давніх актів СРСР [96, арк. 1]. Науково-теоретичний характер мала її стаття «Національно-визвольні війни доби феодалізму» [357], яка викликала дискусію на сторінках «УІЖу» між д. і. н. І. Бойком і академіком АН УРСР І. Крип'якевичем [588, с. 296–299]. Олена Апанович намагалась дати власне розуміння поняття «нація». Розквіту її козакознавчих досліджень сприяла доба перебування при владі в республіці П. Шелеста з його підтримкою проєктів популяризації українського минулого. У час цього «мікроренесансу», на думку В. Яремчука, однодумцями старшого покоління істориків (І. Крип'якевича та ін.) стала нова генерація,

пов'язана з «шістдесятниками» – О. Апанович, О. Компан, М. Брайчевський, Ф. Шевченко, Я. Дзира [589, с. 61–62].

У звіті Олени Апанович за 1963–1968 рр. зазначено 74 назви робіт [169, арк. 9–10] та 62 опубліковані праці [Додаток Г], що підтверджує тезу про розквіт її наукової діяльності саме у цей час. О. Апанович працювала також над двома монографіями. У монографії «Суспільно-політичні рухи на Україні у XVIII ст.» (12 д. а.) досліджувалась історіографія та загалом розвиток ідей у XVIII ст. Ще однією монографією (10 а. а.) була «Спільна боротьба запорізького і донського козацтва проти іноземної агресії в XVI–XVII ст.». У відповідності з ідеологічними настановами вона наголошувала, що ця боротьба була проявом «історичних зв'язків двох братніх народів» [169, арк. 9–10].

Результатом тривалої роботи стало подання у червні 1964 р. до видавництва АН УРСР «Наукова думка» монографії «Боротьба українського козацтва проти турецько-татарської агресії в кінці XVII – I половині XVIII століття» як планової роботи. Плановою темою 1968 р. була «Зародження і розвиток української державності в XV – I половині XVII ст.» [99, арк. 1]. Але головна книга періоду розквіту козакознавчих досліджень вийшла друком у 1969 р. – «Збройні сили України I половини XVIII ст.» [340], яка стала знаковою в українській історіографії. Цікаво, що редактором книги був археолог Б. Мозолевський, який допоміг удосконалити текст, зберегти його гармонію [316]. Книга викликала великий резонанс – була миттєво розкуплена у книгарнях, привернула увагу дослідників. Наукова критика сприйняла появу цієї праці теж позитивно: видано дев'ять рецензій [406, с. 147–148]. Концепція створення українських збройних сил Оленою Апанович обґрунтовувалася з XIV–XV ст., з обмовкою про створення їх ще з часів Галицько-Волинського князівства. Таким чином вона протистояла ідеї меншовартості української державності [588, с. 302–304]. Я. Калакура відносить монографію до проявів нонконформізму в радянській історичній науці [478, с. 51].

Книга вийшла за безпосереднього сприяння П. Шелеста, який дав вказівку видрукувати книгу на високому поліграфічному рівні – у суперобкладинці, із гербом Запорізького війська, з ілюстраціями, у тому числі кольоровими.

Олена Апанович в інтерв'ю десятиліття потому згадувала про роль і тодішнього директора ІУ К. Дубини, який був близький з П. Шелестом: «Викликав мене в коридор (К. Дубина – С. С.), гуляємо ми по коридору, і він каже мені: «Шелест прочитав ваші публікації в «Україні» (мається на увазі реєстр пам'ятних місць запорозького козацтва в «УІЖі» та «Україні» в 1967–1968 рр. [396, с. 17; 397, с. 20–21]), був такий задоволений і питає мене, що в неї ще треба опублікувати, чим треба допомогти... А він каже: «Знаєте, вже два роки в неї лежить книжка про збройні сили України». – «Так видайте якнайкраще і якнайскоріше» [316].

Ю. Мицик так оцінював цю книгу: «Нове і вагоме слово у козакознавстві – чудово проаналізована джерельна база, збройні сили України, не дивлячись на використання козаків Російською імперією, зберігали мілітарний потенціал і «забезпечили багато у чому перемоги над Османською імперією, врешт залишилися важливою ознакою Української козацької держави»» [517, с. 440]. Також, на думку В. Яремчука, козакознавчі праці О. Апанович сприяли «поглибленню реабілітації наукової спадщини М. Костомарова» [589, с. 76]. Водночас праці Олени Апанович були серед тих небагатьох робіт, які позитивно оцінювались і західними (діаспорними) істориками [410, с. 281].

У 1960 рр. історія українського козацтва, і запорозького зокрема, стала суспільно значимою, популярною, у кращому значенні цього слова, саме завдяки тривалій і наполегливій роботі Олени Апанович та небагатьох її колег. Ось як вона оцінювала ситуацію у листі до Володимира Вуйцика [430, с. 516–518] 21 вересня 1967 р.: «Зараз у широкій громадськості виник і розвивається великий інтерес до минулого України, особливо козацтва. Газети і журнали почали досить широко друкувати такі матеріали, а в читачів великий попит на них. Навіть в листах висловлюють свою вдячність. Мабуть, в обов'язок історика-науковця, крім дослідницької роботи, входить – і просвітництво – пропаганда і поширення історичних знань серед народу» [142, од. зб. 1005, арк. 2].

Можна погодитись із А. Сериковим, який вказує на «школу О. Апанович» у 1950–1970 рр., у якій вона об'єднала краєзнавців, митців, фахівців суміжних галузей знань, коли козацька тематика «запліднила у згадані десятиліття думки

і почуття мільйонів українців». Ми можемо пристати до його твердження про існування «кола О. Апанович», яке витримало гоніння, але не зрадило козацькій тематиці. Зокрема до нього можна віднести Ганна Швидько. Вона познайомилась із Оленою Апанович ще у 1970 рр. і київська дослідниця підтримала її, давши рекомендацію О. Компан. У 1980 р. в ІУ АН УРСР Г. Швидько захистила дисертацію з історіографії міст України козацької доби [509, с. 7–8], але за згадування робіт О. Апанович та О. Компан у докторській дисертації, відклали її захист на два роки (відбувся у 1987 р.) [546, с. 6]. Цікаво, що Г. Швидько згадувала, що її вчитель М. Ковальський «не оберігав нас від можливих неприємностей через те, що в своїх публікаціях ми посилалися на праці опальних після 1972 р. істориків, таких як О. Апанович, О. Компан, Я. Дзира, і сам так робив» [577, с. 32]. Саме М. Ковальському належить заслуга у формуванні дніпропетровської історичної школи, яка, на думку І. Колесник, була осередком українознавчих студій із джерелознавчим контекстом, що робило її відносно вільною від впливу ідеологічних норм [492, с. 382–383].

Після звільнення з ІУ АН УРСР Олена Апанович втратила можливість працювати над улюбленою козацькою тематикою, хоча в Україні [339] та закордоном виходили роботи у виданнях діаспори [336]. Ю. Мицик зазначав: «З друку було знято всі статті О. Апанович на початку 1970 років, деякі вийшли під чужими іменами, не рекомендовано посилатись на її праці» [517, с. 440]. Тільки у 1988 і 1989 рр. з'явилися три джерелознавчі публікації про Архів Коша Нової Запорозької Січі [394].

Із початком перебудови ситуація для Олени Апанович змінилась, але не відразу. Сама дослідниця зазначала: «До 1989 року, поки при владі був В. Щербицький, цей сатрап Москви, в Україні не було ні перебудови, ні гласності. Він помер – аж тоді можна стало і про Запорізьку Січ говорити» [316]. Найперше відродились наукові конференції, присвячені козацькій тематиці. О. Апанович брала участь у конференції на Хортиці у січні 1990 р. [273; 511] з доповіддю «Проблеми історії запорозького козацтва на сучасному етапі перебудови історичної науки» [375, с. 7–11]. Під час неї вона, як і в інтерв'ю

запорізькій пресі [84], наголошувала на необхідності просвітницької роботи [82, арк. 1]. Також виступала в музеї-заповіднику в с. Пляшева з доповіддю про роль І. Богуна у врятуванні козацького війська. У липні 1990 р. – у Нікополі з темою «Історична конструктивна діяльність запорозького козацтва» та з тією ж доповіддю на Міжнародному конгресі українців (серпень 1990 р.) [56, арк. 6].

Поверненню О. Апанович в наукове поле з козакознавчою тематикою сприяла, як зауважує А. Сериков, хвиля ліквідації «білих плям» в українській історії [546, с. 6; 548, с. 15–17]. Саме за сприяння редактора журналу «Пам'ятки України» А. Серикова у 1989 році була організована комплексна наукова експедиція «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле», науковим керівником якої була вчена. З'являється низка статей, присвячених цій проблематиці [345; 349; 379], численні виступи, публікації та інтерв'ю [330, с. 2–11]. Переломним став 1990 р. – видано 19 назв, частина яких друкувалась у багатьох виданнях [513, с. 4–5]. Зокрема «Засвіт встали козаченьки» опубліковано у 14 місцевих періодичних виданнях. У 1989 р. вона подала до журналу «Архіви України» статтю про Архів Коша Нової Запорозької Січі. Л. Гісцова згадувала, що вона була рецензентом і порадила дати посилання на архівні справи. Але О. Апанович вважала статтю концептуальною і посилання вважала зайвими [250]. Їх відносини погіршились, а стаття вийшла за рішенням головного редактора А. Ковалинського [394, с. 13–27].

На другій Хортицькій конференції у 1992 р. дослідниця повернулась до концепції Хортицького заповідника, яким опікувалась у 1960 рр. Було опубліковано у багатьох виданнях її виступ на конференції у Переяславі, присвячений Переяславській раді [370, с. 53–55]. Варто відзначити працю Олени Апанович як укладача перевидання тритомника «Історії запорозьких козаків Д. І. Яворницького» [399] та редагування популярної серії для дітей «Дерево пам'яті» [395]. Ці книги мали велике суспільне значення. У 1991 р. видавництво «Дніпро» видало 115-тисячним накладом її популярну книжку «Розповіді про запорізьких козаків» [377]. Також історикиня підготувала до третього видання раніше заборонену книжку М. Киценка «Хортиця в героїці і легендах» [452, с. 80] та написала післямову про автора – «Син козацького степу» [382, с. 119–149].

Усього в 1991 році з друку вийшло 15 праць [387; 372; 343], серед яких дві англomовні [400; 401].

1992 р. був менш врожайним (8 статей) для дослідниці, та передусім це публікації у масових виданнях. Вона свідомо вибрала шлях популяризації історії козацтва [381]. Побільшало її «козацьких» публікацій (18) і в 1993 р. Публікувалась в «Урядовому кур'єрі» [331, с. 8], у журналі «Військо України» [369, с. 55–65] тощо. Але найважливішою книгою 1993 р. вважаємо «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» [426]. У професійному середовищі книга викликала інтерес і мала численні рецензії. За неї дослідниця отримала у 1994 р. Національну премію України імені Тараса Шевченка [305, с. 25–26]. Л. Гісцова згадувала ті роки: «Щодо слави Олени Михайлівни, то це абсолютна правда, бо в той час вона була просто шалена: при появі Апанович люди в залі вставали та зустрічали гучними оплесками» [250]. Виступаючи в Музеї Т. Г. Шевченка з нагоди 180-річчя від дня народження Великого Кобзаря і вшанування лауреатів Шевченківської премії, вона виклала своє бачення козакознавства: «Коли Україна здобула незалежність, я запитала себе, що я зможу зробити при моїх можливостях, силі й віку для розбудови Української самостійної держави? Вирішила: як історик і філолог мушу взяти участь у відродженні вкраденої у нашого народу історичної національної пам'яті» [452, с. 82].

У 1994 р. побачила світ ще одна її знакова книжка – «Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи та реальність» [435], основні ідеї якої до того були оприлюднені у періодичних виданнях. Авторка критично переосмислила власні історіографічні позиції 1950 рр. Презентація книги відбулась у Спільці письменників України 3 травня 1994 р. [452, с. 81]. У 1994 р. О. Апанович надрукувала 18 статей у періодиці (з них 12 – на козацьку тематику) [329; 348; 391]. Це був ювілейний для неї рік. До 75-річчя від дня народження і 50-річчя її наукової діяльності [458; 551; 490; 466; 439; 458; 499].

З 1995 р. стан здоров'я Олени Апанович не давав змогу їй працювати в повну силу. Важливою і дотепер залишається її книга «Чортomлицька Запорозька Січ» [367] Найтрагічніший період козацької історії вона показала

через постаті кошових, діяльність Січі. Незважаючи на життєві обставини, О. Апанович протягом останніх років життя видала і написала десятки статей на козакознавчу тематику. Велике значення мала серія у газеті «Народна армія» в 1998–1999 рр. про бойову діяльність козацтва [384, с. 4–5; 383; 466] та козацька тематика представлена у «Малому словнику історії України» (1997 р.) статтями О. Апанович [390, с. 444]. Широкий спектр публікацій козацької тематики в другій половині 1990 рр. пояснюється тим, що вона більше п'яти років працювала над «Козацькою енциклопедією для юнацтва». Про це вона пише у своїй автобіографії: «В останній час я готую «Козацьку енциклопедію» – збірку статей про буття українського козацтва від А до Я, а також «Козацьку абетку для дітей і дорослих». Хочеться віддати народу весь науковий потенціал і знання, нагромаджені майже за півстоліття моєї діяльності» [63, арк. 4]. Книга з 1997 р. лежала у видавництві «Веселка». І була видана вже після її смерті у 2009 р. на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга» [344]. Ще багато задумів О. Апанович не встигла реалізувати. Так з Л. Гісцовою вони готували статтю про козацькі запорізькі прізвища. Архівістка згадувала: «До того ж вона мала здатність бачити історичне значення певного документа для загальнокультурного контексту, ніж я зі своїм скрупульозним ставленням архівіста» [250].

Загалом можна вважати, що Олена Апанович багато зробила для того, щоб історія українського козацтва посіла помітне місце в науковому дискурсі. Хоча значний ухил на популяризацію запорозького козацтва приводив до його ідеалізації у кінці 1980–1990 рр. Але це була, на нашу думку, не «ідеологічна» ідеалізація, а практично спрямована, з метою відродження історичної пам'яті та національної самосвідомості.

Археографія і джерелознавство. Ще одним напрямом наукової роботи Олени Апанович була археографічна та джерелознавча робота. Це хоча і невелика, але цікава за змістом частина її наукового доробку. Як зазначає М. Дмирієнко, «пієтет до архівних джерел прищепив їй з самого початку наукової праці Федір Павлович Шевченко» [452, с. 72]. У 1960 р. «УІЖ» опублікував джерелознавчу

статтю «Значення праці А. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества типографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст.» та розвідку про українські історичні пісні XVIII ст. [332, с. 75–85]. Консультувала О. Апанович стосовно джерел у 1960 рр. під час підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», адже була відповідальна за Львівську область [97, арк. 1].

Інколи її наукові публікації викликали серйозні джерелознавчі суперечки. Так, В. Фоменко вступив у заочну дискусію з нею в листі до головного редактора журналу «Наука і суспільство» І. Бренчака 8 квітня 1968 р. Саме через журнал на 8 сторінках О. Апанович відповідала В. Фоменку на запитання про Хортицю. Він звинувачував Олену Апанович у неглибокому знанні джерел: «За одну поїздку на «Волзі» можна дізнатись більше, ніж за десятилітнє вивчення всіх відомих на цей час джерел з історії острова Хортиця». У цій дискусії є відгомін наукового протистояння дослідниці з В. Голобуцьким [151]. Загалом дискусія велась про джерела та існування козацької Січі на Хортиці.

До періоду 1960 рр. відноситься третя спроба видати Архів Коша Нової Запорозької Січі [530, с. 134–137]. Роботу не вперше координував І. Бутич. Л. Гісцова згадувала, що Олена Апанович, як і представники ЦДІАК пропонували видавати Архів за справами, які в ньому зберігались. Але І. Бутич «наполягав, що видавати будемо все про запорожців, починаючи від перших згадок про козацтво, від перших документів, що вийшли з Січі до останнього». О. Апанович займалась редакційною роботою, консультувала [250]. Можна погодитись з О. Удодом, що в кінці 1960 – на початку 1970 рр. історіографічна ситуація визначалась «певним рівнем компромісу у взаєминах влади й істориків. Сентенції П. Шелеста щодо вивчення історії українського козацтва були сприйняті українськими істориками, громадськими ініціативами, письменниками і митцями» [569]. Але з усуненням його підготовка видання була припинена.

Після початку роботи у відділі рукописів ЦНБ змінилась тематика джерелознавчої й археографічної роботи Олени Апанович, але також стосувалася періоду XVI–XVIII ст. Вона видала кілька статей про видатного вченого

і мандрівника Василя Григоровича-Барського [371]. Працюючи над упорядкуванням архівних фондів відділу рукопису, намагалась зацікавити наукову спільноту архівом історика Андроніка Степовича [326, с. 95–105].

У 1990 рр. О. Апанович брала активну участь у виданні (четвертій спробі) «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», зокрема в обговоренні засад видання. Самі методичні рекомендації до публікації писала Л. Гісцова, а вона надавала консультації, вносила пропозиції, зауваження [250]. Її публікації попередніх десятиліть про Архів, на думку Я. Дашкевича, значно розширили знання про останній період існування Запорозької Січі [434, с. 488]. Спочатку, в 1994 р. видали опис справ Архіву [264]. О. Апанович написала передмову до першого тому видання (1998 р.) [265]. У редколегії другого тому (2000 р.) вона також зазначена [266]. Згодом до 2008 р. вийшли усі п'ять томів Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Л. Гісцова згадувала: «Коли я писала передмову до цього тому, то часто згадувала Олену Михайлівну, що вона дуже хотіла це зробити» [250].

Козацьке літописання та історія української рукописної книги. У період роботи Олени Апанович у відділі рукописів ЦНБ одним із головних її наукових зацікавлень стала рукописна книга в Україні XVI–XVIII ст.: такі перлини, як козацькі літописи та інші світські книги. Тоді вона мала змогу публікувати, виступати на наукових конференціях лише в Москві та Ленінграді. Цим О. Апанович набула певного авторитету в наукових колах за межами України.

Ще у 1960 рр. вона мала досвід роботи з козацькими літописами, залучалась і до їх перекладу. Так на відповідну нараду її запрошував директор видавництва художньої літератури «Дніпро» О. Бандура у жовтні 1969 р. [134, арк. 1]. М. Дмитрієнко високо оцінює працю О. Апанович над рукописною книгою і козацькими літописами зокрема. Двадцять відомих списків літопису Григорія Грабянки вона «доповнила ще тридцятьма, розшукавши їх в рукописних книгосховищах і архівах Києва, Москви, Одеси, Харкова та Ленінграда, реконструювавши декілька списків з літератури» [452, с. 79]. Нині відомо понад 60 списків [403, с. 161], тобто О. Апанович знайшла половину варіантів пам'ятки.

Також вона досліджувала читача рукописної книги, вивчаючи записи на книгах. І відновила розвиток в Україні спеціальної історичної дисципліни – маргіналістики [337; 333]. Це дало їй змогу прослідкувати освіту, соціальний стан читачів рукописних книг [389, с. 43–49], поширеність книги в Україні [376, с. 39–40]. Учена переважно досліджувала рукописи відділу, у якому працювала. Результатом майже десятилітньої наполегливої праці стала фундаментальна книга про рукописні історичні збірники в Україні у XVIII ст., яка вийшла у 1983 р. [380]. Відтоді в українській науці так і не з'явилося більш ґрунтовного дослідження. І хоча заняття рукописною книгою було вимушеним, Олена Апанович змогла дати поштовх окремим напрямам української історичної науки [402, с. 15–19; 455]. Її робота значно посилила інтерес до рукописної книги. Наприклад, Ю. Мищик продовжив її роботу – знайшов і згодом опублікував частину Київського списку Чернігівського літопису [448, с. 24].

Біографістика. Олена Апанович, досліджуючи історію українського козацтва, не могла не вивчати його провідників. Так почав формуватись іще один напрям досліджень – біографістика. Це були різні за жанром і формою роботи. За 13 років (з 1959 по 1972 рр.) нею було написано й опубліковано 76 біографічних статей в «Українській радянській енциклопедії», «Радянській енциклопедії історії України» та «Советской исторической энциклопедии» [452, с. 75]. У праці 1970 р. «Полководець» про Б. Хмельницького [363, с. 165–172], на думку М. Дмитрієнко, вперше в українській історіографії подається характеристика полководницького мистецтва гетьмана [452, с. 75].

У часи незалежності, як і вся українська історична наука, О. Апанович, за влучним висловом Я. Калакури, переживала ситуацію «діалогу поколінь і конфлікту методологій» [477, с. 266]. Вона сама мала внутрішній конфлікт зміни власних підходів до оцінки діяльності багатьох історичних постатей, про яких писала раніше. На нових методологічних підходах базуються кілька наукових та науково-популярних робіт до 400-літнього ювілею Б. Хмельницького і його сподвижників. Зокрема «УІЖ» опублікував працю про військове мистецтво

Б. Хмельницького [354, с. 33–45]. Про Б. Хмельницького також вийшла публікація у Відні [401, с. 103–110].

Наукові та популярні праці Олени Апанович сприяли поверненню в український дискурс імені гетьмана Івана Виговського. У 1995 р. вона порівнювала військову стратегію і тактику Б. Хмельницького та І. Виговського на науковій конференції «Конотопська битва 1659 р. та її значення в національному поступі України» [452, с. 83–84]. Потім ця доповідь публікувалась у пресі та у книзі Івана Скрипника [356, с. 54–58]. Ще у 1971 р. вона писала про Петра Конашевича-Сагайдачного у зв'язку з 350-річчям Хотинської битви. Стаття вийшла у «Літературній Україні», проте один із читачів (радянський військовий) у листі до газети засудив гетьмана, адже він «на Москву ходив». Того ж року виступала на конференції у Хотині. Але після звільнення її з Інституту історії директор установи А. Скаба наказав зняти і замінити ім'я О. Апанович у статті, а також акценти в оцінці гетьмана на негативні [452, с. 84]. Тільки за двадцять років потому, вона видала брошуру про П. Конашевича-Сагайдачного [374]. Можна сказати, що сучасні оцінки цього діяча базуються на її наукових підходах.

За часів незалежності вчена присвятила кілька науково-популярних статей Пилипу Орлику. Згодом опублікувала розвідку про гетьмана і його Конституцію в журналі «Хроніка 2000». О. Апанович високо оцінювала демократичний характер документу [348, с. 90–102].

Поза увагою Олени Апанович не залишились такі постаті українського козацького періоду як Іван Мазепа і Петро Калнишевський. Вона виступала на конференціях у Батурині (1991 та 1994 рр.) про роль і місце І. Мазепа в розбудові української козацької держави [452, с. 84]. Публікація О. Апанович у 1995 р. сприяла поверненню постаті П. Калнишевського [346, с. 15–22].

Найбільшим досягненням «козацької» біографістики вченої є її книга «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі», видана у 1993 р. [426]. Ця праця в часи становлення історичної науки незалежної України мала велике

значення та популяризувала постаті української історії. Високо оцінив книгу М. Брайчевський [426].

Окрему частину біографічних праць історикині становлять її дослідження про істориків. Уже в часи незалежної України у збірнику на її пошану з'явилась робота про К. Гуслистого. Вона віддає належне науковому керівнику, який прищепив їй любов до архівних документів та визначив спрямування її наукових досліджень. Учена виділила два періоди життя і наукової діяльності К. Гуслистого: 1) 1920 – кінець 1940 рр.; 2) 1960–1970-ті рр. Незважаючи на тиск радянського режиму, учений, на її думку, продовжував українську історичну традицію [342, с. 196–198].

Другою визначальною фігурою для наукового становлення О. Апанович був Ф. Шевченко. Помітною подією в історіографії стала книга вченої про цього визначного історика, видана у рік її смерті [365]. Можна погодитися з автором передмови – академіком В. Смолієм, який наголошував на «мемуарності» видання з притаманними цьому жанру позитивними і негативними складниками: як перевага – емоційна розповідь Олени Апанович, а як недолік – «суб'єктивізм автора» [365, с. 12]. Ми ж відзначимо, що у цій роботі дослідниця вперше здійснила поділ наукової біографії вченого на періоди та зазначила найголовніші його наукові досягнення. Не втратила актуальності ця робота чотири роки потому, і упорядники книги передрукували роботу О. Апанович [365, с. 15–130]. Також вона писала і про молодших колег-істориків, зокрема Ю. Мицика [289]. Деякі біографічні її праці мають характер спогадів. У 2000 р., уже по смерті дослідниці, вийшли її мемуари про Олену Компан [323, с. 13–21]. Вони містять значну кількість цікавих фактів і оцінок, але є емоційним спогадом про колегу і подругу.

Володимир Вернадський. Ще однією визначальною для української науки постаттю, яку активно досліджувала і популяризувала Олена Апанович був Володимир Вернадський. Під час роботи над історією ЦНБ у 1979 р., вона знайшла щоденник вченого [473, с. 252]. «Знайшовши щоденник В. Вернадського, я зрозуміла, що це непересічна річ, яка в своєму змісті, на жаль,

має антирадянські висловлювання, і якщо я здам його, то він для науки зникне назавжди. Тому я його довго не здавала», – пригадувала О. Апанович. Завдяки знайомому, ще з аспірантських часів, ботаніку С. Стойку, вона потрапила на прийом до віце-президента АН УРСР К. Ситника і розповіла про знайдений щоденник В. Вернадського. Ця подія співпала з прагненням АН УРСР відродити ім'я першого президента УАН та поставити йому пам'ятник. К. Ситник порадив спочатку написати статтю з розлогими цитатами зі щоденника і у жодному разі не передавати його до Москви [316]. Дослідницею було накопичено значний матеріал про діяльність В. Вернадського в Україні окрім щоденника, тому вона мала змогу опублікувати низку наукових статей [351, с. 151].

Зацікавленість Олени Апанович виникла ще й тому, що у процесі дослідження виявила козацьке походження академіка – по матері з козацької старшини, а по батьковій – із запорожців. Ім'я вченого О. Апанович намагалась увести у тогочасний науковий дискурс. 120-річний ювілей допоміг підготувати монографію у співавторстві зі С. Стойком та К. Ситником без зазначення авторства у конкретних розділах, проте основну роботу виконувала саме О. Апанович. У зв'язку з її політичною «неблагонадійністю», пропонували зняти авторство, але вона не погодилась як і К. Ситник. Коли Б. Патон відмовився підписувати передмову до книги, то С. Стойко і О. Апанович змушені були вмовляти К. Ситника, щоб він не йшов з авторів, оскільки тоді книга може і не вийти. С. Стойко змушений був на Президії АН УРСР підняти питання про видання книги. Також його переконували у керівних колах не брати в автори Олену Апанович, бо «за нею стежить КДБ». Подолавши такий складний шлях, у 1984 р. з'явилась російськомовна монографія з документами «В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине», яку перевидали у 1988 р. [353].

Загалом, Олена Апанович понад 20 своїх публікацій присвятила академіку Володимирі Вернадському протягом 1984–1989 років. З 1987 по 1990 рр. вона була заступником вченого секретаря Комісії АН УРСР з розробки наукової спадщини В. І. Вернадського [452, с. 80] та видала джерелознавчу статтю [364, с. 3–40]. Вчена порушувала різноманітні теми, що сприяло висвітленню

академіка як вченого і людини [355, с. 48–58]. У 1992 р. Олена Апанович півтора місяці працювала в Парижі над матеріалами В. Вернадського у Національній бібліотеці та Національному архіві, в Інституті ім. Кюрі. Їй вдалося знайти раніше не відомі матеріали та опублікувати частину з них [366, с. 225–227].

Особливе значення мали її публікації про зв'язок академіка з українською землею [350, с. 264–265]. Одна стаття про українські адреси В. Вернадського була опублікована вже після її смерті – «Сторінки прозрінь великого вченого: шишацький період». Саме дослідження О. Апанович стали підставою для клопотання в 1988 р. перед урядом про присвоєнні бібліотеці імені В. Вернадського [473, с. 252]. Загалом її наукові та науково-популярні дослідження, доповіді на наукових конференціях [276, с. 175–180] повернули в українську історіографію тему «В. Вернадський і Україна» та дали змогу розширити джерельну базу досліджень.

Історіософія та історіографія. Невелику, але оригінальну частину наукового доробку Олени Апанович становлять історіографічні та історіософські студії. Звісно, більшість з них з'явилися уже за часів незалежної України, коли були зняті ідеологічні обмеження на осмислення минулого. Але ще 19 жовтня 1955 р. на засіданні вченої ради ІІ АН УРСР завідувач відділу феодалізму Іван Гуржій зазначив, що у п'ятирічному плані роботи Олена Апанович має займатись проблемами розвитку історіографії в другій половині XVIII ст. [277, с. 194].

Вивчаючи українське козацтво, вчена піднялась до рівня осмислення його історичної ролі. Так вона доповідала на науковій конференції, присвяченій 500-річчю козацтва в Нікополі, також у Сорбонні, куди її запросили для участі в П'ятому Міжнародному франко-українському колоквиумі «Козаки: Історична роль. Відродження в літературі й мистецтві» [452, с. 83].

Досліджуючи життя і наукову творчість В. Вернадського, О. Апанович захопилась його ідеєю ноосфери та її відображенням в історичній науці [358, с. 6–8]. Тому виступ на конференції, організованій М. Брайчевським, який очолив Київський осередок Українського історичного товариства [311, с. 131],

став помітною подією в науковому житті Києва. Окремої згадки варта її праця про спадщину Сергія Подолинського, до того майже невідому в Україні. О. Апанович поєднала його ідеї з власними щодо ролі козацтва і дійшла висновку, що козацтво врятувало український народ від винищення агресивними сусідами, втрати національної самоідентичності. І в цьому вбачала внесок у світову цивілізацію, її етнофонд. Та головну історичну роль козацтва вчена визначала в конструктивній діяльності – створенні козацької християнської республіки, Гетьманської держави [452, с. 86; 454, с. 9–14]. Дослідниця у своїх працях дійшла висновку, що агрокультура українського козацтва мала витoki в ментальності українського селянства [385]. І хоча підходи Олени Апанович до вивчення та оцінки козацтва поділяли не всі вчені, проте вона заклала основу для подальшої дискусії.

Таким чином можна дійти висновку, що протягом тривалого наукового життя Олена Апанович розробляла достатньо різноманітний спектр наукових напрямів, які мали значний вплив на розвиток української науки. Її доробок формувався в загальних умовах розвитку науки, але, займаючи нонконформістську позицію, вона часто йшла всупереч таким тенденціям і особисто визначала наукові тренди.

Висновки до розділу 2.

Значний вплив на становлення світоглядних переконань Олени Апанович мав певний комплекс чинників. Це, зокрема, родина історикині, найперше – старший брат Михайло. Просопографічний аналіз доводить, що найбільший вплив на її становлення як науковця справили науковий керівник К. Гуслистий, учитель в аспірантурі та в подальшому керівник і друг Ф. Шевченко, колеги з Інституту історії АН УРСР: О. Компан, М. Брайчевський, Я. Дзира. Але формування і розвиток історикині як української вченої можна зрозуміти тільки враховуючи її суб'єктність. Тобто власною інтелектуальною працею, постійним прагненням до досягнення нового, критичним ставленням до суспільно-політичного життя О. Апанович сама сприяла постійній трансформації власної особистості. Ще одним чинником була суспільно-політична ситуація в Україні,

яка визначала не тільки життєву траєкторію, а і впливала на тематику її досліджень. Вагоме значення мали і суспільно-політичні події: голодомор 1932–1933 рр. зародив у неї сумніви щодо справедливості існуючого економічного ладу; репресії, які вона відчула на власній родині, визначили її ставлення до політичної системи СРСР; «відлига» сприяла критичному ставленню до радянської дійсності; рух шістдесятників та дисидентів визначив національне спрямування її наукової творчості; участь у найбільших громадських пам'яткоохоронних ініціативах інтелігенції сприяла високому авторитету в українському суспільстві.

В українській науці Олена Апанович посіла помітне місце з 1950 рр. Протягом тривалого наукового життя основною темою її досліджень було вивчення українського козацтва, зокрема Запорізької Січі. Вона першою в українській історіографії визначила козацькі війська як збройні сили України у XVIII ст. Нею було розроблено багато нових і «непопулярних» у радянські часи тем. Вагомим новим здобутком для всієї української історіографії постала її біографістика. Найбільшим – дослідження зв'язків В. І. Вернадського з Україною. Нею не тільки ґрунтовно висвітлено козацьке походження академіка, а і зв'язки вченого з українськими науковцями. Також їй належить першість у розробці багатьох тем з історіографії та джерелознавства, відродження на пряму української історіографії – маргіналістики та вивчення рукописної книги, які вона перетворила на значущі в українській науці і займалась часто всупереч загальним тенденціям історіографії. Вчена належала до нонконформістської частини радянських істориків України. За часів незалежної України відбувся її другий, після 1960 рр., науковий розквіт. В цей період, працюючи без ідеологічних і тематичних обмежень, на належному науковому рівні, вона здобула популярність і визнання в суспільному і дослідницькому дискурсах.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ

3.1. Робота в Інституті історії АН УРСР та Інституті історії України НАНУ

Інститут історії України НАН України став тією науковою установою, у якій Олена Апанович вдосконалювалась як представник покоління знакових постатей української історичної науки др. п. ХХ ст. Після захисту кандидатської дисертації у 1950 р. їй трапилася щаслива можливість працевлаштуватися до інституту. Наказом № 126 від 2 жовтня 1950 р. П АН УРСР за підписом директора О. Касименка, кандидат історичних наук О. Апанович зарахована на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії феодалізму [169, арк. 79]. Вірогідно, важливу роль у цьому відіграв Ф. Шевченко. Історикиня згадувала про це так: «Якось після захисту я випадково зустрілася з Федором Павловичем у тролейбусі. Він запитав, де я працюю. Я відповіла, що ніде... Наступного дня мені зателефонували з приймальної директора Інституту історії Академії наук УРСР і повідомили, що я зарахована молодшим науковим співробітником відділу феодалізму» [386, с. 23]. Хоча існує документально не підтверджена версія про сприяння цій справі партійного керівництва УРСР.

Наукова діяльність ученої в Інституті історії відображена як у протоколах, так і у звітах відділу історії феодалізму. Це дуже великий масив матеріалів, який дає змогу поетапно і детально (протоколи часто є стенограмами) показати не тільки тло основних подій інституціональної історії, а й лінію її поведінки, напрями наукової роботи, взаємозв'язки з колегами.

Уперше Олена Апанович була присутня на засіданні відділу 14 жовтня 1950 р. [171, арк. 43–45, 50–52]. І вже у перших обговореннях ми бачимо як вона відходить від загальноприйнятих історіографічних та ідеологічних штампів – під час затвердження плану дисертації А. П. Лоли вона запропонувала додати

параграф про те, як «сприйняв український народ приєднання України до Росії». Саме «приєднання», а не «возз'єднання» [172, арк. 59 зв.–60].

5 жовтня 1951 р., за рік роботи в Інституті історії, Президія АН УРСР атестувала її на посаді молодшого наукового співробітника [169, арк. 77]. Згідно з передбаченою процедурою, затвердження відбулось 30 березня 1951 р. [169, арк. 78]. На цій посаді вона працювала до вересня 1956 р., а відтоді стала старшим науковим співробітником згаданого відділу, оминувши посаду наукового співробітника [169, арк. 67]. У свій перший рік роботи в ІІ АН УРСР вона продовжила вивчати місця великих новобудов, про що зазначено в другому розділі. У видавництві «Радянська школа» дослідниця видала брошуру «По місцям великих будов комунізму» [173, арк. 3]. Відзначимо значні ідеологічні нашарування у звіті відділу про цю її роботу: «Центральне місце посідають питання великої прогресивної ролі Росії та історії України» [173, арк. 2]. Втім головною працею вона вважала позапланову тему «Організація і бойові дії запорізького війська в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.», яку було подано до «Наукових записок Інституту історії».

У 1952 р. історикиня не брала участі у збірнику «Проти націоналістичних концепцій М. Грушевського і його школи». Молодий вік дав змогу уникнути цього, оскільки тексти писали провідні вчені відділу – К. Гуслистий, В. Дядиченко, К. Стецюк [174, арк. 1–2]. Для науковців того часу було характерне відповідальне ставлення до друкованої продукції, яка виходила з відділу. Статті, монографії по кілька разів обговорювали на засіданнях. Це був спосіб не тільки випустити якісні роботи, а й ідеологічно «вичистити» їх. Також обговорювали наукові заходи, експедиції. Так 15 квітня 1952 р. на засіданні відділу розглядався план науково-дослідної експедиції ІІ АН УРСР «По місцям історичних подій, пов'язаних з визвольною війною українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького 1648-1654 рр. і приєднання України до Росії». В обговоренні взяли участь запрошені професори І. Крип'якевич та П. Гудзенко. Після І. Крип'якевича, який вніс пропозиції щодо маршруту експедиції, О. Апанович запропонувала включити до маршруту місця Запорізьких Січей [175, арк. 20–21].

Протягом 1952 р. дослідниця ще працювала у відділі археографії над складанням тритомника «Возз'єднання України з Росією». 1953 р. для Олени Апанович був дуже насиченим, зокрема через цю «ювілейну» роботу під керівництвом Ф. Шевченка. Передмову та концепцію збірника визначили у Москві. Через багато років науковиця вказувала на фальсифікації авторів передмови щодо концепції «трьох братніх народів» [365, с. 23–26].

Водночас бачимо, що в той час вона була цілком радянським істориком, оскільки під час обговорення планової роботи О. Кроніка «Полководське мистецтво Богдана Хмельницького» у лютому 1953 р., посиляючись на «видатний твір» Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму», учена зазначила невикористання найважливіших методологічних вказівок вождя, бо «автор при характеристиці становища міщан говорить лише про національний гніт, слідуючи, по-суті справи, за Грушевським». Отже, можна дійти висновку, що Олена Апанович була ознайомлена з роботами М. Грушевського, хоча й використовувала їх з радянськими історіографічними і політико-ідеологічними оцінками [177, арк. 20–22]. Були також зауваження, навіяні ідеологією: «Чи варто подавати визначення стратегії різними буржуазними воєнними теоретиками, коли у нас є класичне сталінське визначення, навіщо Вами надається трибуна для таких реакційних буржуазних істориків як Клаузевіц, Леєр тощо.» [177, арк. 26–27].

На засіданнях відділу обговорювали й роботи самої вченої. Так 25 листопада 1953 р. було розглянуто довідку «Історичні місця визвольної війни 1648-1654 рр.», яка була затверджена і передана дирекції Інституту [177, арк. 61]. В індивідуальному звіті О. Апанович за 1953 р. зафіксовано значний доробок: старший укладач 1-го тому збірника документів «Возз'єднання України з Росією» (за нормами – 253 дні); складання історичних довідок для ЦК КПУ про міста і пам'ятки (55 днів); рецензії на розділи роботи І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» тощо [176, арк. 1, 2, 4].

У 1954 р. з відділу феодалізму вибув с. н. с. К. Гуслистий. Постановою Президії АН УРСР він був переведений до Інституту фольклору АН УРСР [178, арк. 1]. Вважаємо, що однією з причин звільнення був лист В. Голобуцького

та І. Бойка до Й. Сталіна з протестом проти вживання терміну «возз'єднання» України і Росії. За це їх викликали у ЦК КПУ, де пояснили: «Якщо Ви залишитесь при своїх хибних переконаннях, то не встигнете дійти до Інституту історії, як перестанете бути його співробітниками» [365, с. 40]. С. Єскельчик показує, як вчені змушені були змінити свою думку: І. Бойко, В. Дядиченко і К. Гуслистий були залучені до пояснення у відділі науки ЦК ВКП(б) «правильних підходів» до питання історії козацтва [462, с. 177–178].

Наступним кроком у науковому зростанні Олени Апанович в Інституті стало отримання звання с. н. с. Заявою від 13 травня 1954 р. на ім'я директора ІІ АН УРСР О. Касименка, вона звернулася з проханням поставити на розгляд Вченої ради Інституту питання про присвоєння їй вченого звання старшого наукового співробітника, яке 14 травня ухвалили. 2 червня 1954 р. Бюро відділу суспільних наук АН УРСР це рішення затвердило [169, арк. 62]. Звання ж старшого наукового співробітника за спеціальністю «історія України» було присвоєно постановою Президії АН УРСР більше, ніж за два роки – 28 вересня 1956 р. Після цього 12 жовтня 1956 р. О. Апанович була переведена на посаду старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму [169, арк. 24]. Атестат старшого наукового співробітника видали в Москві 14 грудня 1956 р. [169, арк. 26, 45].

4 червня 1954 р. на засіданні відділу обговорювали виконання планових тем співробітників та стан трудової дисципліни. Олена Апанович звернулася з проханням замінити заплановану тему «Соціально-економічні відносини на Україні в 1648–1654 рр.» темою «Участь запорозького козацтва в боротьбі Російської держави проти зовнішніх ворогів у II половині XVII – I половині XVIII ст.». Водночас їй закидали недотримання правил запису в книзі присутності та фіксування виходу до бібліотек чи архівів [179, арк. 11–13].

Важливим було об'єднане засідання відділів історії феодалізму та історії капіталізму для обговорення роботи В. Голобуцького «Запорозька Січ і чорноморське козацтво», яку ухвалили якнайшвидше опублікувати [179, арк. 23–24]. Під час наступного спільного засідання 30 жовтня обговорювали монографію

О. Касименка «Російсько-українські відносини у 1648–1650 рр.», на яку О. Апанович надала письмовий відгук [179, арк. 47].

Напруженим для відділу і Олени Апанович був ювілейний 1954 р. Зокрема, вчена прочитала 48 лекцій та написала 14 рецензій (із 130 відділу) [178 арк. 6–7]. Провела кілька екскурсій у Переяслав-Хмельницькому та Києві для учасників ювілейної сесії АН УРСР та іноземних гостей-учених з Польщі, Кореї, Японії, Болгарії. Була перевантажена, як зазначалось у звіті, «зливою» різних позапланових доручень [178, арк. 17, 19].

Не рідко на засіданні відділу піднімали гострі питання. Так 5 лютого 1955 р. обговорювали рецензію Дмитра Мишка «Брошура з багатьма помилками» на роботу Олени Компан «Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі». В. Голобуцький, І. Гуржій, А. Веденський засудили виступ Д. Мишка у газеті «Київська Правда». Суть справи розкриває заява О. Компан, оприлюднена на цьому засіданні: «Користуючись довірливістю редакції газети, сфальсифікував мій текст і підмінив датування, щоб скомпрометувати мене як наукового працівника, дозволив собі вигадати деякі факти й історичні ситуації, щоб знецінити мою роботу» [181, арк. 5–8]. Вона вимагала притягнути його до відповідальності за наклеп. Олена Апанович, як і відділ загалом, засудили «негідні для радянського вченого методи підтасування і перекручування тексту» [181, арк. 19–21].

24 листопада 1955 р. обговорювався тематичний план на 1956–1960 рр. Вчена зазначила, що хоче працювати над темою «Запорізька Січ в другій половині XVI і в XVII ст.» [181, арк. 23]. Тоді ж була відхилена докторська дисертація М. Ткаченка «Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII ст.» [182, арк. 29-30]. Член школи Михайла Грушевського Микола Ткаченко (1892–1965 рр.), репресований у 1930 рр. Засідання відбувалося два дні. О. Апанович насмілилась підтримати вченого вказавши, що тема актуальна для вивчення історії феодалізму, за зібраним документальним матеріалом робота є особливим явищем. Зауваження В. Голобуцького вона назвала «однобокими» [182, арк. 45–46]. До того ж, Олена Апанович дійшла висновку, який відрізнявся від негативного висновку відділу:

робота безсумнівно має інтерес і після виправлень може бути подана до захисту [182, арк. 48–49]. Її підтримав відомий учений Андрій Введенський [415, с. 180]. На його думку, найбільш об'єктивно до оцінки дисертації підійшла «самий молодший співробітник відділу Апанович, яка побачила позитивні сторони». Його висновок – після доопрацювання рекомендувати роботу до захисту. На наступному засіданні ухвалювали рішення [182, арк. 68]. І. Гуржій поставив на голосування резолюцію за пунктами, як запропонувала вчена. О. Апанович та А. Введенський заперечували тенденційність формулювань рішення. У підсумку М. Ткаченко залишив засідання – роботу не затвердили [182, арк. 69–70].

Виникали гострі дискусії і з інших питань. 27 вересня 1955 р. обговорення статті В. Голобуцького «Запорозька Січ і її роль в історії українського народу» на перший план вивело суперечку щодо Хортицького замку Д. Вишневецького між К. Гуслистим і О. Апанович. Вчена погодилась із В. Голобуцьким, що князь не був організатором Запорозької Січі [182, арк. 105–107] та належний «класовий підхід»: у боротьбі з турецько-татарською агресією його діяльність була прогресивною, але в класовій політиці він був феодалом [182, арк. 121–122].

1 грудня, під час розгляду монографії О. Компан «Міста України в другій половині XVII ст.», Олена Апанович, незважаючи на особисту дружбу з авторкою, висловила принципові зауваження. Відділ схвалив роботу до друку [182, арк. 151–152]. Зауважимо, що монографія викликала жвавий інтерес і в книгарнях була розкуплена впродовж трьох днів [594, с. 145; 595].

Засідання членів відділу 6 грудня 1955 р. розглядало планову роботу О. Апанович «Роль Запорозької Січі в боротьбі Російської держави проти турецько-татарської агресії в II половині XVII і I половині XVIII ст.» (3 і 4 розділи) [181, арк. 1–2]. Д. Мишко гостро розкритикував зміст роботи. В. Дядиченко, О. Компан, К. Стецюк, В. Голобуцький та І. Гуржій зробили зауваження до плану дослідження. Роботу подали на затвердження відділу [182, арк. 154–155, 157]. Це показує, що Олена Апанович ще проходила процес становлення як дослідник. У звіті відділу за 1955 р. їй закидалось включення

матеріалу, який не має прямого відношення до планової теми [180]. Водночас позитивно оцінена брошура «По місцях боїв визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.» [361; 181, арк. 8].

У спогадах про Федора Шевченка Олена Апанович згадувала про складну атмосферу в ІІ АН УРСР в др. п. 1950 рр.: «Мені довелося переглянути свої романтичні мрії про Інститут як про храм науки...колектив був розколотий на два непримиренних угруповання, між якими точилася затята, жорстока боротьба» [365, с. 44]. Якось після партійних зборів, учена висловила, що в цих чварах був зацікавлений ЦК КПУ. Багато критики було спрямовано проти директора Інституту Олександра Касименка та Федора Шевченка, яких вона дуже поважала [317, арк. 349]. Вона вибрала тактику дієвого нейтралітету – працювати науково.

За планом на 1956–1960 рр. відділ працював над науковою проблемою «Соціально-економічний розвиток і народні рухи в епоху феодалізму», до якої входила зі своєю тематикою вчена [183, арк. 2–4]. За О. Апанович, В. Голобуцьким, К. Гуслистим була закріплена тема «Запорізька Січ в XVII–XVIII ст.». Олена Апанович була єдиним виконавцем теми «Нариси розвитку історіографії на Україні в другій половині XVIII ст.» [183, арк. 9, 14].

На початку 1956 р. відділ їй довірив наукове консультування дисертації М. Петрушенко «Військове мистецтво українського народу у визвольній війні (1648–1654 рр.)» [185, арк. 1–3]. Повторно було розглянуто план її монографії «Роль Запорозької Січі...» і, оскільки вона принципово не погодилась змінювати структуру, відділ вирішили схвалити план, але обмежити хронологію [185, арк. 7–9]. У листопаді, за наполяганням відділу, вчена змінила принцип викладу з тематичного на хронологічний [185, арк. 71–72].

Цікаво, що на засіданні відділу 1 березня 1956 р., під час розгляду питання «Про завдання відділу історії феодалізму щодо реалізації настанов ХХ з'їзду КПРС в питаннях історії» виступили всі співробітники, окрім О. Апанович. Втім з'їзд мав серйозний вплив на роботу відділу [184]: перегляд тематичного і перспективного планів та трактування низки теоретичних підходів [185, арк. 10–

11]. Зокрема, на засіданні 21 березня завідувач відділу І. Гуржій наголосив на необхідності перегляду оцінок «возз'єднання» України з Росією [185, арк. 12–13].

Як і раніше О. Апанович виявляла принциповість у своїй діяльності. 4 жовтня 1956 р. учена виступила із зауваженнями до планової теми завідувача відділу І. Гуржія «Початок формування промислового пролетаріату на Україні в кінці XVII – першій половині XIX ст.»: слабка доведеність деяких положень, однобічність архівного матеріалу, необхідність наведення прикладів та розширення узагальнень [185, арк. 28, 31]. Принципові були її зауваження і на роботу В. Дядиченка «Розвиток історичної думки на Україні в кінці XVII – I половині XVIII ст.» у листопаді 1956 р. [185, арк. 33 зв]. Констатуємо нетиповий для того періоду факт – під час обговорення на засіданнях відділу молоді вчені могли висловлювати зауваження своїм керівникам і старшим колегам.

Водночас «відлига» сприяла більшій свободі у використанні доробку «буржуазних» істориків. Так у листопаді 1956 р. під час чергового обговорення монографії О. Компан про міста Лівобережної і Правобережної України В. Голобуцький та Д. Мишко закидали їй незгадані праці М. Грушевського та В. Антоновича, неправильно висвітлені думки В. Володимирського-Буданова, недосконалий аналіз дисертації В. Отамановського, раніше засудженого у справі СБУ. О. Апанович, дотримуючись державницького підходу, радила наголосити на автономії українських земель [185, арк. 39].

У 1957 р. розпочався довготривалий на 5–6 років проєкт – багатотомна історія України [186]. На засіданні відділу 18 квітня директор Інституту О. Касименко зазначив, що кожен том повинен бути не меншим 60 д. а. О. Апанович наголосила, що роботу потрібно починати якнайшвидше [188, арк. 14–15]. Утім продовжувала займатись власною тематикою. Зокрема на червневому засіданні було заслухано її доповідь «До оцінки діяльності Івана Сірка» (220 сторінок!) [66]. Колеги відзначили актуальність роботи, але вказали на недоліки. Проте І. Гуржій наполягав, що частина зауважень недоречна і роботу було схвалено [188, арк. 21–22]. І це тоді, коли вона вже була вагітна, а з вересня по грудень 1957 р. була відсутня на засіданнях у зв'язку з декретною відпусткою

[187]. У січні 1958 р. було задоволено її заяву про зменшення плану на 1958 р. як матері з дитиною грудного віку [191, арк. 2–3].

Важливим для розуміння ідеологічної ситуації в Інституті було засідання членів відділу 22 травня 1958 р. Серед іншого було розглянуто лист громадян м. Снятина про перевидання творів Д. Яворницького. Олена Апанович зазначила, що Дмитро Яворницький – «це давно пережитий етап в історії України, особливо ж після видання нових робіт». Проте в неї не було категоричної негативної думки щодо перевидання. І. Бойко зауважив, що цього робити не варто, оскільки вони «ідеалістичні, буржуазно-націоналістичні», В. Голобуцький також висловився проти. Думку вченої поділяв Іван Гуржій, запропонувавши видати частину робіт, «щоб не викреслювати із історіографії». В ухвалі співробітники відділу не дослухалися О. Апанович та І. Гуржія. Відповідь Бюро Відділу суспільних наук Академії – недоцільно перевидавати твори Д. Яворницького [191, арк. 51–52]. Відлига не вплинула на ідеологічні обмеження в наукових виданнях.

Вкотре обговорювали питання дисципліни: співробітник мав о 9:00 записатись у журналі Інституту, а потім йти працювати додому (!) або в архів. І хоча співробітники і завідувач обурювались, musiли це приймати [191, арк. 60].

У листопаді 1958 р. розпочалась тривала «епопея» з обговоренням докторської дисертації Ф. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». Високо оцінивши роботу, Олена Апанович висловила зауваження. Загалом протокол обговорення створював враження, що більшість науковців мали україноцентричний підхід. Так О. Компан позитивно відзначила позицію автора у показі зв'язків України, що були дуже корисними Росії. Зауважимо, що автор вживав термін «приєднання» щодо подій 1654 р., а економічні зв'язки назвав «тонесенькими» [191, арк. 108–109].

За 1958 р. О. Апанович виконала план теми «Нариси розвитку історичної науки на Україні в II половині XVIII ст.» [190, арк. 1–2]. Цьому сприяла робота в архівах Ленінграда: Центральному державному військово-морському архіві та рукописному відділі Публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна. За завданням дирекції ІІ АН УРСР написала довідку про Ю. Хмельницького [190, арк. 21–21 зв].

У перспективному плані науково-дослідної роботи з історичної науки в УРСР на 1959–1965 рр. була запланована монографія науковиці «Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії на Україні в I половині XVIII ст.» обсягом 15 д. а. [192, арк. 7–8; 189; 67]. У січні 1959 р. на засіданні відділу під час обговорення планів роботи «у світлі рішень» XXI з'їзду КПРС відбулась дискусія, яка ілюструвала атмосферу, яка значно змінилась. На пропозицію ортодоксальних В. Дядиченка і О. Лоли посилити боротьбу з «буржуазними фальсифікаторами» історії, молодший науковий співробітник Н. Сидоренко зауважила: «Як дати відповідь іноземним фальсифікаторам, коли ми цих робіт не бачимо, не можемо читати?» [194, арк. 8–10]. І. Бойко підтримав її: «Ми багато говоримо про критику фальсифікаторів і нічого не робимо. Друкувати ці статті треба за кордоном. Тоді це буде боротьба» [194, арк. 11]. Але перебільшувати ці тенденції не можна, адже ідеологізація історичної науки зберігалась. В архіві відділу є цікавий документ «О перестройке работы отдела истории феодализма на основе решений XXI съезда КПСС», який відображає «прагнення» побудувати комунізм і завдання істориків із цитатами М. Хрущова та посиланнями на «Правду» [194, арк. 19–20].

Принциповими були обговорення в червні 1959 р. на засіданнях відділу словника Української Радянської Енциклопедії, проспект II тому. Ухвалено рішення, що словник переобтяжений другорядним матеріалом, недостатньо розкрита українська тематика, тому він потребує докорінної переробки [194, арк. 91-94]. Наступного місяця під час обговорення цього ж проспекту було визначено завдання: «Відбити багатогранну економічну, політичну і культурну історію українського народу в тісному нерозривному зв'язку з історією братнього російського народу». І. Гуржій запропонував, що 50–60% повинен становити український матеріал [194, арк. 121, 123-124]. 27 жовтня 1959 р. вже обговорювали проспект III тому словника УРЕ. І знову було відзначено перевантаження іноземним матеріалом. Олена Апанович наголосила, що «можна переглянути десятки сторінок і нічого не знайти про Україну» [194, арк. 144–146]. У результаті було ухвалено передати всі зауваження до головної редакції УРЕ.

Під час обговорення згаданої праці О. Апанович «Роль Запорозької Січі...» найперше розглянуто тему в контексті політики Московії. Відділ зауважив, що переоцінено значення певних історичних діячів, але зібрано значний матеріал, і нерідко авторка дозволяла науково-популярний стиль викладу. Все ж робота була рекомендована до друку [194, арк. 113–116]. На засіданні 21 вересня 1959 р. обговорено пропозиції щодо усунення недоліків у роботі відділу. Науковці залишалися в полоні радянської парадигми. В. Голобуцький вважав недоліками не тільки несвоєчасне подання планових праць, а й недостатню принциповість у боротьбі з «буржуазними націоналістами», нечисленні посилання на роботи М. Хрущова [194, арк. 131–132].

На останньому засіданні 1959 р. відділ розглядав роботу О. Апанович «Історичні твори Г. Ф. Міллера про Україну». В. Дядиченко вважав цю статтю «добре зробленою». Авторка згадувала роботи Н. Полонської-Василенко. Але колеги зауважили, що «не добре видно, де ж буржуазний націоналізм Полонської», та все ж схвалили роботу [194, арк. 225-226]. Учена залом за 1959 р. написала 12 статей для УРЕ (із 88 всього відділу), більше написав тільки В. Голобуцький. Було здано до друку 3 статті [193, арк. 15–16].

Знаковою подією для Олени Апанович та всього ІІ АН УРСР стало повторне обговорення 6 травня 1960 р. на засіданні відділу докторської дисертації Федора Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [90]. Монографія вийшла 1959 р. в академічному видавництві та була, на думку вченої, солідним науковим дослідженням [365, с. 45]. На захист монографію подано у розширеному вигляді, що стало формальним приводом до затримки її рекомендації [593, с. 328]. К. Стецюк із зауваженнями підтримала пропозицію рекомендувати роботу до захисту. За концептуальні положення про класову боротьбу Ф. Шевченка гостро критикував І. Бойко [196, арк. 95–98, 100]. Не схвалював роботу в концептуальних оцінках соціальних, економічних змін і В. Дядиченко. Проте О. Компан позитивно характеризувала працю і наголосила, що вдалося уникнути повторення монографії О. Касименка [196, арк. 109–110]. О. Апанович (відповідно до протоколу вона говорила російською мовою,

на відміну від деяких колег) перевагою даної праці вважала введення в науковий обіг нових архівних матеріалів, назвала роботу цінним науковим дослідженням і пропонувала рекомендувати до захисту [196, арк. 115–119]. І. Рознер закидав те, що положення роботи збігались з постановкою питань М. Грушевського, М. Кордуби, зарубіжних вчених. Натомість І. Шекера позитивно висловився – автор завершив роботу цілого покоління істориків над цією темою, книга є «видатним внеском в радянську історіографію, її можна рекомендувати як докторську дисертацію». Цінною була підтримка таких учених, як І. Гуржій. У цій гострій дискусії важливою була думка В. Голобуцького. Він критикував автора [196, арк. 120–138, 140–143, 148–157]. За словами Олени Апанович, «переважили ті, що нападали більше – старше покоління. Тримали в одній руці працю Федора Павловича, в другій – книжку Михайла Грушевського і намагалися довести, що Ф.П. Шевченко запозичив у нього навіть концепції, а це тоді вважалося найбільшим гріхом» [365, с. 47]. В ухвалі відзначено, що робота містить принципові помилки, і на прохання автора не виносилася на голосування. О. Апанович виявила сміливість, підтримавши роботу Ф. Шевченка [196, арк. 163].

Згодом обговорення дисертації відбулось на розширеному засіданні вченої ради Інституту 8, 10, 13–14 червня 1960 р. Сам Ф. Шевченко занотував хронологію виступів. Олена Апанович доповідала 13 червня. Її виступ був одним із найтриваліших – 23 хвилини. Матеріали засідання містять понад 400 сторінок машинопису, виступили 33 історики, обговорення тривало 20 годин [593, ч. 2, с. 329–330]. Учена намагалась допомогти своєму вчителю і колезі, але марно. Відомий історик зміг захистити докторську дисертацію в Москві тільки в 1963 р.

О. Апанович у листопаді 1960 р. підтримала дисертацію колеги І. Шекери [196, арк. 313]. На думку Л. Гісцової у «Олени Михайлівни Апанович, Федора Павловича Шевченка та Івана Лукича Бутича, зважаючи на обмеження і заборону вивчення суто історії України, особливо козацтва, була така позиція: нехай дисертації (статті, монографії) молодих вчених з історії України будуть слабенькими, але мають бути надруковані. Наука має розвиватися» [250].

Олена Апанович успішно пройшла черговий конкурс і була затверджена на посаді старшого наукового співробітника Бюром відділу суспільних наук АН УРСР 3 грудня 1960 р. [169, арк. 33]. Вона була серед 16 жінок (19% співробітників) [195], які працювали тоді в Інституті [597, с. 246].

На засіданні відділу 26 січня 1961 р. вона брала участь в третьому обговоренні вже згаданої дисертації М. Ткаченка. Учена не погодилась із зауваженням В. Дядиченка про недостатнє використання матеріалів московських архівів і наполягала на рекомендації до захисту. Докторська дисертація М. Ткаченка була рекомендована до захисту разом з пропозицією направити на зовнішню рецензію [198, арк. 22, 23]. На наступні п'ять років (1962–1965 рр.) у березні 1961 р. була затверджена тема для О. Апанович (разом із І. Гуржієм) «Розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин на Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.» [198, арк. 53–54]. У такому загальному формулюванні вона могла і надалі продовжувати працювати над своїми сюжетами. Наприклад, над плановою монографією «Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії у I половині XVIII ст.» (на 1962 р.). У квітні 1961 р. В. Дядиченко вважав за необхідне змінити назву роботи на «Роль українського народу...», «зважити на хронологію подій». О. Компан також запропонувала змінити назву, К. Стецюк та М. Брайчевський запропонували збільшити обсяг. Олена Апанович погодилась із основними зауваженнями та порадою «підкреслити роль українського народу в боротьбі з турецько-татарською агресією» [198, арк. 101–104].

На засіданні 22 червня 1961 р., під час звіту і планування на 1962 р., на розгляд членів відділу М. Брайчевським була запропонована як тема докторської дисертації «Класова боротьба в Київській Русі в XI–XIII ст.». З певними зауваженнями, але вона була підтримана [198, арк. 139–141]. Ідеологізовану атмосферу, у якій була змушена працювати О. Апанович, демонструє засідання відділу 22 серпня 1961 р. Було розглянуто реалізацію положень проекту програми КПРС в тематичному плані відділу: запропоновано більше уваги приділяти критиці «сучасних реакційних буржуазних теорій»

[198, арк. 169]. В ухвалі відділу зазначалось: «Обговоривши визначний документ сучасності, проект програми КПРС, визнати необхідним глибоке вивчення проекту програми співробітниками відділу». Намаганням уникнути ідеологізації виглядає те, що більш детальні зміни у плані «з'ясуються в подальшій роботі відділу» [198, арк. 170–171]. І дійсно, вже у вересні «в світлі проекту нової програми КПРС» відділом розширено обсяг робіт з історії селянства, вирішено створити групи з окремих питань. Цікаво, що Олена Апанович на цих засіданнях не висловлювалась. Але і надалі вона залишалась у полоні основних постулатів марксизму. Зокрема на обговоренні відділом 12 жовтня 1961 р. монографії «Нариси історії філософії на Україні» вона зауважувала: «...Не розуміють всієї повноти тезису Ф. Енгельса про те, що релігійна боротьба – оболонка класової боротьби» [198, арк. 189–190].

Принциповим було обговорення вступного розділу планової роботи О. Апанович «Участь українського народу в боротьбі Російської держави проти турецько-татарської агресії в першій половині XVIII ст.» у грудні 1961 р. Вона розглядала питання ще недосліджені в історіографії. О. Компан пропонувала критичніше оцінити політику царського уряду щодо України. Схожі зауваження висловили І. Рознер та І. Бойко. Проте М. Брайчевський позитивно оцінив роботу. Відділ схвалив роботу та висунув на преміювання видану в 1961 р. єдину у відділі її монографію «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії» [198, арк. 242–246, 249–250]. Як здобуток у той рік слід відзначити і співпрацю з ученими Польщі, Румунії, Угорщини, НДР, США і Норвегії [197, арк. 4–19].

Олена Апанович була головною доповідачкою на засіданні відділу 19 квітня 1962 р., коли обговорювали встановлення меморіальних дощок на місці колишніх Запорозьких Січей. Учена інформувала про стан вивчення місцезнаходжень Січей. Пропозиції та довідку про о. Хортицю доручили скласти О. Апанович, О. Компан та Д. Мишку [200, арк. 65–67].

У звіті відділу за 1962 р. помітний ідеологічний вплив – «перебудова роботи в дусі історичних рішень XXII з'їзду КПРС». Оленою Апанович виконувалась тема боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії у I половині

XVIII ст. [199, арк. 2, 7, 15]. Вона мала і громадське «навантаження». В. Яремчук влучно зауважив, що вона, як решта науковців, дотримувалася «зовнішніх норм, ритуалів і стандартів життя «радянського вченого» (були членами КПРС, займалися (активно чи формально) громадською, пропагандистською діяльністю)» [585, с. 49].

На початок 1963 р. у відділі історії феодалізму працювало 12 співробітників (2 доктори наук, 8 кандидатів наук, 2 без наукового ступеня). Загалом в ІІ АН УРСР працювало 95 осіб, з них 10 докторів наук, 62 кандидати наук [202, арк. 1, 9]. 20 березня 1963 р. на засіданні відділу В. Дядиченко повідомив про об'єднання відділів історії феодалізму і капіталізму у відділ досоціалістичних формацій відповідно до тогочасних ідеологічних настанов. Але це об'єднання було, на нашу думку, формальним, оскільки зберігалось внутрішнє ділення на дві групи. Водночас встановлювались чіткі хронологічні межі досліджень для кожного науковця. Але всі сподівались, що це тимчасово [203, арк. 56–57]. Реорганізація боляче вдарила по кадрам: відділ історії феодалізму втратив 8 із 14 співробітників, як і відділ історії капіталізму 60% складу [205, арк. 15]. В об'єднаному відділі досоціалістичних формацій працювало 18 осіб: докторів наук – 6, кандидатів – 9 [201, арк. 38–40]. О. Апанович зберегла за собою посаду старшого наукового співробітника. У червні 1963 р. Вчена рада Інституту обрала її на новий термін на посаду старшого наукового співробітника [169, арк. 30].

Не зник й ідеологічний тиск на науковців. У звіті Інституту за 1963 р. чітко спостерігаємо, як одні ідеологеми замінили інші [201, арк. 1–2]. Зрозуміло, що Олена Апанович із козацькою тематикою була не в авангарді ідеологічної боротьби. Однак ідеологічні штампи нею використовувались як необхідна данина [201, арк. 14–15, 17, 22]. Завдяки об'єднанню двох відділів розширилась тематика досліджень, і тому вчена вже менше долучалась до обговорень [204, арк. 22, 25]. 25 березня 1964 р. відділ схвалив розділи колективної праці «Історія історичної науки», зокрема і розділ О. Апанович «Історична наука на Україні в другій половині XVIII ст.» [204, арк. 34].

26 березня 1964 р. відбулось обговорення роботи дослідниці про боротьбу українського народу в кінці XVII – I половині XVIII ст., рекомендовану Інститутом історії АН СРСР та узгоджену з «видатним спеціалістом у галузі воєнної історії» Л. Безкровним. В. Дядиченко вважав роботу серйозним дослідженням, а відділ схвалив і рекомендував до друку 25 червня 1964 р. М. Брайчевський пропонував видати українською мовою [204, арк. 36–40, 72–73].

Як відбувалася перевірка відповідності ідеологічним догмам, трансформація сталінських постулатів дає уявлення план роботи відділу щодо реалізації вказівок, зроблених комісією Держпартконтролю під час перевірки Інституту у 1964 р. Як і раніше, до обговорення Олена Апанович не долучилась [204, арк. 47–48, 50–51].

30 листопада 1964 р. відбулось обговорення її планової роботи «Громадсько-політичний рух на Україні у XVIII ст.» [205, арк. 4]. М. Брайчевський висловився, що О. Апанович «натрапила на золоту жилу», адже більшість матеріалів раніше не досліджували. Відділ високо оцінив роботу [204, арк. 148–152]. Під час засідання науковців відділу 29 грудня 1964 р. відбулось обговорення монографії М. Брайчевського «Біля джерел слов'янської державності» для рекомендації як докторської дисертації. Роботу М. Брайчевського, якого вважали «неблагонадійним», розглядали дуже прискіпливо. Першою виступила Олена Апанович як відповідальний редактор видання [205, арк. 38]. Назвала роботу «великою узагальнюючою працею», результатом багатолітніх досліджень із цілісною оригінальною концепцією. Роботу підтримали всі члени відділу на чолі з В. Дядиченком [204, арк. 170–179]. Але, як відомо, дисертація була захищена лише у 1989 р. Не все міг вирішити колектив відділу.

У 1964 р. Олена Апанович виступала з доповіддю на науковій сесії в Інституті історії АН СРСР і на міжвузівській конференції у Київському державному університеті, присвяченій 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка на теми: «Т. Г. Шевченко про визвольну боротьбу українського народу у XVII–XVIII ст.» та «Т. Г. Шевченко про українське козацтво». О. Апанович наголошувала саме на національному складнику, на відміну від офіційного

намагання показати Кобзаря апологетом дружби «братніх народів». За ці статті Олена Апанович була премійована 50 крб. [169, арк. 29].

У той період, на думку І. Гирича, директор ІІ АН УРСР К. Дубина мав особисті зв'язки з П. Шелестом і орієнтувався на нього як «національного» партійного лідера: «Тоді щиро вірилося в появу українізаційної віддушину серед густого імперського мороку, й чимала група колег М. Брайчевського (І. Гуржій, Ф. Шевченко, О. Ромжа, О. Апанович та інші) принаймні не мали його за ворога». Ігор Гирич відносить Катерину Стецюк до «твердіших у догматичній сталінській ідеології (або просто обережніші й по-житейськи далекогляднішими)» [433, с. 435]. Зберігався, незважаючи на пропозиції розділити, об'єднаний відділ [206, арк. 78], але відбувались окремі засідання «неструктурної групи» щодо питань історії феодалізму [207, арк. 29–31].

Обговорення робіт відображає ідеологічні трансформації в О. Апанович та її колег. Так під час аналізу роботи О. Компан «Формування предпролетаріату на Україні XVII–XVIII ст.» М. Брайчевський висловив «крамольну» тезу, що XVII і XVIII ст. не є періодом феодалізму, бо процеси капіталізації почалися раніше, ніж прийнято у радянській історіографії. О. Апанович наполягала на включенні питання козацтва і О. Компан погодилась [207, арк. 42, 44, 46–47]. У 1965 р. Олена Апанович працювала у складі групи «Генеза і розвиток феодалізму» над згаданою працею про суспільно-політичний рух у XVIII ст., але через її хворобу обговорення перенесли на перший квартал 1966 р. [208, арк. 1, 6, 12, 20, 28, 31].

1966 р. був насиченим для вченої. Важливою працею, аналізованою відділом у жовтні 1966 р., був рукопис «Історія Києва», підготовлений у Київському державному університеті. М. Брайчевський, О. Компан та К. Стецюк висловили низку суттєвих зауважень. Передусім О. Апанович вказала на недостатній науковий рівень розділу XVIII ст., відсутність системного підходу. Відділ пропонував доопрацювати текст та надати рекомендації [209, арк. 28–31].

Під час засідання 12 листопада 1966 р. розглядали розділ роботи В. Дядиченка про освіту в Україні до 60 рр. XVIII ст. О. Апанович виступила

проти скорочення матеріалу про Києво-Могилянську академію [209, арк. 39–41]. Водночас дисонансом звучить зауваження завідувача відділу про те, що О. Апанович у 1966 р. не подала на обговорення текст виконаної ще у 1965 р. роботи. Заступник директора І. Гуржій вказав останній термін надання тексту – кінець січня 1967 р. [209, арк. 45–48, 68–69]. У 1966 р. керівництво вкотре хвилювало трудову дисципліну: працівники мало бувають в інституті (знову ввели щоденну реєстрацію у канцелярії) [209, арк. 65–66]. Звіт відділу за 1966 р. зафіксував інформацію про виступ О. Апанович (разом з К. Стецюк та М. Брайчевським) на симпозіумі з аграрної історії Східної Європи у м. Таллінні у жовтні 1966 р. [210, с. 204–206]. Учена проводила лекції, українське радіо транслювало їх англійською мовою для закордонних слухачів. Завдяки її активності у звіті був розділ про виконання постанови про увічнення пам'ятних місць історії запорозького козацтва [210, арк. 4–5, 9–12, 20–21].

З початку 1967 р. О. Апанович готувала багатотомну «Історію УРСР» та доповідь «Козацтво як суспільно-політичне явище слов'янських народів» на Міжнародний конгрес істориків у Москві у 1970 р. [212, арк. 1–4]. Тільки 21 березня 1967 р. відбулось обговорення її згаданої роботи «Суспільно-політичні рухи на Україні в XVIII ст.», де були зірвані строки подачі [68]. Працю проаналізували і позитивно оцінили, але порушили клопотання перед дирекцією про недоцільність планування таких масштабних тем [212, арк. 5–9].

Ідеологічний тиск на істориків «кола О. Апанович» бачимо у величезному протоколі засідання від 15 листопада 1967 р. під час обговорення невеликої статті (рецензії) Олени Компан «Український ренесанс» у «Літературній Україні». Це була програмна робота (була перевидана через 40 років) на перші два томи шеститомника «Історія українського мистецтва» за редакцією М. Бажана [497, с. 416–421]. Обговорення статті відбулось на вимогу ЦК КПУ, який наполягав на колективному засудженні цієї праці з подальшим звільненням О. Компан [540, с. 76]. Виступи співробітників відділу становлять інтерес, оскільки вони були, фактично, проявом їх наукової і громадянської позиції. К. Гуслистий, М. Брайчевський і К. Стецюк підтримали О. Компан у використанні поняття

«український ренесанс». В. Дядиченко як керівник підрозділу вважав, що виступати з такими статтями можна, лише порадившись із колегами відділу. Олена Апанович підтримала авторку, адже нерідко Україні відмовляли у наявності цього періоду. Вона змушена була звертатись до ідеологічних авторитетів: «Останнє десятиліття у нашій радянській історіографії спостерігається звернення до тези марксизму щодо осмислення його у зв'язку зі своєю національною історією». Навела приклад К. Гуслистого, який визначав полемічну літературу явищем української реформації [212, арк. 46–48].

30 листопада 1967 р. обговорювали роботу О. Апанович «Спільна боротьба запорізького і донського козацтва проти іноземної агресії в XVI–XVII ст.» [69]. О. Компан позитивно оцінила літературну мову роботи (авторка виступала на засіданні українською), але зауважила на нестачу чіткості та логічності викладу матеріалу. Колеги позитивно оцінили працю, але В. Дядиченко наголосив: «У О. М. Апанович з виконанням планових робіт вічні неув'язки. Це пояснюється тим, що О. М. Апанович все залишає на останні тижні та місяці» [212, арк. 68–70]. Із цим зауваженням не можна не погодитись. Але це був дуже плідний рік: 6 публікацій, серед яких стаття в «УІЖі», статті в журналі «Україна» [213, арк. 3–4, 8–12]. Зазначимо, вперше у звіті відділу про роботу в 1967 р. з'явився окремий розділ про охорону пам'яток історії та культури [213, арк. 13, 17]. В. Яремчук влучно зазначив, що О. Апанович, М. Брайчевський, О. Компан «насамперед через близькість до руху шістдесятників уже в 1960 рр. перетворилися на завзятих волонтерів національної історичної спадщини» [590, с. 178]. У 1967 р. відділ історії феодалізму вже існував як окремий підрозділ, у якому працювало 9 співробітників (6 наукових – 4 доктори і 2 кандидати наук) [211, арк. 43, 45, 73].

На початку 1968 р. дирекція ІІ АН УРСР ухвалила рішення: від часу закінчення планової роботи до її виходу в світ повинно пройти, «в крайньому разі», два роки. Для контролю виконання роботи необхідно було подати квартальні плани і заповнити облікові картки на рік, щотижня (!) заслуховувати «коротенький звіт» про стан виконання роботи. Серед постійних її доповідей відзначимо виступ 25 березня про плани видання Архіву Коша Запорозької Січі. Ухвалили –

підготувати проєкт з обґрунтуванням кількості та змісту томів, термінів виконання, складу авторів, методики видання. Тоді ж О. Апанович розповіла про стан підготовки збірника «Запорізька бувальщина» [215, арк. 19–20].

Складним було засідання відділу 27 травня 1968 р., на якому розглядали відразу два «ідеологічні» питання: стаття О. Компан у польському «Українському календарі» та звіт про роботу М. Брайчевського за 1963–1968 рр. Спочатку виступив В. Дядиченко і повідомив, що О. Компан наприкінці 1966 чи на початку 1967 р., не повідомивши відділ, передала статтю до друку польському виданню «Українського календаря» з порушенням всіх встановлених правил та «з серйозними ідейними хибами». Потім О. Компан під протокол заповіла, що це були перші за 21 рік роботи в Інституті помилки і останні. Першою на захист виступила О. Апанович. Вона визнала «неправильність» пересилання статті, але підтримала необхідність публікації. М. Брайчевський поділив проблему на три питання: стаття і її зміст, як вона була надіслана до Польщі і чи потрібно публікуватись у зарубіжних виданнях. На останнє питання він відповів – так, бо шпальти журналів заповняють «вороги». На друге питання – надсилати матеріали за кордон потрібно через іноземний відділ АН УРСР. А зміст статті він охарактеризував в основному як «радянський». Далі відбулось обговорення «серйозних ідейних зривів» М. Брайчевського: заперечення закономірності «возз'єднання» України і Московії, у статті, яка не була прийнята до друку в «УІЖ», але поширена в рукописних варіантах «серед певних кіл». Ставилась у провину участь разом з О. Компан у «зборищі» біля пам'ятника Т. Шевченка. К. Стецюк ще згадала про «найбільшу провину»: підписання листа, який був «використаний ворожою пропагандою». Після цього виступила О. Апанович, яка не побоялась дати позитивну оцінку наукової і громадської діяльності М. Брайчевського. Вона детально зупинилася на підписанні колективного листа керівникам партії і уряду, долі рукопису та намагалась захистити вченого. В. Дядиченко знову вказав на «помилки» науковця, наголосивши на політичному характері, але «найтяжча провина М. Ю. Брайчевського – це підпис «звернення». Йдеться про «Лист 139» [444, с. 445]. М. Брайчевський відповів на звинувачення

по пунктах. Зберігши процедуру, члени відділу фактично імітували покарання: рішення мало лише констатативну частину, а оргвисновки були відсутні [215, арк. 34–41]. На відміну від О. Компан, М. Брайчевського за рішенням Вченої ради та Бюро відділу суспільних наук АН УРСР згодом було звільнено [216, арк. 12].

Про збільшення ідеологічного контролю над науковою роботою дослідниці та інших співробітників свідчить затверджений відділом 27 жовтня 1968 р. «План заходів по боротьбі з буржуазною і буржуазно-націоналістичною ідеологією». Водночас позитивним було визнання необхідності встановити зв'язки із зарубіжними колегами через іноземний відділ АН УРСР [215, арк. 69–70]. У 1968 р. Олені Апанович вдалося протягом місяця працювати в архівах Москви над новою темою про формування української державності у XV–I половині XVII ст. [216, арк. 16]. Але, як радянський історик, була змушена писати і заідеологізовані тексти: «Навіки з Росією» у журналі «Блокнот агітатора». Значущими були статті в журналі «Україна» про козацькі походи, стаття (з К. Гуслистим) «Поховати з почеснями» у «Літературній Україні» про перепоховання Івана Сірка та брошура «Хортиця» чотирма іноземними мовами [216, арк. 2–3, 7, 10]. Робота О. Апанович створювала «козацький» дискурс в радянській історіографії, хоча і не могла вийти за жорсткі ідеологічні рамки.

У січні 1969 р. колектив відділу рекомендував переобрання О. Апанович на посаду с. н. с. відділу [217, арк. 1], а 14 лютого Вчена рада Інституту підтвердила рішення, і наказом 8 квітня її було затверджено [169, арк. 19–20]. У звіті вчена зазначила про завершення роботи над головною книгою десятиліття – «Збройні сили України в I половині XVIII ст.». Як зазначав О. Ясь, у цій монографії головною була думка, що саме автономія козацтва була тим підґрунтям, на якому поставала міць козацького війська [597, с. 287]. Ці п'ять років були плідними, про що свідчать 62 публікації (27 д. а.) та 13 робіт (55 д. а.) [217, арк. 2–4].

Те, що відділ і О. Апанович зокрема, були під особливою увагою, говорить перевірка групи «народного контролю» на початку 1969 р., яка вказала на проблему – затягування О. Апанович, О. Компан, К. Стецюк подачі планових

робіт [217, арк. 9, 10–11] Втім колеги висунули її на преміювання за згадану монографію. Змінились і умови праці – обов'язковими присутніми днями стали вівторок і четвер, але за порушення строків виконання планових робіт співробітники позбавлялись на тиждень «домашнього режиму» [217, арк. 22, 25].

19 жовтня 1969 р. відділом детально розглядався план-проспект багатотомної «Історії Української РСР». Олена Апанович доповідала по роботі над 6–10 томами. Наскільки ретельно опрацьовувався цей проєкт видно з протоколу засідання членів відділу на 28 (!) аркушах [217, арк. 31–59]. Дослідниця відповідала за складання проспекту другого тому [218, арк. 1]. На засіданні відділу 25 грудня 1969 р. В. Дядиченко зауважив, що головним досягненням підрозділу стало розроблення теми української державності, зокрема високо оцінена робота про українське військо О. Апанович [217, арк. 66].

Основна робота вченої та відділу 1970 р. була зосереджена навколо багатотомної «Історії УРСР». Так на засіданні 26 червня Олена Апанович звітувала про працю над картою Запорізької Січі XVIII ст., написання тексту [219, арк. 7, 11]. У звіті відділу за 1970 р. зазначено, що вчена відповідала за підготовку розділів про боротьбу українського народу проти турецько-татарської агресії у XVI ст. (р. 9, т. 2) та про Запорізьку Січ (р. 10, т. 2) [220, арк. 2]. У архіві ІІ АН УРСР збереглась чернетка доповіді О. Апанович на засіданні вченої ради Інституту до 350-річниці Хотинської битви. Текст завершується нехарактерним для радянської історіографії висновком: «Назавжди увійшла до кращих традицій єднання української і польської зброї» [227, арк. 50–54]. 13 червня 1971 р. обговорювали розділ 10 другого тому «Історії Української РСР» «Запорізька Січ», підготовлений О. Апанович. До розділу були зауваження, проте його схвалили і визначили строк доопрацювання до 30 жовтня. Оскільки на другий рік написання Головна редколегія видання не мала жодного розділу для читання, колектив відділу запропонував подати два розділи Олени Апанович про XV ст. [222, арк. 46–47]. Вона підготувала за 1971 р. ще розділ 10 «Запорізька Січ» і параграф 1 розділу 13 «Початок визвольної війни 1648–1654 рр.» [223, арк. 13].

Новий 1972 р. почався у звичайному трудовому ритмі. На перших трьох засіданнях відділу (25, 27 січня та 2 лютого) О. Апанович активно обговорювала текст 2 тому «Історії Української РСР» [225, арк. 1–9]. Протягом першого півріччя 1972 р. вона допрацьовувала текст другого тому «Історії Української РСР», але, у зв'язку із звільненням через скорочення штату, робота на друге півріччя не була виконана. Звернемо увагу, що в той період звільнився за власним бажанням молодший науковий співробітник О. Путро. Д. Мишко і К. Стецюк стали старшими науковими співробітниками-консультантами (на 0,5 ставки). Окрім завідувача В. Дядиченка, у відділі працював тільки старший науковий співробітник І. Шекера та три аспіранти (зокрема і В. Смолій) [226, арк. 3–5, 7].

Так на початку 1970 рр. суспільно-політичне становище в УРСР змінилось із усуненням П. Шелеста, почався ідеологічний наступ на українську інтелігенцію та громадські сили, які брали участь у збереженні пам'яток. Зокрема діяльність О. Апанович, М. Брайчевського та О. Компан оцінена як ідеологічно «шкідлива». Підстави для покарань прокоментував завідувач відділу науки ЦК КПУ Ф. Рудич: «На жаль, в недалекому минулому в окремих працях науковців, зокрема Інститутів філософії, історії, археології, літератури, суспільних наук були виявлені факти, коли в дослідженнях ігнорувалися ленінські принципи класового, партійного підходу до аналізу суспільних процесів і явищ, допускалися ідеалізація старовини» [267, с. 425–426].

У січні 1972 р. почались арешти дисидентів у Києві та Львові, арештовано за «підривну антирадянську діяльність» громадянина Бельгії Ярослава Добоша [527, с. 18–19]. В історію дисидентського руху ці події увійшли як «обвал» чи «великий покіс». В. Яремчук зазначає, що О. Апанович стала однією із перших жертв «консервативного повороту» 1972 р. [588, с. 387–388]. Події навколо неї у ІІ АН УРСР розгортались за звичним радянським сценарієм, коли справжні причини покарань не афішувались. Згідно з наказом від 2 серпня 1972 р. Олені Апанович було надано профвідпустку на 36 робочих днів з 18 серпня по 28 вересня. Але несподівано 9 вересня за наказом директора Інституту А. Скаби «у зв'язку з науково-виробничою необхідністю» її відкликали

з відпустки [224, арк. 196]. А наказом директора від 12 вересня 1972 р. № 152 були скорочені О. Апанович, О. Компан та Я. Дзира [169, арк. 1; 224, арк. 229].

Саме в цей час відбувались незрозумілі Олені Апанович та її колегам процеси: у інформаційному повідомленні КДБ УРСР і ЦК КПУ від 1 липня 1972 р. вчені закидалося, що її праці використовувались націоналістами [412, с. 124]. На засіданні місцевому того ж дня було підтримано подання дирекції ІІ АН УРСР: «З метою належного матеріально-фінансового забезпечення розробки найбільш актуальної і важливої тематики, зокрема за рахунок перерозподілу виділених на 1972 р. бюджетних асигнувань, провести в установах секції суспільних наук АН УРСР скорочення фонду заробітної плати на 4%». Місцевком погодився одногосно [169, арк. 2]. О. Апанович у 1996 р. пригадувала: «Влітку 1972 р. я пішла у відпустку, але мене Шевелєв відкликав і дав якийсь завдання. Потім другу путівку мені дали, і я зібралася їхати з сином, а Скаба викликає мене і каже, що треба повернутись на роботу. Я йому: «Так я вже другу путівку купила». «Купите третю», – кинув він мені в обличчя і розсміявся. Відкликали й оголосили наказ про звільнення» [317, с. 353].

Наскільки складною була психологічна атмосфера у середовищі істориків свідчить Я. Дзира, який переповідає слова К. Гуслистого, сказані тоді, що він не переживе третьої хвили репресій [450, с. 151]. А. Портнов згадує версію про самогубство К. Гуслистого, який прийняв надмірну дозу снодійного у 1973 р. [534, с. 33–34]. Опосередковано на це вказує і В. Сарбей у передмові до монографії О. Удода про К. Гуслистого – «після чергового огульного розносу», напередодні його смерті викликали для бесіди у ЦК КПУ [543, с. 5].

Те, що коло друзів О. Апанович знаходилося «під наглядом», свідчить секретне інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Федорука до ЦК КПУ від 6 травня 1972 р. У ньому зазначено, що Ф. Шевченко «допускав націоналістичні трактовки окремих історичних положень, з позиції Грушевського і його «школи», заперечуючи спільність історії трьох братніх народів...» [412, с. 120–121]. 15 вересня 1972 р. наказом директора Інституту історії № 156 було призначено на посаду старшого наукового співробітника члена-

кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка із одночасним наданням йому відпустки на 90 (!) днів за рахунок Інституту археології [224, арк. 236]. Так відомий історик був позбавлений посади директора академічного інституту. Була ухвалена відповідна постанова ЦК КПУ 5 вересня 1972 р.: «В науковій діяльності т. Шевченка мали місце випадки відходу від класових інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій. Тов. Шевченко виявив політичну незрілість..., припускався націоналістичних трактовок в оцінці окремих історичних положень» [480, арк. 134–135]. Репресії проти Ф. Шевченка, на думку І. Колесник, вказували на закінчення українського «мікроренесансу» 1950–1960 рр. [495, с. 174].

За радянською репресивною логікою було знято з публікації у п'ятому випуску збірника «Історіографічні дослідження в УРСР» статті О. Апанович, О. Компан, Я. Дзири, Ф. Шевченка. А шостий випуск зняли з друку і видання заборонили [365, с. 61]. Після звільнення Олена Апанович на вісім місяців була позбавлена засобів до існування. Так завершився перший, триваліший і найбільш плідний період її роботи в Інституті історії АН УРСР.

Другий, зовсім короткий, період роботи в Інституті історії України НАНУ почався для вченої тільки через 23 роки. Відповідно до постанови Бюро Президії НАН України «Про поновлення на роботі в Інституті історії України НАН України» від 26 грудня 1994 р. [260], у березні 1995 р. Олена Апанович була прийнята на посаду старшого наукового співробітника відділу історії України середніх віків. Це був потужний колектив, в якому працювало 20 наукових співробітників: один із трьох в інституті дійсний член НАН України (В. Смолій), один, теж із трьох, член-кореспондент НАНУ (М. Котляр) [228, арк. 1]. Протокол засідання членів відділу історії середніх віків від 21 березня 1995 р. зафіксував першу присутність О. Апанович в Інституті історії України НАНУ. Тоді ж була затверджена тема її планової роботи на 1995 р. Спочатку Валерій Смолій наголосив, що до Інституту «повернулась» як старший науковий співробітник Олена Апанович. Потім виступила сама дослідниця і запропонувала, у межах планів відділу, власну тему: «Ідея, право, ментальні орієнтації історичної

і національної свідомості та політичної культури козацької доби (XVI–XVIII ст.)). Вказавши основні напрями у її розробці, вчена зазначила, що це узагальнювальна, історіософська тема. Так вона відповіла на зауваження Г. Сергієнка, що тема дуже «грандіозна». Зауважимо, що тема відділу формулювалась як «Політична культура та проблеми ментальності українського суспільства XIV–XVIII ст.» [230, арк. 1]. На питання В. Ставицького про зв'язок між державою, правом і ментальністю (задане російською мовою) відповіла, що держава і право впливали на ментальність українського народу, і це буде доводити її дослідження. У підсумку, за пропозицією академіка В. Смоля, тема була затверджена на один рік у формулюванні «Ідея державності в ментальності українського народу» обсягом 3 д. а. Тоді ж їй запропонували взяти участь у написанні статей до «Малого словника історії України» [229, арк. 3–4, 6–7].

Пізніше О. Апанович підтримала ініціативу Т. Чухліба: на основі досліджень співробітників видати «Малий довідник по середньовічній історії» [229, арк. 31]. Під час обговорення планової теми Віри Панащенко «Політична орієнтація соціальної еліти Гетьманщини др. п. XVII–XVIII ст.» виникло багато запитань методологічного змісту. В. Щербак запитав стосовно складу еліти, ставлення духовенства до Березневих статей. В. Горобець закликав приділити більше уваги політичній свідомості того часу. Олена Апанович зауважила, що раніше категорія ментальність не враховувалась, а тепер поширена у дослідженнях [229, арк. 41–43]. На тому ж засіданні під час розгляду планового дослідження В. Щербака «Еволюція козацької ментальності (XVI – середина XVII ст.)» вчена вказувала, що війну і зброю не варто прив'язувати до ментальності, а «естетизм життя – це риса національної свідомості», навіть гармати і зброя прикрашались. Її підтримав і Олександр Гуржій, який наголосив, що зброя передавалась із покоління в покоління і сприяла духовній і ментальній спадковості. Робота була схвалена із зауваженнями [229, арк. 44–45]. Потім було обговорення планової роботи В. Горобця «Українсько-російські відносини та їх вплив на розвиток політичної культури Гетьманщини (II половина XVII – I чверть XVII ст.)». Основними зауваженнями вченої були: необхідність

розглядати політичну думку тих часів, як частину політичної культури, чіткіше окреслити «військову присутність Москви в Україні». Назвавши роботу дослідженням високого рівня, вона висловила протидумку автора про васалітет у відносинах Московії і Гетьманщини [229, арк. 47].

11 грудня 1995 р. обговорювали планову роботу Олени Апанович на друге півріччя «Держава в ментальності українського народу». В обговоренні О. Гуржій позитивно відгукнувся про роботу і закликав по-новому глянути на роль Запорозької Січі, селянства. Г. Сергієнко вважав, що огляд зарубіжної літератури необхідно доповнити українською. В. Щербак назвав обговорювану тему «пошуковою» і вважав, що такі аспекти як «праця на землі» і «держава» не потрібно розглядати в одному дослідженні [254]. П. Сас підтримав В. Щербака у цьому питанні, але вважав недоречним поєднання концепції В. Вернадського про ноосферу й історичних матеріалів XVI–XVIII ст. Втім робота була схвалена [229, арк. 54–55]. На засіданні наступного дня 12 грудня 1995 р. вчена позитивно відгукнулася про планову роботу В. Матях, хоча і вказала на складне формулювання теми. Позитивно оцінили цю роботу М. Котляр та В. Смолій. Варто зауважити, що О. Апанович мала складні стосунки з М. Котлярем, адже кожен дотримувався різних наукових поглядів. Він негативно оцінював Запорозьку Січ, що не могла прийняти вчена [250].

Потім обговорювали поданий Т. Чухлібом плановий текст «Взаємопроникнення українсько-польських політичних культур на землях Правобережної України (остання чверть XVII–XVIII ст.)». Олена Апанович виступила першою і відзначила багатий архівний матеріал, малодослідженість теми. Автору радила звернути увагу на системність викладу та узагальнення. Її підтримали П. Сас, М. Котляр, В. Смолій, який назвав текст «конкретно-історичним». Із зауваженнями текст був схвалений [229, арк. 58–60].

За неповний 1995 р. діяльності у відділі Олена Апанович працювала над згаданою темою та підготувала 1,5 д. а. статей до «Малого словника історії України», наукову доповідь «Воєнне мистецтво Б. Хмельницького і його сподвижників». У жовтні, як і більшість співробітників відділу, взяла активну

участь у підготовці та проведенні міжнародної конференції до 400-річчя Богдана Хмельницького в Києві «Богдан Хмельницький та його доба», того ж місяця – у конференції, присвяченій 300-й річниці Києво-Могилянської академії» та конференції «Сучасна українська етнологія: проблеми, тенденції розвитку».

26 березня 1996 р. на відділі під час слухання про підготовку збірника наукових праць, присвяченого 350-літтю Визвольної війни, висловились і Олена Апанович. На засіданні відділу 19 червня був затверджений її звіт за перше півріччя 1996 р. [231, арк. 23]. Згадана загальна наукова тема відділу 1996–1998 рр. передбачала роботу науковиці над спеціальною літературою та матеріалами з теми «Суспільні ідеали козацтва в ментальності українців XVI–XVIII ст.». Але планову тему «Козацтво у соціальній структурі українського суспільства» з історіографією проблеми вона не представила на розгляд відділу. Зазначимо, що ще два співробітники порушили планові строки подачі робіт [232, арк. 1–3, 21].

У 1997 р. у відділі працювало 22 співробітника та 2 особи науково-допоміжного персоналу. Середній вік наукових співробітників – 44,4 роки (13 чоловіків і 9 жінок). І знову, як і в попередньому році, Олена Апанович не представила планову роботу [233], але причина була поважна. У звіті зазначено: «у зв'язку з тривалою важкою хворобою» [234, арк. 21–23]. Тому протягом 1998 року вчена не була присутня на жодному із засідань відділу [236]. Проте у звіті ІУ НАНУ за 1998 р. у розділі науково-популярні видання є її праця «Чортомлицька Запорозька Січ: до 345-ї річниці заснування» (5 д. ар.)». І хоча вчена визначила її як науково-популярне видання [367], зазначимо, що це перша робота у історіографії, присвячена цій Січі [235, арк. 78].

Як і попереднього року, протоколи засідань відділу 1999 р не зафіксували присутності вченої. Вона була єдиною співробітницею пенсійного віку [237]. Натомість у звіті відділу історії України середніх віків і раннього нового часу дослідниця вказана серед 18 співвиконавців теми відділу «Українське суспільство в системі європейської цивілізації (доба середньовіччя і нового часу)». Відділ працював за скороченим робочим тижнем через відсутність належного фінансування у другому-четвертому кварталах. Також у звіті зазначено,

що О, Апанович вивчала спеціальну літературу і джерела з теми «Запорозька Січ в міжнародних відносинах кінця XVI – I половини XVII ст.». А у грудні 1999 р. її було звільнено з посади старшого наукового співробітника у зв'язку з виходом на пенсію [238, арк. 4, 15]. Все ж після завершення роботи вченої в ІУ НАНУ та смерті, у звіті Інституту за 2000 р. знаходимо її книгу про Федора Павловича Шевченка [239, арк. 57, 83].

Таким чином праця Олени Апанович у Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ чітко поділяється на два періоди. Перший (1950–1972 рр.) тривалий, протягом якого вона пройшла шлях від молодої дослідниці до відомої вченої. Її праця в установі визначалась як політико-ідеологічними процесами, так і власними науковими інтересами. Нонконформістські підходи зробили її популярною дослідницею. Другий етап (1995–1999 рр.) не такий тривалий і почався як необхідна складова повернення справедливості. Через поважний вік вчена вже не могла активно працювати за всіма напрямками роботи Інституту, але компенсувала це активною науковою і популяризаторською діяльністю.

3.2. Дослідницька й організаційна діяльність вченої в архівних установах

Архівна діяльність Олени Апанович – важлива частина її наукової біографії, яка поділяється на два періоди, розділені тривалою працею в Інституті історії АН УРСР. Перший: 2 серпня 1944 р. – 5 вересня 1950 р. – робота в Державному історичному архіві УРСР у місті Києві. Другий: 6 лютого 1973 р. – 7 березня 1990 р. – праця у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

Олена Апанович працевлаштувалась до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві (ЦДІА УРСР) завдяки випадку. У травні 1944 р. разом із молодшою сестрою Людмилою вона приїздить до Києва. Старша сестра вченої Гертруда ще до війни мешкала у Києві та приятелювала з дружиною відомого історика Вадима Дядиченка Мілею, яка і познайомила О. Апанович з їхнім сусідом, істориком козацтва, Костем Гуслистим, щойно призначеним (за сумісництвом) директором ЦДІА УРСР у м. Києві [253]. Саме він взяв молоду

дослідницю на роботу до відділу давніх актів. Спочатку вчена жила на вул. Інститутській, б. 11, кв. 8 [45, арк. 14–16]. Її молодша сестра Людмила згадує: «Ми зупинилися у друзів і мешкали у них пару місяців. У серпні 1944 року Олені допомогли влаштуватися на роботу до Центрального історичного архіву, який тоді знаходився на Софійській площі. Навіть, дали невеличке помешкання у підвалі. Це були дуже малі кімнати, але ми були і тому дуже раді» [248]. ЦДІА УРСР тоді формувався з архівів Києва, Харкова і Львова. У Києві, у будинку бурси садиби Софії Київської, було створено центр, де збиралися всі матеріали, а потім відповідні фонди переправляли до інших міст України [250].

Інформативними є спогади колеги та подруги вченої Тетяни Слюдікової, яка працювала в таємному відділі архіву, де зберігалися фонди царської охоранки та жандармерії. «Перша моя зустріч з Апанович Оленою відбулась у серпні 1944 року, коли я влаштувалась працювати до ЦДІА УРСР. Вона вже працювала та мешкала разом із сестрою Людмилою в підвалі архіву. Там було дві кімнати по 8 – 10 м², одну з них – прохідну займала Олена Апанович» [253]. За спогадами відомої архівістки, а згодом директорки цього архіву, Любові Гісцової, у підвалі разом з ними деякий час мешкала Світлана Кукреш [250]. У сусідній кімнаті жила архівістка Скорина, яка, за припущенням Т. Слюдікової, була таємним співробітником спецорганів і донесла про репресованого батька О. Апанович. Важливо зазначити, що всі архіви до 1960 рр. перебували в системі НКВД / МВС, тому оперативна робота і стеження за працівниками архівів були поширеним явищем. 29 червня 1944 р. вчена подала для перевірки список родичів, а 4 вересня 1944 р. – підписку щодо нерозголошення і заборону розголошувати будь-які відомості про роботу родичам та друзям [45, арк. 3, 13]. В особовій справі Олени Апанович у ЦДІАК відклалась автобіографія, датована 28 червня 1944 р. Серед позицій, що підлягали ретельній перевірці, були: відсутність відомостей про батька – Михайла Апановича, який розлучився із матір'ю, та доля брата Ромуальда, про якого з 1941 р. вона нічого не знала. 11 лютого 1947 р. О. Апанович внесла доповнення до автобіографії, коли з'явилися відомості, що він демобілізувався і служив в окупаційних військах у Німеччині [45, арк. 4–8].

Особливо гостро питання контролю складу родин архівних кадрів постало з метою обліку осіб, які перебували в німецькій окупації. Зокрема, Сергій Білокінь зазначає, що архівні працівники повинні були складати картки на громадян Києва й області, та наводить приклад такої картки [418, с. 368]. У розмові з ним О. Апанович якось розповіла, що декого врятувала від репресій, приховавши інформацію з карток [249]. У 1940 рр. у клубі на вул. Виноградній співробітники ЦДІА УРСР зустрічали свята разом із працівниками держбезпеки [418, с. 160].

Офіційно Олена Апанович була зарахована на посаду наукового співробітника ЦДІА УРСР наказом № 28 від 2 серпня 1944 р. [45, арк. 27]. У звіті архіву за 1944 р. зазначено, що установа почала роботу 1 березня 1944 р., коли призначили перших співробітників. Так, відповідно до наказу НКВС УРСР № 021 від 1 грудня 1943 р., виданого на основі довоєнної постанови РНК СРСР № 723 від 29 березня 1941 р., створювався ЦДІА УРСР з філіями у Харкові та Львові. Штат у кількості 70 осіб було затверджено в січні 1944 р. [22, арк. 3–4].

Станом на 1 квітня вже працювали: 3 наукових, 2 архівно-технічні та 4 технічні працівники (разом 9 осіб). Вони і почали відновлення архіву – склали списки 1018 фондів. Але положення про Центральний державний історичний архів у м. Києві датується 30 вересням 1944 р. [20, арк. 2], уже після приходу О. Апанович. У згаданому звіті також зафіксовано: перелік фондів, які знаходились у Києві, Харкові та Львові; впорядковані за перші місяці облікові матеріали; зроблені переклади та комплекти газет часів окупації (з метою визначення колаборантів); очищені від снігу і сміття приміщення [21, арк. 2]. Серйозність ставлення НКВС до початку роботи архіву засвідчує факт, що вже 9 травня 1944 р. Головне архівне управління здійснило його обстеження [22, арк. 4]. У відповідному акті заступник начальника Головного архівного управління НКВС полковник Кузьмін позитивно оцінив роботу архіву. У 2 кварталі 1944 р., коли прийшла О. Апанович, штат становив 18 осіб. Особлива увага надавалась упорядкуванню матеріалів господарсько-практичного значення для відбудови зруйнованого війною. Основне сховище архіву знаходилося на вул. Короленка 22-а та мало площу 4536 м² і протяжність стелажів

16817 м (1969359 од. зб.). Сховище у Покровській церкві – 232 м², 1221 м протяжність стелажів та 103205 од. зб., проте воно було непридатне. Працівниками було переглянуто 18249 од. зб. для народно-господарських потреб, знайдено частину картотеки Київського обласного історичного архіву, розібрано 107 дисертацій. Почав працювати читальний зал. Відбулось перше засідання вченої ради [21, арк. 3–3 зв., 7, 8, 23].

На долю рядової архівістки Олени Апанович випала важка праця. Крім опрацювання і комплектування фондів, архівом ще готувалось до друку 4 збірники документів та щоденники О. Ф. Кістяківського (видані вже за часів незалежної України). І це попри те, що архівісти працювали у 3–4-х опалюваних кімнатах. Повернулись із Златоуста і фонди, серед яких був Архів Коша Нової Запорозької Січі. О. Апанович працювала над статтею «Участь запорозьких козаків в російсько-турецькій війні 1769-1774 рр.» [21, арк. 9, 11, 12, 14].

Очевидною залишалась кадрова проблема. На 1 січня 1945 р. із 33 штатних працівників (укомплектований на 47%) лише 8 мали вищу освіту. Тому постановою РНК від 31 серпня 1944 р. при архіві була організована аспірантура (5 осіб) [21, арк. 17–19], надаючи працівникам можливість науково зростати. Наказом № 48 від 12 грудня 1944 р. учена була переведена старшим науковим співробітником відділу давніх актів [45, арк. 25].

Директор, а згодом науковий керівник її дисертації, Кость Гуслистий сприяв вступу Олени Апанович до аспірантури та включив до складу групи, яка працювала над збірником «Визвольна війна українського народу», фактично відразу даючи їй напрям наукових досліджень. О. Апанович була аспіранткою другого архівного набору 1945 року. До її групи входило 5 осіб, серед яких були І. Бутич [293, с. 3] і Т. Слюдікова. Аспірантам викладали знакові українські вчені: Ф. Шевченко, В. Стрельський. Особливий вплив на Олену Апанович справив Федір Шевченко. Ми не будемо зупинятись на співпраці цих двох учених, лише зазначимо, що О. Апанович залишила ґрунтовну розвідку та цінні спогади про Ф. Шевченка [365]. «Що то були за лекції і як багато важили вони для нас, абсолютно не обізнаних тоді з архівами!». Ф. Шевченко спрямував слухачів до

наукової праці. Про його заклик згадує О. Апанович так: «Досить бути плебсом! Ви не хочете бути патрицієм? Треба займатися науковою працею» [365, с. 17-18].

У 1945 р. штат відділу давніх актів, де працювала вчена, налічував 10 осіб [25, арк. 2]. Значне недоукомплектування архівно-технічними працівниками, не завадило планувати видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі в 10 томах. У цьому тривалому проєкті ще мали брати участь Інститут історії АН УРСР і Київський університет [23, арк. 17]. Однак це видання за участі Олени Апанович та її колег буде реалізовано лише кілька десятиліть потому.

У воєнному 1945 р. приміщення архіву продовжують ремонтувати та впорядковувати. Праця в архівістів надважка: нестача площ змушувала Олену Апанович, як і решту працівників, перекладати документи по кілька разів з місця на місце. У відділі давніх актів О. Апанович брала участь у розбиранні реєвакуйованих документів із Златоуста (2000 од. зб.), Чехословаччини (400 кг розсипу). Частково систематизовано 46 фондів. Водночас матеріали передавались цілими вагонами до Харкова, Рівного. Особливе значення мала робота по розбиранню розсипу фонду Коша Нової Запорозької Січі [24, арк. 1 а–4]. О. Апанович працювала над складанням бібліографії для видання Коша. І хоча архівісти працювали з перевиконанням планів, за браком місця не перевезено з Кам'янця 2 вагони, відбиті в окупантів [24, арк. 7, 10–11].

У звіті архіву за 1946 р. (мали гриф «цілком таємно») відображено і діяльність відділу давніх актів: відремонтовано і відреставровано 9861 од. зб. Загалом впорядковано 4000 кг розсипу. Тривала робота зі створення науково-довідкового апарату: описи, групові огляди. Прийнято: 95 фондів, що були вивезені німцями, від Комітету у справах культпросвітзкладів при РМ УРСР, фонди Розенберга, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко (поміщені в особливий відділ секретних фондів). Зберігалось 300 фондів для передачі до інших архівів [26, арк. 23–25]. Водночас значна частина матеріалів вилучалась і передавалась в макулатуру (6000 кг), і це все переважно з відділу давніх актів. Спеціальна комісія запланувала на 1947 р. 18000 од. зб. «дворянських» матеріалів на утилізацію. Архівісти також в оперативних цілях: опрацювали секретні відділи

дореволюційні секретні фонди і матеріали української «націоналістичної» еміграції, брали на картковий облік окремі категорії осіб, надсилали відомості в МВС, подавали у вигляді списків-довідок і спецповідомлень, склали 30 персональних характеристик на українських емігрантів. Для ЦК ВКП (б) і ЦК КП(б)У були зняті копії з документів про діяльність Української Центральної Ради і М. Грушевського. Складені списки-довідники на «контрреволюційний елемент». Відділом секретних фондів підбиралися матеріали для дипломатів на Генеральну асамблею ООН та Нюрнберзький процес [26, арк. 26–28].

Олена Апанович згадувала, що коли у 1945 р. до Києва, в ЦДІА УРСР, був привезений з Відня архів Михайла Грушевського, співробітників архіву повідомляли, що ці документи, нібито незаперечно, засвідчують факт, що історик – австрійський шпигун. Фонд М. Грушевського було засекречено [365, с. 33]. О. Апанович саме тоді, здогадно, ознайомила з документами Грушевських.

Значним здобутком архівістів став вихід збірника документів «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.» (20 д. а.), одним з укладачів якого була Олена Апанович [398]. І це була перша її опублікована наукова праця. Науково-технічна робота архівістів ЦДІА УРСР у перші роки його існування давала значні результати. Уже станом на 13 серпня 1946 р. архів мав 1451 фонд з 1 559 006 од. зб. У довідці про архів наголошено на цінності Архіву Коша Нової Запорозької Січі та матеріалів з історії Гетьманщини [27, арк. 2–3].

У 1947 р. дослідниця разом із своїми колегами відділу давніх актів закінчили систематизацію 3994 од. зб. та продовжували розбирати розсипи (переважно матеріали особливого відділу секретних фондів української еміграції) з перевиконанням у кілька разів [28, арк. 26–27]. О. Апанович також їх опрацьовувала, оскільки це була пріоритетна робота всіх працівників. З новоприбулих матеріалів вона разом з колегами відділу за рік сформували 4 нові фонди (585 од. зб.) [28, арк. 29]. У 1948 р. штат архіву мав 6 відділів і налічував 79 осіб (працювало 72). 10 співробітників закінчили, чи, як Олена Апанович, навчались у аспірантурі. Безпосереднім керівником О. Апанович та начальником відділу давніх актів була О. Тимошенко-Солоніна. Втративши приміщення

Покровської церкви, архів розташовувався у бурсі Софійського подвір'я та Києво-Печерській лаврі, зріс до 1875 фондів 1 776 683 од. зб. [31, арк. 1–2]. Дещо більшу кількість од. зб. 1 794 667 зазначено у паспорті архіву на 1 січня 1948 р. [29, арк. 2]. Звіт про роботу 1948 р. директора ЦДІА УРСР капітана І. Олійника від 30 березня 1948 р. вказує, що два збірники документів стосувались роботи відділу давніх актів: «Селянський рух початку XVII – початку XVIII ст.» та «Участь запорізьких козаків в російсько-турецьких війнах» [30, арк. 2].

Наскільки контролювали видання архіву свідчить листування з Архівним управлінням МВС. Так його начальник майор П. П. Гудзенко 2 вересня 1948 р. звертався терміново до директора І. П. Олійника з вимогою «політично і науково» обґрунтувати перспективний план видання згаданих збірок [33, арк. 12]. Сам Пантелеймон Гудзенко, згодом відомий історик, був звільнений у жовтні 1948 р. з архівних органів (вперше у 1935 р.) як «класово-ворожий елемент» [304, с. 176].

Архів все ще перебував у складних умовах. Приміщення були дуже перевантажені. Залишалось 19 244 кг документальних розсипів. Із 1875 наявних фондів впорядковано 928. У цій роботі допомогла реставраційна майстерня, передана архіву у вересні 1948 р. Але не був виконаний план з перевірки наявності та стану документів. Під час перевірки фондів Києво-Печерської лаври, Києво-Михайлівського монастиря та інших значна кількість матеріалів вилучалась у макулатуру. Цікавим є те, що денну норму перегляду наукової цінності документів (300 од. зб.) Олена Апанович та решта архівістів постійно перевиконували у середньому на 94 од., тобто, майже на третину! Редагували характеристики на фонди відділу давніх актів. Працюючи в архіві, вчена почала вивчати польську мову – для працівників відділу давніх актів та відділу секретних фондів було проведено 24-годинний семінар та розпочато в грудні читання лекцій з методики архівної справи [30, арк. 34, 38, 39, 43, 45–46, 49].

15 грудня 1948 р. в архіві було влаштовано чергову перевірку, яка засвідчила, що загалом будівля була сухою та придатною для зберігання фондів, але напівпідвали були вологими, і це загрожувало матеріалам загальних і секретних фондів. Нагадаємо, що там жила О. Апанович. Змушені повністю

звільнити сховище у Лаврі, архівісти розмістили документи штабелями на цементній підлозі. В акті обстеження детально зазначено умови роботи вченої та її колег: не у всіх кімнатах було електричне освітлення, деінде не вставлені шибки, не всі співробітники мають робочі місця, один з яких розміщувався на коробках і писав на підвіконні, інший – між стелажми у темряві проводив звірку наявності справ. Описи у відділі склалися у довільній формі. Ігнорування правил архівного опису можна пояснити відсутністю досвіду і тому ревізори наголошували на необхідності методичних занять [32, арк. 1–3, 5].

Певно, що керівництво архіву (на той час капітан І. Олійник) не змінило ситуації, оскільки звіт архіву за рік було проаналізовано Архівним управлінням МВС УРСР і 13 серпня 1949 р. його керівник, майор Семен Пількевич (керував архівною галуззю у 1948–1969 рр. [304, с. 491]), вказав на низку серйозних недоліків: не виконаний піврічний план з оброблення документів, недостатній контроль за роботою, не проводились методичні наради, із запланованих 4 збірників жоден не закінчений, неналежне планування та звітність. Керівництву архіву пропонувалось серйозно реформувати роботу [30, арк. 61–61 зв.].

Можливо з цим пов'язані кадрові переміщення в архіві, бо 8 червня 1949 р. наказом № 55 О. Апанович була призначена начальником відділу давніх актів [42, арк. 27]. Учена продовжила роботу над збірником про запорозьких козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.: були передруковані, звірені та складені заголовки і примітки на 235 документів. Але план робіт не було виконано, бо Олена Апанович працювала ще над путівником по ЦДІА УРСР [34, арк. 15–16].

Напевне, до того часу можна віднести анекдотичний випадок, що стався під час напруженої праці О. Апанович в архіві та почутий Л. Гісцовою у 1959 р. Оскільки архіви відносились до системи МВС, керівники й науковці були залучені до нічних чергувань на телефоні. Дослідниця також виконувала ці обов'язки, але використовувала час для написання дисертації. «Одного разу зателефонував черговий перевіряючий з Міністерства полковник Корж, представляється, а вона його і питає: «Так Ви вже повернулися? – Звідки? – запитує її полковник. Як це звідки, з Криму! – А що мені там робити? – Ви мали їхати за сіллю, –

пояснювала Олена Михайлівна. Ні по яку сіль я не їздив, і взагалі – що ви там робите?» Вона зніяковіло вибачилась, бо читала документ, у якому йшлося про запорізького полковника з таким самим прізвищем, як і щойно згаданого представника Міністерства» [250].

Річний звіт архіву за 1949 р. констатує незадовільний фізичний стан документів відділу давніх актів через неналежне зберігання та часте використання у читальному залі. Тому Олена Апанович та її колеги почали реставрацію цих документів. Про обсяг роботи свідчать цифри: 115 556 арк. відреставровано, переплетено 316 актових книг відділу, відремонтовано 419 спр. із 83 400 арк., підшито 1517 справ, 238 актових книг закартоновано, пронумеровано 37530 арк. [34, арк. 40, 42]. Сформовано із розсипу в одиниці зберігання фонди: Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Видубицького монастиря, Києво-Миколаївського військового собору, Канцелярії Київського митрополита, Київської губернської канцелярії тощо. Одночасно проводилась експертиза цінності документів і виділялись матеріали, які не підлягають зберіганню (із 66288 од. зб. і 2529 кг розсипу виділено 25 641 од. зб. і 1035 кг розсипу) [34, арк. 45–46, 49, 53–54, 58]. У відділі вченої було організовано вивчення палеографії, однак керівництво Архівного управління вимагало підвищення «ідейно-політичного рівня» та якості науково-технічної роботи. Відповідно до вимог партійних органів, організували соціалістичне змагання з Київським обласним архівом. Але О. Апанович не була передовиком змагання [34, арк. 65].

На початку 1949 р. у науковій роботі архіву відбулись зміни. Актом від 26 січня 1949 р. аспірантура архіву була передана Київському державному університету ім. Т. Г. Шевченка. Завідувач кафедри архівознавства І. Стрельський, згідно з розпорядженням Міністерства вищої освіти СРСР, прийняв 2 аспірантів третього року навчання [37, арк. 2]. Олена Апанович вже закінчила навчання і готувалась до захисту дисертації. Комісія Архівного управління МВС, яка перевіряла ЦДІА УРСР у грудні 1949 р., констатувала покращення роботи установи. Хоча у відділі давніх актів, як і раніше, було відсутнє чітке планування роботи, не велись протоколи виробничих нарад і не контролювалося виконання

робіт Оленою Апанович. У звіті вона не значилася серед кращих працівників. Важливим, на нашу думку, було зауваження комісії про те, що архівісти не вивчали історію фондоутворювачів. Як недолік визнано підготовку документальних збірників одним працівником. О. Апанович закінчувала працю над збірником. Пропонувалося відмовитись від практики запрошення редакторів збірників та «розгорнути роботу по виявленню документів про переваги нашої науки і культури над іноземною» [35, арк. 3, 3 зв., 8 зв., 13 зв.].

У зв'язку із зауваженням згаданої комісії з грудня 1949 р. в архіві почали проводитись постійні виробничі наради, на яких обговорювали поточні проблеми. Протокол наради 17–19 грудня 1949 р. зафіксував, що Олену Апанович як завідувача відділу давніх актів підтримала завідувач особливого відділу секретних фондів (1945–1950 рр.) Валентина Зикова [304, с. 242], яку найбільше критикувала комісія. Вона відзначила, що О. Апанович щоденно і ретельно контролює роботу своїх співробітників. Сама вчена зазначила, що працівниці відділу для виконання плану залишалися працювати вечорами. Не дивлячись на це, план не був виконаний. Першопричиною вона вважала неправильне планування, тому пропонувала скласти робочі інструкції на найбільші та найскладніші фонди. Другою причиною – неврахування специфіки документів: палеографічний текст був значно складніший у прочитанні та осмисленні, а норма була 40 справ на день (за соцзобов'язанням – 45–50), які не міг виконати жоден співробітник. Третьою причиною відставання була відсутність спеціальної освіти. Пропозиції О. Апанович: проводити методичні наради, лекції по архівознавству, з історії України, історіографії та ввести окремий екзамен після прослуховування курсу. Вона зважилась висловити незадоволення діями Архівного управління МВС, яке забирало співробітників, які вже мали досвід, не рахуючись із потребами архіву. Інша працівниця сміливо вказала, що гонитва за кількісними показниками, незважаючи на якість – це «тенденція» заступника директора архіву Аркадія Бондаревського [36, арк. 4–6].

1950 р. став останнім роком роботи Олени Апанович у ЦДІА УРСР. У цей час було ліквідовано особливий відділ секретних фондів архіву. Частина його

документів передано до ЦДАЖР УРСР, Львівський філіал ЦДІА УРСР, Львівський обласний архів, а частину залишили на тимчасове зберігання у відділі секретних фондів архіву. До плану архіву внесено зміни, оскільки фонди польських магнатів, якими опікувалась О. Апанович та її колеги, не могли опрацювати документи італійською, іспанською, французькою мовами. Продовжувалась системна робота з ремонту і реставрації (допомагали колеги з Центрального архіву фото-фоно-кіно документів). Зокрема, для відділу давніх актів відремонтовано 10246 аркушів документальних матеріалів [38, арк. 2–3].

Проблема перевантаженості сховищ залишалася – Київський обласний архів вивіз не всі свої матеріали (15 тон). Проте у відділі, який очолювала вчена, значно покращилась якість складання заголовків справ, було впорядковано велику кількість фондів з історії Гетьманщини. «Висновки» зроблено, і план науково-технічного опрацювання матеріалів було виконано вже 2 грудня, майже весь грудень колектив працював понад план [38, арк. 4, 17, 19, 20]. Продовжувалось повернення архівних фондів з Австрії, Німеччини та Риги (помилково вивезені з Німеччини). Передавались матеріали до Львівського, Кам'янець-Подільського, Чернівецького обласних архівів та Білорусії. Так само й отримували матеріали з інших архівів. Через це з 11 188 фондів архіву залишилось 975 (упорядковано 917) [42, арк. 6]. У звіті архіву за 1950 р. було наголошено на успішному створенні методичного кабінету, що значно підняло рівень науково-методичної роботи (422 експонати кабінету розміщувались у 8 спеціальних шафах та стендах). Його роботу схвалили колеги з Інституту історії, кафедри архівознавства Київського університету, Архівного управління МВС. На базі кабінету проводились курси для працівників інших архівів.

Важливою для Олени Апанович також була робота у складі експертно-перевірочної комісії Архівного управління МВС УРСР. 20 травня 1950 р. за підписом О. Апанович було представлено список матеріалів фонду Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, які підлягали виділенню в макулатуру (од. зб. у фонді – 7784, розсипу – 43 кг). Учена пропонувала не чіпати справи, а передати в макулатуру 23 кг розсипу, залишивши на зберігання копії указів

Сенату, Синоду, Київської духовної консисторії, купчі, дарчі й орендні записи на орні і сінокісні землі. Також – ліквідувати лише 4 справи з 53 із фонду Військово-Микільського монастиря, значну кількість справ фонду Києво-Видубицького Михайлівського монастиря 342 із 1591 – передати у макулатуру [43, арк. 9–17]. 27 травня 1950 р. начальник відділу зберігання А. Й. Грінберг [304, с. 166–168] представив комісії відбіркові списки документів, які не підлягали зберіганню у відділі давніх актів. Це були переважно матеріали Києво-Слупського монастиря (із 2945 од. зб. було передано у макулатуру 518) [43, арк. 4–8].

О. Апанович та інші співробітники відділу давніх актів мали змогу протягом першого кварталу 30 годин (2 години щотижня) вивчати польську мову. У другому кварталі для всіх співробітників архіву проводили науково-методичні лекції [38, арк. 4, 17, 19, 20]. У звіті про роботу архіву за 1950 р. науковиця, без зазначення прізвища, згадана двічі. Вперше як єдиний старший науковий співробітник, який захистив дисертацію й отримав документ про науковий ступінь. Вдруге – у контексті звільнення 2 начальників відділів за пропозицією Архівного управління МВС. В архіві був значний плин кадрів: звільнено 24 наукові співробітники й архіваріус, а прийнято на роботу 16 (некомплект протягом року становив від 7 до 14 осіб). Залишилась і проблема якості науково-технічної обробки матеріалів, довідкової роботи та звітності. Про що 3 березня 1953 р. у своєму листі-відповіді на надісланий звіт вказував начальник Архівного управління МВС майор С. Д. Пількевич [39, арк. 4].

Цю низку проблем засвідчує й акт обстеження роботи відділів архіву внутрішньою комісією з 31 березня по 8 квітня 1950 р.: заголовки справ не завжди розкривали зміст документів, під час оформлення обкладинок припускались фактлогічних помилок. Відділ, очолюваний Оленою Апанович, не виконав плану обліку фондів до 1 січня 1950 р. – чим порушив розпорядження директора архіву. Втім була відзначена хороша робота з перескладання заголовків справ царських часів [40, арк. 6–7]. Тому на виробничій нараді архіву 5 травня 1950 р. О. Апанович зобов'язали закінчити облік фондів до 1 червня. На виробничій нараді 15 квітня зазначалось, що працівники «хворобливо» сприйняли висновки

згаданої внутрішньої комісії, а заступник директора А. Бондаревський визнав, що мало опікувався роботою відділів. Олена Апанович погодилась, що перевірки мобілізують працівників відділу та пообіцяла врахувати зауваження. Водночас внесла пропозиції проводити навчання для співробітників, щоб під час формулювання заголовків ті не «потрапляли у полон документа» і не робили їх «політично гострими». Усі суперечливі питання пропонувала обговорювати на методичних нарадах: «Наші помилки тягнуть за собою серйозні наслідки. Від нас залежить використання матеріалів для науки» [41, арк. 1, 3–3 зв., 7–9].

У середині 1950 р. робота Олени Апанович у архіві ускладнилась. 19 липня 1950 р. директор ЦДІА УРСР у м. Києві І. Олійник написав службову характеристику, у якій зазначив, що старший науковий співробітник та завідувач відділу давніх актів виявила себе як здібний і самостійний в науковій роботі працівник, провела велику роботу по впорядкуванню цінних фондів, була заступником секретаря партійного бюро, заступником голови місцевого профспілкового комітету, консультантом групи працівників, які вивчали самостійно марксизм-ленінізм. У цій характеристиці Олена Апанович постає як вповні радянський науковець. Проте вже 31 серпня заступник директора А. Бондаревський написав іншу характеристику з критичними заувагами: хоча вона і знає архівну справу, справляється зі своїми обов'язками, але «потребує систематичного контролю за роботою». І вже зовсім суб'єктивно звучать слова заступника директора, з яким у О. Апанович, очевидно, були складні взаємини, про те, що завдання керівництва установи вона виконує несвоєчасно, нерідко недбало, «недостатньо дисциплінована». Аналогічним був зміст документа службової атестації, написаного ним того ж дня, що і характеристика, хоча з висновком відповідності займаній посаді [42, арк. 45–45 зв.]. Повторно документ використали 21 грудня 1950 р. вже після звільнення вченою з архіву [44, арк. 3].

Приводом для звільнення Олени Апанович стало приховування інформації про батька. На думку Л. Гісцової, з архіву вчена пішла саме з цієї причини, бо в 1950 р. МВС УРСР їй було винесено сувору догану з попередженням щодо приховування долі батька [250]. Про це вона дізналась під час розмови з Оленою

Апанович. Ця версія підтверджена і документами з її особової справи ЦДІАК. У червні 1950 р. МВС було встановлено, що батько вченої, Михайло Йосипович Апанович, у 1937 р. був заарештований і засуджений до вищої міри покарання. 22 серпня 1950 р. О. Апанович змусили написати пояснювальну записку, у якій вона вказувала, що після розлучення з матір'ю у 1933 р. (у старшого брата збереглося свідоцтво про розлучення) батько з сім'єю не жив [45, арк. 26]. Але члени родин репресованих були поза довірою каральних органів. За свідченням колеги О. Апанович Т. Слюдікової, архівістку намагався захистити міністр внутрішніх справ УРСР (1946–1953, 1953 – травень 1956 рр.) Тимофій Строкач [253]. Однак, це спрацювало на нетривалий час.

1 вересня 1950 р. начальник Архівного управління МВС майор С. Д. Пількевич у листі до заступника директора ЦДІА УРСР А. Бондаревського вимагав звільнити О. Апанович, оскільки вона наказом МВС УРСР № 357 від 26 серпня 1950 р. була звільнена з архівних органів. Уже 2 вересня з'явився наказ № 121 по архіву про звільнення Олени Апанович з 5 вересня 1950 р. із формулюванням «за неможливістю подальшого використання в архівних органах». Не вплинуло на ситуацію і те, що за роки праці в архіві вона отримала 7 заохочень від МВС, Архівного управління МВС, ЦДІА УРСР. Замість неї тимчасово виконувати обов'язки завідувача відділу давніх актів було призначено Степана Петровича Майбороду [45, арк. 21–22, 27, 37 зв.]. Так завершився перший період архівної діяльності Олени Апанович.

Та вона не переривала зв'язків з ЦДІАК у силу своїх наукових інтересів та набутих знань. Любов Гісцова, яка влаштувалась на посаду архіваріуса до відділу давніх актів ЦДІА УРСР у 1959 р. [304, с. 139], згадує, що Олена Апанович активно працювала з фондами архіву як старший науковий співробітник відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР: підготовка монографій «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70 роки XVIII ст.» та «Збройні сили України першої половини XVIII ст.». І якщо дослідники працювали у читальній залі, то О. Апанович мала привілей – працювала у відділі. Архівістка особисто видавала їй документи зі сховища архіву: «Працювала вона швидко,

тому часто доводилось її запрошувати в кімнату відділу, бо я не встигала пронумерувати і прошити документи, оформити обкладинки до справ (належало видавати до читальної зали не більше 10 справ, але О. Апанович цього було замало)» [250]. Зблизилась Любов Гісцова з Оленою Апанович саме у кінці 1950–на початку 1960 рр., у зв'язку з виданням Архіву Коша Нової Запорозької Січі: «Це була її тема, історичний період, який найбільше захоплював. Але мушу визнати, що в ті часи багато було таких науковців, що вважали важливішим друкувати протоколи з'їздів партії, а не Архів Коша Запорозької Січі» [250].

Архівна діяльність Олени Апанович відновила через 23 роки. Звільнення з Інституту історії АН УРСР у 1972 р. для О. Апанович, за спогадами Л. Гісцової, було справжнім потрясінням. Адже вона була позбавлена права займатися улюбленою справою [250]. У час вимушеного безробіття переконала її працевлаштуватися до відділу рукописів ЦНБ АН УРСР саме подруга-архівістка Тетяна Слюдікова: «Це – золоте дно – опис архівів». За її інформацією, після півроку відсутності роботи, О. Апанович отримала три пропозиції: «Інститут археології, відділ рукописів та ще щось...» [253]. О. Апанович, за свідченням Л. Гісцової, хотіла повернутися працювати до ЦДІАК, але в архіві не платили за науковий ступінь, зарплата була невелика. Та початку 1970 рр. змінилася тематика видань архіву. «Нам зняли: підготовку до видання документів Архіву Коша Запорозької Січі, про суспільно-політичний рух в Україні в ХІХ ст., щоденники Кістяківського, відкликали з видавництва «Наукова думка» готові до видання слідчі справи Кирило-Мефодіївського товариства» [250]. Вчена обрала відділ рукописів, хоча змушена була відмовитись від козацької тематики [590, с. 188].

Розпочався другий період архівної роботи Олени Апанович тривалістю понад 16 років. Згідно із записами в трудовій книжці, вона була зарахована на посаду виконувача обов'язків старшого наукового співробітника відділу рукописів 6 лютого 1973 р. А з 28 вересня 1973 р. на основі проведеного конкурсу затверджена на цій посаді (наказ № 82-а від 3 жовтня 1973 р.) [152, арк. 1–1 зв.]. У відділі рукописів вона виконувала архівну технічну роботу, яку, в принципі, не любила: розбирала та описувала матеріали, складала заголовки справ.

У відвертих розмовах з друзями вона завжди говорила, що їй краще написати наукову статтю, ніж задовольнитися заголовками та звітами [250].

Відділ рукописів тоді очолював Микола Візир, з яким, згодом, Олена Апанович могла бути вже знайома, бо той очолював відділ Київського обласного НКВС, був директором Держархіву Київської області з 1951 р. [304, с. 113] та мав військове звання [249]. М. Візир близько 30 років [315]: з 1957 по 1985 рр. [304, с. 113] очолював відділ рукописів. С. Білокінь, який у 1980 рр. збирав відомості про співробітників та керівників відділу, також вказує 1957 р., як початок його керівництва [241]. Сам С. Білокінь належав до ради молодих учених [245].

Спочатку робота у відділі рукописів приносила Олені Апанович лише розчарування. Замість творчої наукової праці вона мала розбирати документи, складати заголовки, нумерувати аркуші. Л. Гісцова згадує, що вона «розповідала і плакала, а я сміялася, бо протягом багатьох років займалася і щиро любила саме таку роботу» [250]. Архівістка намагалася переконати О. Апанович у важливості справи: «Адже свою місію як архівіста я вбачала у праці на майбутнього дослідника. Згадуючи відомого українського історика-архівіста п. п. ХХ ст. Віктора Романовського, який твердив, що архівіст нагадує людину, яка стоїть на березі ріки, але не може з неї напиться» [250].

Важливу інформацію про працю (зокрема наукову) Олени Апанович у відділі рукописів дають її облікові картки наукової роботи за 1974–1979 рр. У них зафіксовано планову тему: «Проблеми розвитку науки і культури на Україні в XVII–XVIII ст. за матеріалами відділу рукописів ЦНБ АН УРСР», яка була розрахована на 1974–1975 рр. [103]. Та через завантаженість основною роботою у I кварталі 1974 р. вчена для ознайомлення з літературою та складання проспекту роботи використала лише 6 днів. У січні 1974 р., виконуючи завдання відділу, проглядала друковані описи Ягелонської бібліотеки та відбирала документи і рукописи для мікрофільмування. У лютому, за дорученням дирекції бібліотеки, рецензувала три томи «Історії міст і сіл УРСР». На завдання дирекції, у квітні 1974 р. брала участь у підготовці доповіді директора ЦНБ С. Гутянського про польську літературу та її сучасного читача в Україні [106, од. зб. 779, арк. 2], консультувала Б. Сотниченка у підготовці

монографії «Бібліотека Київської академії» [103, од. зб. 781, арк. 2]. У тому ж місяці вона оприлюднила доповідь на II Всесоюзній конференції з книгознавства в Москві на тему «Записи на рукописних книгах ЦНБ та їх джерелознавче значення» [103, од. зб. 781, арк. 2]. Тези доповіді були опубліковані [337, с. 27–31], що зазначено в її звіті за 1974–1978 рр. [106, од. зб. 781, арк. 2].

Як і за часів діяльності в Інституті історії АН УРСР, вона продовжувала займатись популяризацією культурної спадщини. Зокрема, у жовтні 1974 р. виступала на українському радіо з темою «Живі голоси стародавніх книг». Тепер рукописна книга стала її основним науковим зацікавленням. Вона виступила на засіданні відділу та вченої ради ЦНБ, здала публікацію у збірник «Проблеми історії рукописної і друкованої книги» у Москві (статтю опубліковано пізніше – у 1976 р. [337]).

Як усі наукові працівники ЦНБ вчена виконувала «громадське навантаження». Так у 1974–1975 рр. була членом кількох комісій бібліотеки: партбюро з перевірки дирекції, кваліфікаційній щодо творчих відпусток, з укладання статуту ЦНБ (у лютому–березні 1974 р.), положення про соцзмагання, з охорони праці [106, арк. 3].

Зауважимо, що в архіві О. Апанович відклалась ще одна облікова картка наукової роботи з темою на 1974–1976 рр.: «Культурні зв'язки Росії та України і південно-слов'янських народів у XVII–XVIII ст. за матеріалами відділу рукописів ЦНБ АН УРСР». Це і є, напевне, затверджена наукова тема, бо на картці є віза М. Візиря про виконання роботи і завершення дослідження. Новою темою для Олени Апанович стало дослідження історії ЦНБ АН УРСР. Складними, з огляду на радянську політику щодо інституцій, заснованих у період гетьмана П. Скоропадського, були підрозділи, за які вона відповідала: заснування та початок діяльності (заплановано на I квартал 1974 р. 9 д. а.), фонди й каталоги бібліотеки у 1921–1941 рр. (до 1 серпня 1975 р. 3,5 д. а.). Для цього вона вивчала архів ВУАН у відділі рукописів і планувала написати статтю про цей архів. У квітні – серпні 1975 р. в обліковій картці зменшено обсяг цих частин розділів «Історії ЦНБ АН УРСР» 2,5 д. а. та 2 д. а. відповідно [103, од. зб. 780, арк. 1].

Однак основною темою для О. Апанович залишалась рукописна книга XVII–XVIII ст. На основі згаданого виступу на радіо, в 1975 р. було здійснено єдину

публікацію «Розповідають рукописи» у газеті «Молодь України». Роботи на цю тематику, хоч із затримкою, але виходили переважно у Москві та Ленінграді, бо тема козацтва для дослідниці в Україні була заборонена для видання. Після обговорення тексту підрозділів дослідження про історію ЦНБ на відділі, О. Апанович ще долучала архівні та літературні джерела й дописувала текст, тому обсяг розділів у квітні 1975 р. збільшився у 2 розділі 1 частини до 3,5 д. а., а у 2 розділі 2 частини до 6 д. а. (у співавторстві з Н. Малолітовою). Завантаженість не дозволила їй підготувати огляд архіву ВУАН та монографію про культурні зв'язки України і Росії [106, арк. 1–5].

Із картки наукової роботи відомо, що Олена Апанович у 1975 р. консультувала підготовку дисертації викладача Кам'янець-Подільського педінституту, а згодом відомого історика, Валерія Степанкова на тему «Селянські рухи на Поділлі в середині XVII ст.». Через спротив радянської наукової системи дисертація була захищена лише у 1980 р. з науковим керівником професором Л. Коваленком, проте можна вважати, що поштовх у вивченні джерел з теми дала саме О. Апанович. Також консультувала П. Сотніченка з історії бібліотеки Київської духовної академії, який у 1970 рр. опублікував низку робіт із цієї тематики [554, с. 47–54]. У вересні 1975 р. на завдання дирекції підготувала довідку про власника «Слова о полку Ігоревім» [106, арк. 3].

В обліковій картці наукової роботи за вченою на III квартал 1976 р. – IV квартал 1978 р. зазначено тему «Рукописні літературно-історичні збірники XVIII ст. на Україні і їх соціальна спрямованість». Основним обов'язком було розбір і систематизація розсіпів документів, формування і опис одиниць зберігання. У виконаній роботі зафіксовано: систематизація 3 тис. карток каталогу, розсіпу й опис 270 од. зб. Знадобився її досвід роботи у ЦДІА УРСР. На планову наукову тему витрачено лише 13 робочих днів [103, од. зб. 784, арк. 1–2].

У жовтні 1976 р. вона виступила в Москві з доповіддю на I Всесоюзній конференції з історії книги на тему «Історична рукописна книга XVI–XVIII ст. у фондах ЦНБ АН УРСР» [106, арк. 1]. У 1976 р. у Ленінграді – на науковій конференції «Книга в Росії до середини XIX ст.» з тезами «Записи на рукописних книгах ЦНБ АН УРСР і їх історичне значення» [106, арк. 4]. Зберігся детальний звіт про десятиденне відрядження до Ленінграду. Окрім виступу на конференції

вчена працювала у рукописних фондах бібліотеки АН СРСР і Державній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна. Олена Апанович не тільки коментує доповіді колег, а й аналізує свою доповідь, питання до неї, дискусію [107, арк. 1–9].

У бібліотеці АН СРСР вона вивчала літературно-історичні твори, які створені в Україні, ознайомилась із картотекою рукописних книг академіка Миколи Нікольського (174 000 карток і конвертів, оглянула 87 картонних ящиків із 156). Нею було досліджено два списки «Українського літопису», два – «Густинського літопису», два – «Хронографа західно-руського» XVII ст. Ці дослідження дали змогу здійснити порівняльний аналіз із списками у ЦНБ АН УРСР та виявити ще один варіант «Мандрівки» В. Григоровича-Барського, яку досліджувала у Києві. Ще більший обсяг рукописних книг був опрацьований в Публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна: 6 списків літопису Г. Грабянки, оригінал Літопису С. Величка, 2 списки Короткого літопису В. Рубана, 3 списки Літописця Малоросійського, 3 списки «Історії Русів», 12 списків «Мандрівки» В. Григоровича-Барського, 11 інших книг [107, арк. 9–12].

Науковиця також активно працювала над розсипами рукописних і друківаних матеріалів відділу рукописів. С. Білокінь згадує, що М. Візир оголосив обробку ще неопрацьованих фондів головним завданням у кінці 1970 – на початку 1980 рр. [249]. Дослідники повинні бути вдячними їй за опрацювання фондів, які до того були недоступними [583, с. 520–526]. Робота Олени Апанович у цьому напрямі була важлива для української науки і культури.

Свій набутий досвід опрацювання матеріалів відділу рукописів вона апробувала у наукових доповідях перед колегами ЦНБ. Цінною, на нашу думку, була доповідь Олени Апанович «Історія і характер комплектування фондів спеціалізованих відділів ЦНБ», виголошена у 1976 р. для співробітників відділів рукописів, газетних фондів та обмінно-резервних фондів. У 1977 р. вона виступала з «Оглядом архіву АН УРСР (1919–1989 рр.)» на вченій раді ЦНБ та для співробітників наукових відділів бібліотеки [106, арк. 2].

У роботі над рукописною книгою нею було досліджено 16 рукописів у самому відділі, а в бібліотеці ім. Леніна Москви виявлено 15 збірників

українського походження. У бібліотеці АН СРСР вивчено понад 30 подібних збірників, і це лише мала частина рукописів, що були вивезені з України. Підготовча робота почала оформлюватись у монографію [103, арк. 1–2].

У кінці 1970 – на початку 1980 рр. дослідниця продовжувала працювати в ЦДІА УРСР у м. Києві над матеріалами свого дослідження про рукописну книгу України [108, арк. 1]. Її також залучили до рецензування класифікаційної схеми відділу давніх актів архіву [106, арк. 2]. 20 січня 1977 р. на засіданні відділу рукописів було затверджено проспект її монографії про рукописну книгу та зобов'язано врахувати зауваження і рекомендації, висловлені колегами. Пропонувалось обмежити хронологічно XVIII ст. і змінити назву на більш ідеологічно «правильну»: «Социальная направленность рукописных литературно-исторических сборников XVIII века на Украине». Проспект теми обговорювався на вченій раді ЦНБ АН УРСР. До 10 лютого 1977 р. вчена подала графік виконання цієї роботи [104, арк. 1]. Очевидно, що Олені Апанович було потрібно докласти неабияких зусиль, щоб зберегти початковий задум книги. Незабаром побачила світ «Рукописна світська книга XVIII століття на Україні» [380].

У 1977 р., перебуваючи в Москві, науковиця продовжувала досліджувати рукописну українську книжкову спадщину у Центральному державному архіві давніх актів, Державному історичному музеї СРСР [105, од. зб. 787, арк. 1–2]. У I–IV кварталах 1979 р. її головною плановою роботою було оброблення архівних матеріалів історичних документів XVI–XVIII ст. та упорядкування особових фондів. Облікова картка фіксує виконання цієї роботи: матеріали А. І. Степовича (понад 900 од. зб.), київського митрополита Платона (250 од. зб.), історика й етнографа Я. Новицького (214 од. зб.), роду Лашкевичів (18 од. зб.) тощо. Значну цінність мали впорядковані нею матеріали Історичного музею, здебільшого палеографічні матеріали польською мовою XVI–XVIII ст. У межах своєї наукової компетенції дослідниця описала виокремлені тоді фамільні архіви Дорошенків, Оріховських-Холодовичів, Жежелевських; групи царських грамот, митрополитів, універсалів гетьманів, королівських привілеїв, цехових книг. Зазначимо її роботу над документами Київського товариства старовини

і мистецтва. Загалом, протягом I кварталу 1979 р. опрацювала 1087 од. зб., у II кварталі – 1360 од. зб. (загалом за період – 3150 од. зб.) [103, од. зб. 785, арк. 1–2].

Зберігся перелік фондів, опрацьованих і описаних Оленою Апанович під час роботи у відділі рукописів: повністю опрацьовано цінний архів мистецтвознавця академіка ВУАН Олекси Новицького (2500 од. зб.), Андроніка Степовича (943 од. зб.), Якова Новицького (214 од. зб.), Ореста Новицького (79 од. зб.), митрополита Платона (134 од. зб. та розроблена схема систематизації 3474 од. зб.), Михайла Остроградського (110 од. зб.), фонд баронів Шодуарів (952 од. зб.) [473, с. 252]. Особливо складною роботою, яка вимагала від О. Апанович фахової підготовки, було виділення із розсипу фонду «Історичні матеріали» церковно-монастирських фондів, фамільних фондів українських старшинських, польських шляхетсько-магнатських родів: архівів Болсуновських (222 од. зб.), Дорошенків (171 од. зб.), Капністів (42 од. зб.), Лашкевичів (18 од. зб.), Радзивілів (51 од. зб.). Окрему невелику, але цінну групу становили 88 од. зб. фамільних фондів до 10 од. зб.: це Забіли, Покурські, Рубці тощо. Упорядкувала матеріали про дворян Глухівського повіту Чернігівської губернії та Погарського повіту Новгород-Сіверської губернії. Сучасні дослідники мають завдячувати вченій можливістью працювати з матеріалами Київської митрополії, Києво-Видубецького, Флорівського, Микільсько-Пустинного, Межигірського, Межиріцького францисканського монастирів та Києво-Печерської лаври (загалом 282 од. зб.) [116, арк. 1–2].

Працюючи у відділі рукописів, Олена Апанович продовжувала займатись популяризацією української історичної спадщини: 29 січня 1979 р. у Енергетичному технікумі виступила з лекцією до 325-річчя «возз'єднання» України з Росією, 31 січня – в Укрголовмаші з темою «Визвольна війна українського народу 1648–1654 р.», 30 травня 1979 р. – на республіканському радіо з темою «Українські літописи XVIII ст.» [103, од. зб. 785, арк. 1–2]. Однак у 1980 р. виникла серйозна проблема – загроза звільнення через пенсійний вік (з 1 січня 1981 р.). Вона вирішила звернутись до секретаря ЦК КПУ Олександра Капта із заявою (згодом – середина грудня 1980 р.). Найперше згадала про свою

роботу в системі АН УРСР вказавши, що «ідеологічно-теоретичний і професійний рівень робіт не викликав зауважень ні в друкові, ні з трибуни». Також наважилась повідомити, що в 1972 р. її несправедливо звільнили з Інституту історії «за розпорядженням» В. Маланчука. Стверджуючи, що це рішення переглянули за вказівкою першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького та направили працювати до відділу рукописів ЦНБ. Вона опанувала новий для себе напрям досліджень – книгознавство, але протягом 8 років у республіці не друкувалась. Із видавництв, типографій були викинуті її роботи, а від авторів вимагали виключити посилання на її праці. Тільки у 1979 р. вийшла «Історія ЦНБ АН УРСР», у якій вона написала 2 глави. Учена повідомляла, що підготувала монографію про рукописну книгу та єдина у відділі могла розбирати матеріали XVI–XVIII ст. Незважаючи на те, що у 1978 р. мали відбутись перевибори на посаду старшого наукового співробітника, на 1980 р. вони не були проведені. Вона також зверталась до партійного керівника з проханням дозволити їй працювати на посаді старшого наукового співробітника та друкуватись в республіці: «Позбавлення можливості творчо трудитись для мене рівносильне життєвій катастрофі. Наукова робота складає головний зміст мого життя. У мене ще достатньо творчої енергії і сил, щоб плідно трудитись і приносити користь нашій радянській історичній і книгознавчій науці» [110, од. зб. 787, арк. 1–3]. З аналогічною заявою 18 грудня 1980 р. вона звернулась до віцепрезидента АН УРСР К. Ситника [109, од. зб. 793, арк. 2]. Немає документальних свідчень, які б підтвердили роль згаданих посадовців у долі О. Апанович, але можна припустити, що ними просто було використане «телефонне право». Так відома дослідниця залишилась працювати далі.

Ситуацію з ідеологічним контролем досліджень і публікацій співробітників відділу рукописів у той час добре ілюструє протокол № 8 засідання 9 липня 1981 р., який зберігся в архіві С. Білоконя. З 11 серпня 1980 р. по 2 вересня 1981 р. він був ученим секретарем відділу [242]. На засіданні обговорювалась робота Сергія Білоконя «Колегія Павла Галагана». Колеги висловили багато зауважень, які стосувались не зовсім «радянських» термінології, підходів і оцінок у тексті. Особливо критикували за постаті В. Науменка, Л. Окіншевича та інших.

Дослідниця вказала на недопустимість цитування царя, постанов Державної думи, вважаючи, що ці матеріали можна використовувати як цитати, але не робити на них основні висновки. Неприпустимим, на її думку, було використання термінології, яку вживали дореволюційні вчені – «бунт», «аграрні заворушення» тощо. Учена бажала допомогти, але вважала, що автор зауваження не прийме. Її висновок: «Стаття має бути перероблена, необхідно взяти інший ключ». Завідувач відділу М. Візир вимагав роботу переробити з марксистсько-ленінських позицій та виправити стиль [243]. С. Білокінь був здивований, що О. Апанович не висловила позитивних сторін статті. Вчена відповіла, що це повинно бути в рецензії, а у виступі – відзначена велика робота автора, використання всіх друкованих праць і архівів. Насамкінець, М. Візир в категоричній формі вимагав «кожну хвилину» віддавати описанню рукописів, бо він буде доповідати керівництву про невиконання роботи [243]. Таке обговорення було лише початком неприємностей для С. Білоконя. А вже 18 грудня 1981 р. його звільнили за скороченням штатів, змусивши позиватись до суду і звертатись до секретаря ЦК КПУ О. Капта. У своїх спогадах він подає цей лист і показує атмосферу відділу [418, с. 165–172].

На засіданні відділу 2 вересня 1981 р. розглядалась стаття І. Золотоверхої «Київ у ілюстраціях». Доповідав по її змісту С. Білокінь. Позитивно оцінивши роботу, він висловив зауваження: не зрозуміло, які зображення зберігаються у ЦНБ АН УРСР, не завжди витримана хронологія, необхідно врахувати думки С. Таранушенка (репресованого і опального вченого!) з приводу малюнків А. Ван Вестерфельда тощо. Олена Апанович також висловила зауваження, як і решта колег: стиль дуже «захоплений», автору необхідно опертися на оцінки Д. Степовика. Вирішили прийняти статтю із зобов'язанням внести зміни [244]. Очевидно, що знаходячись під пильною увагою радянських партійних і каральних органів, дослідниця мала виявляти ідеологічну лояльність до режиму. Цим пояснюється її «ортодоксальність» під час обговорень відділу. Стосунки О. Апанович і С. Білоконя в 1970 рр. були приятними, про що свідчать інскрипти на роботах, подарованих досліднику в 1973 і 1977 р. [418, с. 296].

На початку 1980 рр., працюючи над архівом ВУАН, Олена Апанович захопилась статтю Володимира Вернадського, обґрунтувавши українське походження всесвітньо відомого вченого. Дослідниця виявила його щоденник серед розсипу матеріалів відділу рукописів. С. Білокін, який добре знав почерк В. Вернадського, підтвердив автограф президента ВУАН [249]. Науковиця також заручилась підтримкою високопоставленого співавтора – віцепрезидента АН УРСР Костянтина Ситника, що уможливило дослідження та публікацію матеріалів. Припускаємо, що познайомив О. Апанович з К. Ситником С. Стойко [249]. Саме К. Ситник звертався до директора ЦНБ Б. Ковалевського у 1981 р. з проханням включити видання щоденника В. Вернадського до його 120-ліття у план роботи О. Апанович на 1982 р. [111, арк. 1].

Для виявлення нових матеріалів вчена працювала в архіві АН СРСР та кабінеті-музеї вченого в Інституті геохімії та аналітичної хімії у Москві. Друга частина монографії про академіка «Неопубліковані матеріали» порівняно з планом розширилась, тому археографічна і редакторська робота зайняли значно більше часу. Загалом, на наукову працю у 1982 р. дослідниця планувала використати 182,5 робочі дні [112, арк. 4 зв., 5 зв.]. Для вчасного виконання цієї роботи вона змушена була працювати у вихідні та відпустку. Опрацювання матеріалів стало поштовхом до задуму нової книги «В. Вернадський і Україна», а збірник «В. І. Вернадський – перший президент АН УРСР» розширився віднайденими матеріалами відділу рукописів про зв'язок вченого з Україною. За розпорядженням К. Ситника (фактично за наполяганням О. Апанович), було змінено назву і розширено характер майбутнього видання – зі збірника матеріалів на монографію. Причому 8 із 12 д. а. «Дослідження» було написано Оленою Апанович [112, арк. 6 зв.]. Було окреме рішення Президії АН УРСР від 16 березня 1983 р. № 161 про підготовку видання, але монографія не ввійшла у план друку академії, а була відображена в індивідуальних наукових планах О. Апанович та решти виконавців (М. Візир, Н. Ісаєва, Т. Воронкова) [112, арк. 6 зв.].

Плани вченої на 1983 р.: робота над текстовою частиною цього видання після відповідних рецензій, археографічне опрацювання матеріалу, публікація

автографів академіка, додатковий перегляд документів у архівах (планувала 85 робочих днів), виступити на ювілейній конференції до 120-ліття на тему «Книги і бібліотеки в житті і діяльності В. І. Вернадського» (бюджет часу – 10 днів) [112, арк. 1]. Зазначимо, що згодом ця тема була реалізована у двох окремих публікаціях про бібліотеку академіка [328] і книгу в житті вченого [378, с. 14–16].

15 липня 1983 р. на вченій раді Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного, за підтримки К. Ситника, було затверджено до друку рукопис монографії К. Ситника, С. Стойка, О. Апанович «Володимир Іванович Вернадський і Україна. Дослідження і матеріали» (20 д. а.). Відповідальним редактором було призначено академіка К. Ситника, а рецензентами – д. філос. н. І. Мочалова (Інститут історії природознавства і техніки АН СРСР) та чл.-кор. АН УРСР Ф. Шевченка. Книгу пропонували поширювати як на території СРСР, так і за кордоном [113, арк. 1–5].

Олені Апанович також належить ініціатива щодо присвоєння імені В. І. Вернадського ЦНБ АН України [250]. Підтвердженням є чернетка листа, написаного власноруч, від імені ЦНБ до К. Ситника з проханням включити до «Постанови президії академії про заходи у зв'язку з 125-річчям від дня народження І. І. Вернадського» пункт про присвоєння його імені головній бібліотеці України (напевне, 1987–1988 рр.). З тексту документа зрозуміло, що ще у 1983 р. з ініціативи, очевидно, Олени Апанович, вже була така пропозиція до 120-річчя вченого. Підтримав тоді дослідницю К. Ситник листом до Б. Ковалевського [111, арк. 1].

У 1983 р. О. Апанович спільно із М. Візиром готувала статтю-огляд «Архів О. Новицького», яка не була реалізована, бо мала опрацювати 800 од. зб. цього фонду за 20 робочих днів [112, арк. 1]. Загалом, наукова робота у відділі рукописів упродовж 1982–1984 рр. виявилась достатньо продуктивною. Крім згаданих тем до 1500-ліття Києва вчена реалізувала публікацію про подорож Василя Григоровича-Барського – вченого сходознавця XVIII ст. [371, с. 121–125]. Результатом кількарічної праці у відділі рукописів стала монографія «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники», яку видала

«Наукова думка» в 1983 р. [380]. Книга викликала значний інтерес наукової спільноти й отримала схвальні рецензії. Проте разом з науковим успіхом було і неприємне, про що в розмовах з Юрієм Мициком Олена Апанович згадувала: «Контроль з боку... був сильний, навіть, коли у восьмидесяті виходила «Рукописна книга», весь час «пасли» мене» [252]. Потрапивши одного разу в зону уваги радянських спецслужб, вона була приречена на постійний контроль.

В автобіографії 1990 рр. учена писала, що у відділі довелося пережити багато прикрих моментів – її поборювали «як українську націоналістку» [63, арк. 5 зв.]. Про складну атмосферу відділу рукописів, коли контролювали кожен вихід О. Апанович у коридор, чи телефонний дзвінок, писав Ю. Мицик [517, с. 440]. За свідченням С. Білоконя також перешкождали спілкуванню О. Апанович з іноземними дослідниками – направляли її у відрядження, або у справах [249].

Цікавим напрямом її досліджень у відділі рукописів у 1983 р. було вивчення видань ВУАН 1920–початку 1930 рр. Планувалась доповідь із цієї теми на Всесоюзній конференції до 1500-річчя Києва. На ювілейному засіданні вченої ради ЦНБ АН УРСР до 1500-річчя Києва вона виступила з темою «Комісія по вивченню історії Києва Академії наук УРСР» [112, арк. 3], яка потім була оприлюднена у відповідному збірнику наукових праць [347, с. 161–174]. У кінці 1983 р. повторилась ситуація 1980 р.: Олену Апанович намагалися звільнити, не провівши конкурс на її посаду. 14 листопада вона повторно звернулась до К. Ситника із заявою з проханням дати розпорядження відділу кадрів АН УРСР про затвердження її на посаді старшого наукового співробітника без проведення конкурсу [109, од. зб. 794, арк. 3]. Сприяння віцепрезидента АН УРСР допомогло.

Згідно з листом по обліку кадрів, тільки у жовтні 1985 р. О. Апанович була звільнена на пенсію. Проте 2 січня 1986 р. вона написала заяву директору ЦНБ з проханням зарахувати на посаду виконуючого обов'язки старшого наукового співробітника відділу рукописів строком на 2 місяці [152, арк. 61–62, 66 зв.]. Її було звільнено 6 березня 1986 р. (тобто пропрацювала понад 3 місяці). Варто зауважити, що у відділі рукописів існувала практика роботи на договірних засадах з іншими співробітниками також. Зокрема, М. Візир у 1988–1990 рр. працював

саме на таких умовах [304, с. 113]. Про те, що на початку перебудови директор ЦНБ (очевидно, Микола Сенченко – С. С.) намагався скоротити О. Апанович, аргументуючи це тим, що вона «не хоче і не вміє працювати», як вона згадує в інтерв'ю. Тоді Любов Дубровіна зібрала і показала публікації Олени Апанович директору. Під час особистої зустрічі директор здивовано запитав, чому вона не скаржилась? На що вона відповіла: «А кому скаржитися? Кому? Коли тут така дискредитація, така дискримінація!» [316]. Незважаючи на це, вчена продовжувала повноцінно працювати над темою про В. Вернадського. 12 червня 1986 р. директор ЦНБ М. Сенченко підписав лист до директора Ленінградського відділення архіву АН СРСР з проханням надати доступ до матеріалів В. Вернадського [114, арк. 1]. Згодом вона опублікувала роботи у збірнику ЦНБ [322, с. 5–17].

Непевне кадрове становище О. Апанович тривало. У заяві директору ЦНБ М. Сенченку 31 жовтня 1989 р. вона просила прийняти її на посаду редактора 1 категорії відділу рукописів знову на 2 місяці. Вважаємо, що ця нижче оплачувана посада, була певним компромісом для Олени Апанович, щоб мати змогу працювати науково. Підтримана клопотанням завідувача відділу рукописів Л. Дубровіної, відома дослідниця працювала з 1 листопада 1989 р. до 31 грудня 1989 р. А 8 січня 1990 р., відповідно до заяви, її знову на 2 місяці зарахували на посаду редактора 1 категорії. Із закінченням цього строку 7 березня 1990 р. вчену було звільнено. Більше документів в особовій справі О. Апанович немає [152, арк. 64–65, 72, 74]. Вважаємо це остаточною датою закінчення трудової діяльності вченої у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР.

Таким чином можна дійти висновку, що архівна діяльність та наукова кар'єра Олени Апанович розпочиналась саме у ЦДІА УРСР у м. Києві / ЦДІАК України. Закінчивши аспірантуру зазначеної установи, її зростання як науковиці відбувалось завдяки постійній роботі з архівними матеріалами. Вона отримала ґрунтовні знання та значний досвід опрацювання документальних масивів ранньомодерної доби, а робота завідувача відділу давніх актів архіву перетворила її із дослідника-початківця на знавця документів козацького періоду. У зв'язку з вимушеним поверненням у 1973 р. до архівної роботи у відділі рукописів

ЦНБ АН УРСР, Олена Апанович знайшла тематику, яка становила велике значення для української науки. Виявлення щоденника В. І. Вернадського й актуалізація його постаті в українському науковому просторі, систематизація архівних фондів ЦНБ АН УРСР і сумлінне накопичення знань про українську рукописну книгу XVI–XVIII ст. не тільки в українських архівосховищах, а й у зібраннях Москви та Ленінграду значно підняли її науковий авторитет.

Висновки до розділу 3.

Наукова діяльність Олени Апанович відбувалась у двох головних напрямках. Це наукова робота в академічному Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ та архівна у Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві та відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Починається наукова кар'єра О. Апанович, зокрема з роботи у ЦДІА УРСР. І хоча цей період тривав порівняно недовго (1944–1950 рр.), він мав важливе значення для фахового зростання, дав можливість ознайомитись зі складом джерел, які потім стануть основою її науково-дослідної роботи. Тривалий перший період роботи у Інституті історії (1950–1972 рр.) сформував у неї високий авторитет в українському козакознавстві. Упродовж цього періоду О. Апанович із молодого дослідниці перейшла в статус відомої вченої, знакової фігури нонконформістської частини радянської академічної спільноти гуманітаріїв.

Другий період архівної діяльності, хоч і починався як вимушений варіант працевлаштування, усе ж сприяв розширенню її наукових зацікавлень: вона не тільки опрацювала важливі для української культури та історії архівні матеріали, ввела в український історіографічний дискурс українську рукописну книгу, а і відновила спеціальну історичну дисципліну в Україні – маргіналістику, дослідила постать В. Вернадського у його зв'язках з Україною.

Короткий, але плідний багатьма науковими й науково-популярними публікаціями виявився другий період роботи в академічному Інституті історії України у 1995–1999 . І хоча вона, з огляду на вік і стан здоров'я, не могла брати активну участь в організаційній роботі, усе ж цей час є вагомим для її наукової творчості, коли було знято ідеологічні і політичні обмеження.

РОЗДІЛ 4

ОЛЕНА АПАНОВИЧ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ

4.1. Участь у діяльності громадських організацій

Громадська діяльність Олени Апанович була тривалою та багатогранною. Загальновідомі її наукова діяльність по вивченню та збереженню пам'яток історії та культури України, просвітницька – у популяризації історії українського козацтва. Але не тільки за наукову кабінетну працю, а і за громадську діяльність її і називали «козацькою матір'ю». До основних напрямів громадської діяльності відносимо її участь у жіночих та інших громадських організаціях, у роботі УТОПІК за збереження пам'яток історії та культури. Діяльності О. Апанович у збереженні пам'яток козацтва буде присвячено окремий підрозділ.

Передусім розглянемо діяльність Олени Апанович у жіночому рухові. В історичному минулому жінки в Україні завжди займали значне місце в громадському, політичному та економічному житті. Саме тому Наталя Кобринська, Ольга Кобилянська, Софія Русова, а згодом, Олена Теліга та багато інших пропагували ідею суспільної рівності жінок і чоловіків, розвивали організований національний жіночий рух. У період панування радянського режиму в Україні жіночий рух некоммуністичного спрямування було ліквідовано. Багато жінок, які брали участь у визвольній боротьбі, були розстріляні, репресовані, заслани в табори. Офіційно існував лише один – комуністичний жіночий рух, виключно у якому могли реалізовуватись громадські прагнення радянських жінок. Однак частина з них продовжували займати особливе місце у національному культурному відродженні України в 1920 рр., пізніше складала активну частину шістдесятників, підтримували правозахисний рух, дисидентів. До таких жінок можна віднести й Олену Апанович. «Нова радянська жінка» стала результатом цілеспрямованої політики, ідеологізації суспільного життя та об'єктом агітаційно-пропагандистської роботи. Активним було включення жінок до різних форм соціалістичного змагання [571, с. 132, 144–147].

Повоєнні роки характеризуються загальним підвищенням рівня освіти жінок,

що сприяло їх активному залученню до громадського життя. Наявні документальні матеріали дають змогу стверджувати, що молода кандидат історичних наук Олена Апанович брала участь у радянському науковому жіночому рухові в 1950 рр. Зокрема, збереглося запрошення на наукову конференцію жінок-учених м. Києва 3–6 квітня 1952 р. на її ім'я. За програмою конференції пленарне засідання відбулось 3 квітня в приміщенні Київської філармонії (вул. Кірова, 16). Тематика виступів цілком відповідала часу пізнього сталінізму. Доповнювали пленарне засідання виступи жінок-працівників мистецтва. О. Апанович була присутня і в Будинку вчених м. Києва (вул. Володимирська, 45 а) на заключному засіданні оргкомітету конференції 7 квітня 1952 р. Можемо припустити, що її направили на конференцію як молодого історика, але цей факт свідчить про її причетність до жіночого руху, активну життєву позицію, нехай радянську за формою, та єдино можливу на той час. За радянських часів подальшу громадську активність дослідниці у документах не зафіксовано, окрім пам'яткоохоронної діяльності.

З початком перебудови і проголошенням незалежності України створились принципово нові умови для розвитку українського жіночого руху. Так в грудні 1991 р. було створено Союз Українок (голова – Алена Пашко), а в грудні 1992 р. – Жіночу громаду (голова – Марія Драч). Ці організації займалися переважно популяризацією української мови та національних традицій [574], оздоровленням дітей за спонсорські кошти, просуванням молоді на навчання до різних міжнародних освітніх проєктів, розподіляли гуманітарну допомогу тощо [314; 464]. Цей період згадує учасниця жіночого руху Ольга Кобець: «Нам така діяльність вважалася недостатньою. Уже з перших часів існування ми усвідомлювали, що потрібне громадське об'єднання, яке б тисло на державні інституції, примушувало б їх ставати українськими, діяти в інтересах України. Потрібно було виходити й на міжнародну арену і там відстоювати інтереси української нації через інтереси української жінки» [275, с. 363].

Так, серед жіночих організацій з'являється Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги (далі подаємо скорочено ВЖТ імені Олени Теліги – С. С.). Завдяки Президенту УНР в екзилі, Голові ОУН Миколі Плав'юку в Україні було

легалізовано ОУН, організовано Видавництво ім. Олени Теліги, Фундацію ім. Олега Ольжича, часопис ОУН «Українське Слово». Загальна демократизація суспільного життя сприяла відродженню ім'я поетеси, членкині ОУН Олени Теліги. 6 липня 1993 р. на зустрічі з Вірою Смерекою – Головою Товариства імені Олени Теліги з міста Бадфорд (Англія), Ольга Кобець, тоді завідувачка міжнародного відділу часопису «Українське Слово», запропонувала створити організацію при Фундації імені О. Ольжича – ВЖТ імені Олени Теліги [275, с. 376]. На порядку денному стояла не лише емансипація жінки, але й загальнонаціональні завдання. «Жінки розуміли, що українське жіноче питання є частковим у відношенні до більшого, до створення власної самостійної держави. Звідси у завданнях ставився постійний наголос на виховний елемент, національно-освідомну працю серед жіноцтва...» [556, с. 273].

Про роботу Олени Апанович у ВЖТ імені Олени Теліги у своїх публікаціях згадують Л. Кочевська [502, с. 3; 501] та Л. Тарнашинська [560; 561; 562; 563, с. 42–49]. Зокрема, Людмила Тарнашинська у статті «55 літ «під знаком Кліо»» зазначає, що відома вчена була активним членом товариства [559]. Детальніше зупиняється на цьому аспекті діяльності Олени Апанович Людмила Кочевська в публікації про створення та діяльність ВЖТ імені Олени Теліги [500]. Ось, як згадує про це Ольга Кобець, голова організації: «Одними з перших до Товариства вступили доктори історичних наук професор Київського університету імені Тараса Шевченка Надія Миронець і завідувача відділом Інституту історії НАН України Марія Дмитрієнко. Трохи пізніше приєдналася і почала активно працювати Олена Апанович. Це було дуже потужне поповнення» [275, с. 366].

9 червня 1994 р. в приміщенні Центру просвіти, культури та дозвілля Збройних Сил України відбувся I установчий з'їзд ВЖТ імені Олени Теліги. На з'їзді було затверджено Статут та Програму товариства [275, с. 381]. На цьому зібранні було представлено 13 осередків із 13 областей. У розділі Статуту «Мета й основні завдання Товариства» було записано: «2.1. Метою Товариства є: примноження прогресивних традицій українського організованого жіночого руху, спрямованого на утвердження в суспільстві демократичних ідеалів, національної

свідомості; збереження територіальної цілісності й політичної суверенності України» [319]. Товариство було зареєстровано 26 січня 1995 р. і на той час нараховувало у 23 областях України вже до тисячі членкинь-теліжанок (так вони себе називали – С. С.). Першою почесною членкинею названа Олена Апанович. Серед відомих імен можна зазначити матір дисидента Ніну Марченко, філолога Любов Мацько, історикинь Ганну Божук, Надію Миронець, Марію Дмитрієнко, діячок мистецтва, журналісток [431].

У поточному архіві Товариства знаходимо протокол за № 8 (жовтень 1994 р.) з повідомленням про засідання Ради ВЖТ імені Олени Теліги, яке відбулось у конференц-залі Фундації імені О. Ольжича. На засіданні були присутні голови обласних організацій. З оглядом політичної ситуації виступив Голова ПУН і ОУН Микола Плав'юк, з повідомленням про діяльність Організації українок імені Ольги Басараб у Канаді – Ярослава Плав'юк, про діяльність Жіночого товариства українок у Бельгії – Лідія Демчук. Особливу зацікавленість присутніх викликала доповідь Олени Апанович «Українська ментальність в історичній ретроспективі». На цьому засіданні вчену було обрано членом Ради організації [599, с. 1, 7].

Помітною подією стала організована 18–20 листопада 1994 р. ВЖТ імені Олени Теліги конференція «Від емансипації – до фемінізму» в Чернівецькому державному університеті імені Ю. Федьковича. Захід був присвячений 110-й річниці з часу зародження жіночого руху в Україні, творчій діяльності Наталі Кобринської та Ольги Кобилянської. Пленарне засідання конференції почалось 18 листопада у Мармуровій залі Чернівецького державного університету. Вступне слово «Проблеми жіночого руху на сучасному етапі» виголосила голова ВЖТ імені Олени Теліги Ольга Кобець. Другою виступала з доповіддю «Роль жінки в козацькому вихованні» Олена Апанович. Ґрунтовними були доповіді професорів Н. Миронець, М. Дмитрієнко, кінознавиці Л. Брюховецької. Часопис «Українське Слово» надрукував статтю, у якій зазначалось: «Без перебільшення можна сказати, що конференція стала помітним явищем у самоусвідомленні жіночого організованого руху України, адже вона зібрала таких відомих вчених як лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка

Олена Апанович». З доповідями також виступили Я. Плав'юк, Н. Колесниченко-Братунь, Н. Зубицька [600, с. 1, 6,].

Після конференції О. Апанович разом з іншими учасницями відвідала музей О. Кобилянської. Екскурсію провів директор Володимир Вознюк та онук Ольги Кобилянської професор Олег Панчук. Відвідали учасники конференції і рідне село української письменниці-феміністки Наталії Кобринської Белелуя Снятинського району Івано-Франківської області. Мешканці села з цікавістю зустріли виступ Олени Апанович. Потім відбувся концерт чоловічої хорової капели «Діброва». Про ці події «Українське Слово» надрукувало статтю та світлини, де в центрі кола теліжанок стоїть О. Апанович [600, с. 6]. Улітку 1995 р. вчена стала почесною членкинею ВЖТ імені Олени Теліги [601, с. 6].

Представниці ВЖТ імені Олени Теліги, серед яких була і О. Апанович, намагалися впливати на законодавче поле молодій державі. У серпні 1995 р. вони брали участь у роботі парламентських слухань із питань виконання Україною Конвенції ООН щодо ліквідації всіх форм дискримінації жінок і роботі Комітету у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України. Від початку заснування ВЖТ імені Олени Теліги активно співробітничало з Українським Золотим Хрестом (США), Товариством українських жінок імені Ольги Басараб (Канада), Товариством українських жінок імені Олени Теліги у Великобританії, Суспільною службою українців у Канаді. Проводились спільні заходи – передусім для дітей. Діяльність Товариства провадилась у кількох напрямках: політичному – участь у виборчих кампаніях національно-демократичних партій; законодавчому – конституційних комісіях; громадсько-культурному – у Конгресі української інтелігенції, у підтримці української мови, зв'язках з провідними жіночими організаціями національно-демократичного спрямування, намагаючись створити асоціацію жіночих організацій України. У культурному і мистецькому – планувалося продовжити проведення вечорів пам'яті Олени Теліги, героїв Крут, проводити панахиди в Бабиному Яру, концерти, присвячені видатним українським митцям. У пресі Товариство пропагувало творчість О. Теліги та інших патріотів. Ще вони розробили програму по створенню 120 бібліотечок українських книжок

на військових кораблях Українського Чорноморського флоту. Гуманітарні питання ВЖТ імені Олени Теліги також вважало політичними, адже це сприяло формуванню національної самосвідомості українців [602, с. 1, 6, 12].

Дружнє коло теліжанок урочисто вшанувало 75-річний ювілей «козацької матері» Олени Апанович. На спеціальному зібранні голова ВЖТ імені Олени Теліги О. Кобець зазначила, що О. Апанович як почесна членкиня головної ради організації багато зробила для зростання самосвідомості українців, виступала на зібраннях не тільки в Києві, а й на Буковині, в Івано-Франківській і Закарпатській областях [64, од. зб. 61, арк 1; 431].

Цілком зрозуміло, що велика завантаженість у 1990 рр. науковою працею, поважний вік та стан здоров'я обмежували активну діяльність О. Апанович у організації, але вона ніколи не відмовлялася від участі у заходах Товариства. В архіві вченої збереглося запрошення оргкомітету при Кабінеті Міністрів України у зв'язку з підготовкою до IV Всесвітньої жіночої конференції в Пекіні. Її проводили, окрім Товариства, представництво ООН в Україні, Східно-Західний Європейський жіночий сітловий центр (Берлін), Базисна організація сестринської взаємодопомоги (Нью-Йорк). Олена Апанович також мала запрошення на відкриття Міжнародної конференції «Організація самодопомоги для активізації активності базових жіночих організацій у перехідних суспільствах», яка відбулась 6 квітня 1995 р. у санаторії «Жовтень», у Конча-Заспі під Києвом. У ній брали участь представниці 17 країн світу [563].

У щоденникових нотатках О. Апанович зафіксовано імена, з ким співпрацювала дослідниця козацтва у жіночому рухові. 3 грудня 1995 р. вона записала: «1. В Союзі українок, але були з різних клубів, Т-ва Шевченка. Напише – Ася Гумецька – професору Мічиганського університету. Раїса Іванченко – зараз працює в Просвіті» [62, арк 13]. 8 грудня 1995 р. у своєму щоденнику вона згадує про зустріч з Ольгою Кобець з приводу справ Товариства. Схожі записи знаходимо за 10 січня 1997 р. [62, арк 16]. Науковиця брала участь і в роботі II з'їзду ВЖТ імені Олени Теліги. 9 листопада 1996 р., під час відкриття, вона привітала всіх делегатів зібрання. У звітній доповіді голова Товариства О. Кобець зазначила:

«Серед наших членкинь – найкращі, найсвідоміші жінки України. Сьогодні нас вітала перша жінка – лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка – Олена Михайлівна Апанович...» [275, с. 392].

Програма першого дня з'їзду 9 листопада 1996 р. передбачала реєстрацію делегатів і гостей, обрання президії, затвердження порядку денного. Після перерви відбулось продовження дебатів, звіт ревізійної комісії, вибори керівних органів. 10 листопада з'їзд Товариства продовжив роботу: було відкрито виставку фотодокументів, присвячених Олені Телізі, а потім – урочисте засідання і концерт на честь героїв, які загинули під Базаром у Центрі культури, просвіти та дозвілля Збройних Сил України [500, с. 9].

Протягом наступного року Олена Апанович продовжила участь у роботі Товариства. 19 лютого 1997 р. у своєму щоденнику вона занотувала інформацію про засідання ВЖТ імені Олени Теліги в Національній парламентській бібліотеці та відкриття постійної виставки в Бібліотеці імені Олени Теліги. На тому ж тижні вона відвідала вечір, присвячений Олені Телізі в Будинку вчителя. Зазначимо, що події, пов'язані з діяльністю ВЖТ імені Олени Теліги, займають значне місце у щоденнику вченої [62, арк. 1–32], [Додаток Е, 1].

І надалі дослідниця була активною в роботі Київської міської організації товариства. Зокрема брала участь у звітно-виборчій конференції 27 лютого 1999 р. у читальній залі магістеріуму Староакадемічного корпусу Національного університету «Києво-Могилянська академія», де було заплановано перереєстрацію всіх дійсних членів Товариства [Додаток Д, 1]. Коли у вересні 1999 р. О. Апанович виповнилося вісімдесят, із цієї нагоди в Національному музеї Тараса Шевченка зусиллями теліжанок було влаштовано справжнє свято на її честь. На зібранні від Проводу ОУН її привітав головний редактор журналу «Самостійна Україна» Павло Дорожинський, від колежанок-науковиць слово про ювілярку виголосила відома історикиня М. Дмитрієнко. З привітаннями до вченої звернулися голова ВЖТ імені Олени Теліги О. Кобець та головна редакторка Видавництва імені Олени Теліги О. Веремійчик. Ведучою святкового вечора була голова Київського осередку теліжанок, докторка історичних наук Надія Миронець, яка зачитала

вітальні телеграми від Президента, Національної спілки письменників України, Інституту історії НАН України, від Організації українок Канади ім. О. Басараб. Членкині Товариства підготували невеличкий концерт [502, с. 3]. Олена Апанович розчулено дякувала за організацію, виявлену до неї увагу та пошанування. У зв'язку з участю у жіночому русі, у важкі 1990 рр. від Організації українок Канади імені Ольги Басараб вона отримувала до свят разом із привітаннями незначну, але таку необхідну матеріальну допомогу. Про це свідчить її лист до посестер з подякою за привітання з нагоди ювілею [137]. На цьому співпраця з ВЖТ імені Олени Теліги закінчилася, бо 21 лютого 2000 р. вона відійшла у вічність, лишившись назавжди почесною членкинею Товариства.

Ще одним напрямом громадської діяльності Олени Апанович була підтримка створення жіночої організації у межах сучасного українського козацтва. Про увагу дослідниці до новітнього козацького руху свідчить велика кількість матеріалів преси, зібраних нею та листування. У її особистому архіві є цікавий документ – проєкт Статуту «Жіночого кола». Інколи в документі вживається назва Жіноча спілка Українського козацтва (далі скорочуємо ЖК УК – С.С.). У проєкті основною метою діяльності ЖК УК є об'єднання українських жінок для відродження історико-культурних, господарських, державотворчих і військово-спортивних традицій українського козацтва, спрямування жіночих ініціатив і творчих сил на утвердження в Україні громадянського суспільства та покращення умов життя і діяльності, на поліпшення становища жінок і підвищення їхньої ролі у вирішенні державних проблем, виховання молоді на засадах національних ідеалів, козацького здорового способу життя та традицій. Членкинею Жіночого кола могла стати кожна українка віком від 16 років, яка визнавала статут ЖК УК і дотримувалась козацьких сімейних традицій, сприяла розвитку українського козацтва. Серед обов'язків членкинь ЖК УК варто відзначити таке: «Дотримуватись заповіту «Любіть одне одного, захищайте одне одного, дружньо сприяйте одне одному» [Додаток Д, 2]. Керівними органами Жіночого кола були збори і звітно-виборчі збори. Між зборами осередком мала керувати управа, яка обиралась звітно-виборчими зборами. Організаційна

структура ЖК УК була такою: первинна ланка – осередки (три і більше осіб), міські та районні філії (організації), обласні відділи (організації). Вищим керівним органом Жіночого кола був з'їзд, який скликався не рідше, як раз на два роки, і про його скликання повідомлялося за два місяці. Між з'їздами вищим керівним органом ЖК УК мала бути Вища координаційна рада, засідання якої відбувалося не рідше двох разів на рік за умови участі двох третин складу. Керівним органом між з'їздами і Всеукраїнської координаційної ради був Провід у складі Голови, заступниць і Голови секретаріату. У документі засновниками Жіночого кола вказані Микола Гордієнко і Олександра Захарова [Додаток Д, 2].

Ще одним вагомим напрямом громадської діяльності Олени Апанович була пам'яткоохоронна робота. Активність дослідниці у межах УТОПК зі збереження пам'яток козацтва висвітлено у наступному підрозділі. Тут зосередимося лише на її діяльності як голови секції історичних пам'яток київського осередку УТОПК, залучивши до наукового обігу нові матеріали з її особового архіву й архіву міської організації УТОПК. Слушною є думка історика Ігоря Гирича про те, що саме завдяки діяльності київських пам'яткоохоронців 1960–1980 рр., ми можемо нині милуватися «недонищеним» комплексом споруд Братського Богоявленського монастиря та Києво-Могилянської академії. Саме київські захисники культурної спадщини – невеликий гурток ентузіастів осередку УТОПК, виступили з ідеєю регенерації знищених пам'яток [433, с. 431]. Серед ініціаторів створення УТОПК був видатний український мистецтвознавець та історик архітектури Григорій Логвин, який написав статтю у «Літературній Україні» про необхідність збереження пам'яток культури. Про значущість діяльності Г. Логвина у збереженні пам'яток Києва вказував В. Вечерський [429, с. 78–79].

Визнаючи заслуги О. Апанович у діяльності УТОПК, академік НАНУ Петро Толочко у доповіді ІХ з'їзду організації назвав її серед подвижників 1960 рр. [411, с. 16]. Вчена брала діяльну участь у створенні УТОПК та її міської організації [1]. Ініціаторами створення міської організації були виконком міської ради і оргкомітет у складі 35 осіб (серед них значиться і Олена Апанович)

[411, с. 88]. Виконком Київської міської ради 30 вересня 1966 р. на підставі рішень партійних і державних органів серпня – вересня 1965 р. затвердив склад згаданого оргкомітету. Очолив його Вадим Дядиченко – д. і. н., завідувач відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. У додатку до згаданого рішення виконкому міськради вчену помилково названо доктором історичних наук [119, арк. 1–5; 153, арк. 4]; що згодом спостерігаємо і в інших документах та публікаціях [411, с. 88].

Установча конференція міської організації відбулась 17 листопада 1966 р. На ній Олена Апанович увійшла до складу мандатної комісії [154, арк. 10–14]. Також її було обрано членом президії правління [155, арк. 3] та головою секції історичних пам'яток (за тогочасною термінологією – пам'ятників) історії Київської міської організації. До складу секції ввійшли відомі вчені Києва: Зоя Хижняк, Любов Гісцова, Людмила Проценко, Ігор Голобуцький, Катерина Стецюк, Валентина Шевченко (23 особи) [155, арк. 5–11]. Л. Гісцова згадувала: «Це було дуже цікаве коло людей, які були об'єднані спільними інтересами та прагненнями, адже серед них не всі були історики. Це були і письменники, і науковці, зокрема представники Інституту кібернетики. Навіть родичі Грушевських... До Київського осередку входив і Михайло Брайчевський, який був її другом» [250]. З перших місяців існування міської організації УТОПК О. Апанович розпочала активну діяльність. 31 травня 1967 р. на засіданні секції історичних пам'яток було заслухано повідомлення про висновки комісії (голова – І. Гончар, члени: К. Стецюк, О. Апанович, М. Брайчевський, Г. Логвин) щодо становища Печерського історико-культурного заповідника. Склад комісії дійсно вражає – це найбільш знакові фігури наукового і громадського життя того часу. Вчені зробили висновок: комплекс пам'яток знаходиться в занедбаному стані. Напрямок роботи заповідника – виключно атеїстичний, не відповідав назві заповідника як історико-культурного. Комісія внесла пропозиції: змінити керівництво, підвищити кваліфікацію екскурсоводів, врятувати Іонінську церкву [157, арк. 1].

Про роботу історичної секції у форматі окремих тематичних груп згадує і Л. Гісцова: окремі групи щодо вивчення Київського некрополя, фотофіксації

старих вулиць, підготовки покажчика вулиць Києва, історичні назви яких, згодом було повернуто [250]. 2 серпня 1967 р. комісія історичної секції, до складу якої входили О. Апанович, М. Брайчевський та інші фахівці, склала акт обстеження валу Печерської фортеці. Було виявлено, що частина його була знищена будівельниками навесні 1967 р. Тоді члени міської секції УТОПШК вимагали припинити земельні роботи. Однак, це розпорядження не було виконано, більше того, будівельні роботи продовжувались. Комісія вважала за необхідне негайно припинити руйнування пам'ятки, домогтися відновлення валу, притягнути винних до суворой відповідальності [158, арк. 3].

У вересні 1967 р. на засіданні історичної секції під орудою Олени Апанович детально розглядали питання надзвичайної ваги – складання реєстру історичних пам'яток Києва, як існуючих, так і зруйнованих, а також вилучених з державного реєстру. Тоді ж Л. Проценко доповіла про результати роботи групи секції з поховань визначних осіб в місті Києві. Секція поставила завдання: виявлення та облік захоронень від часів Нестора літописця до 1967 р. включно, складання покажчика «Київський пантеон», запобігання подальшому руйнуванню поховань. До дня засідання групою було складено близько 2000 карток тільки лівої частини Байкового кладовища. Тоді О. Апанович запропонувала скласти список визначних зруйнованих поховань і звернутись по допомогу до міськради, до Спілок художників, композиторів, письменників. Водночас вона ставила питання щодо виявлення, взяття на облік та передачу приватних збірок, нумізматичних та інших колекцій до державних архівів. За її пропозицією було ухвалено рішення підготувати листи до міськради про увічнення пам'яті Петра Сагайдачного і використання будинку Києво-Могилянської академії [157, арк. 8 зв., 9 зв.]. Цей епізод згадує М. Брайчевський у спогадах про О. Компан, яка була головою секції історичних пам'яток УТОПШК. У ті часи існував проєкт про знесення частини історичних будівель Вищого військово-морського політичного училища та лікарні Подільського району. Відомий археолог та історик свідчив, що саме тоді вийшла стаття у журналі «Ранок» про Петра Сагайдачного. Цим і скористались пам'яткоохоронці, щоб пам'ятки Києво-Могилянської академії стали предметом

громадського обговорення. Лист-відгук до головного редактора «Ранку» В. Коротича підписали О. Апанович, М. Брайчевський та О. Компан. Для більшого розголосу лист було опубліковано ще й у «Літературній Україні» [425, с. 435-436]. Тоді суспільний резонанс дозволив врятувати пам'ятки.

Того ж 1967 р. Олена Апанович вела записи засідань секції. Зокрема, збереглись нотатки засідання 7 жовтня про доповідь архітектора Валентини Шевченко щодо зміни генерального плану Києва і забудови міста з урахуванням збереження історичних пам'яток. Зауважимо, що саме В. Шевченко, працюючи на посаді старшого архітектора Управління у справах будівництва і архітектури Київського міськвиконкому з охорони і реставрації пам'яток архітектури міста та інституту «Укрпроектреставрація», багато зробила у відновленні архітектурного ансамблю київського Подолу. До того часу вона розробила проекти реставрації Троїцького собору в Глухові, Гончарної башти в Кам'янці-Подільському. Згодом, створила проекти реставрації трапезної Михайлівського монастиря, Контрактового дому, Гостинного двору та фонтана «Самсон» з ротондою, відбудови церкви Богородиці Пирогощі. Таким чином сучасному вигляду центральної частини Подолу багато в чому ми завдячуємо В. Шевченко. О. Апанович брала участь у процесі звірки списку пам'яток Подолу у 1970–1980 рр. [296, с. 641–642].

На згаданому засіданні 7 жовтня 1967 р. Зоя Хижняк виступила з пропозицією про підготовку путівника історико-культурних пам'яток Подолу та перевірку стану пам'яток Флорівського монастиря на Подолі. Л. Проценко інформувала про підготовку до друку «Київського некрополя» [122].

Однією із нагальних проблем, якими опікувалась О. Апанович і Київська організація УТОПК у той час, був стан Золотих Воріт. Так 25 грудня 1967 р. на засіданні президії правління організації було заслухано інформацію керівника комісії дожовтневого періоду (так тоді називалась секція – С. С.) О. Апанович та голови секції архітектури і мистецтва Г. Логвина про стан пам'ятки. Вони повідомили, що Золоті Ворота знаходяться в аварійному стані та запропонували ретельно обстежити пам'ятку, встановити біля неї охорону [156, арк. 50].

Надзвичайно плідною була робота Олени Апанович у секції історичних пам'яток і наступного 1968 р. Вона відповідала за систематичне проведення наукових доповідей про пам'ятки на засіданнях секції. У плані роботи секції було визначено такі завдання: закінчити і здати до друку книгу «Київський некрополь» обсягом 40 д. а. (Л. Проценко), завершити підготовчу роботу і приступити до обмірювання кожної пам'ятки зі складанням наукового опису (З. Хижняк). Також планувалось вивчити стан кріпосних валів Києва, скласти карту та перевірити відповідність між генеральним планом забудови міста і збереженням цих валів [Додаток Д, 3]. 9 квітня 1968 р. О. Апанович брала участь у III пленумі правління міської організації, де обговорювався генеральний план забудови Києва (доповідав головний архітектор Києва Борис Приймак) [Додаток Д, 4].

20 травня 1968 р. на президії правління Київської міської організації розглядали стан роботи щодо підготовки реставраторів. Доповідав директор науково-дослідної реставраційної майстерні Е. Афанасьєв. В обговоренні брали участь І. Гончар та О. Апанович, яка запропонувала поставити питання перед головою УТОПК П. Троньком щодо поїздки реставраторів до Чехословаччини для набуття відповідного досвіду [156, арк. 74].

У жовтні 1968 р. відбувся республіканський семінар-нарада голів бюро секцій при правліннях обласних організацій УТОПК. Першою в програмі заходу була доповідь голови правління П. Тронька. Олена Апанович виголосила доповідь «Матеріальні пам'ятки Запорізького козацтва». Далі – виступи провідних науковців і пам'яткоохоронців – О. Компан, І. Гончара («Пам'ятники культового мистецтва на Україні, їх збереження та популяризація»), М. Брайчевського тощо [121, од. зб. 812, арк. 4].

У звіті відділу історії феодалізму II АН УРСР за 1968 р. відзначено, що Олена Апанович та її колеги по УТОПК багато зробили для збереження пам'яток Києва: Києво-Печерської лаври, садиби Києво-Братського монастиря з Академією, Видубицького монастиря, Іонинської церкви тощо. Визнано й особистий внесок О. Апанович і О. Компан у роботу редколегії щомісячного радіожурналу «Скарби України», за що вони були премійовані закордонними

туристичними путівками до Болгарії [216, арк. 8–9, 14]. Постановою пленуму правління міської організації від 23 грудня 1968 р. високо була оцінена робота О. Апанович та її колег із секції, які «дослідили, вивчили і підготували до друку роботу про пам'ятки древньої частини міста – Подолу» [132, арк. 1–5].

Флорівський монастир як визначна пам'ятка Подолу так само була в центрі уваги О. Апанович та історичної секції. Учена очолила комісію з перевірки стану монастиря, до якої увійшли: К. Стецюк (голова правління Київської міської організації УТОПІК), В. Шевченко, І. Гончар, С. Плачинда, З. Хижняк, Г. Логвин, М. Петренко (заступник директора Києво-Печерського історико-культурного заповідника) тощо [112, арк. 1]. Пам'яткоохоронці пропонували розпочати реставраційні роботи у Трапезній церкві монастиря, провести роботи по закріпленню та впорядкуванню Замкової гори (Киселівки), відтворенню замку, який був тут у ранньоновий час. Пропонували порушити клопотання до відповідних органів щодо негайного відселення підприємства (фабрики дитячого одягу), яке зайняло житлові корпуси монастиря (11 корпус) і безконтрольно здійснювало перебудови [112, арк. 11].

Протягом 1969 р. Київська міська організація домоглася введення членів Товариства до складу будівельно-архітектурної ради міського управління в справах будівництва та вченої ради Держбуду. Тепер спільно обговорювали реставрацію Видубицького монастиря та благоустрій території Володимирської гірки, площі Богдана Хмельницького. Пам'яткоохоронцями було взято на облік за додатковим списком 57 споруд, які знаходились на Подолі [159, арк. 16].

Водночас, щомісяця виходив в ефір республіканський радіожурнал «Пам'ятники України», в якому найактивнішу участь брали члени міського осередку УТОПІК О. Апанович, І. Ігнаткін, І. Гончар [159, арк. 20]. У звіті вченої за наукову роботу 1970 р. відзначено, що 15 січня вона виступала в цьому радіожурналі з темою «Архів Запорізької Січі» [94, од. зб. 748, арк. 5].

Ще одним напрямом роботи дослідниці українського козацтва у міській організації УТОПІК були публічні лекції та наукові заходи. 19 березня 1970 р. вона провела лекцію в Спілці письменників України «Козаки та Київ»

у присутності 250 осіб. 18 лютого 1970 р. секція обговорювала підготовку до наукової конференції щодо вивчення пам'яток історії та культури Подолу [160, арк. 8–9]. Конференція відбулась 27-30 березня 1970 р., на якій О. Апанович виступила з доповіддю «Запорізькі козаки та Київ», зазначивши у своєму щоденнику кількість присутніх – 200 осіб [Додаток Е, 2]. 7 квітня 1970 р. на засіданні секції було підбито підсумки конференції. На наступний рік запланували конференцію з вивчення пам'яток Печерська [160, арк. 11].

Можна стверджувати, що притягнення наукової та громадської уваги до пам'яток київського Подолу дало змогу згодом розгорнути боротьбу за їхнє збереження. На замовлення УТОПК вперше в Україні виконано історико-культурну інвентаризацію Подолу, Поштової площі та в. Введенської (тоді – Ратманського), було визначено охоронні зони. Контрактова площа визнана заповідною, де дозволена тільки реставрація й відновлення пам'яток. Це уможливило збереження та створення В. Шевченко проекту регенерації Контрактової площі 1976 р. [578, с. 89]. Важливо, що цей проект було схвалено активними діячами УТОПК – Г. Логвином, Ю. Асєєвим, К. Стецюк і затверджено вченою радою Держбуду УРСР, містобудівною радою, міськвиконкомом. Так наукові ініціативи О. Апанович і її колег із секції історичних пам'яток ставали потужним рушієм для ухвалення рішень органів державної влади. І хоча проект В. Шевченко не було повністю реалізовано – не добудовано за проектом Вільяма Гесте громадський комплекс та будинок магістрату, усе ж Контрактова площа зберегла риси історичної забудови і стала домінантним архітектурним центром Подолу.

Також робота Олени Апанович, пов'язана з київськими пам'ятками, відображена у звіті та обліковій картці наукової роботи співробітника ІІ АН УРСР за 1970 р. Де вчена вказала, що склала експозицію музею історії Подолу періоду феодалізму. Активно працюючи на громадських засадах у народному університеті та кінолекторії, у жовтні 1970 р. дослідниця виступала з темою «Запорізькі козаки і Київ» [220, арк. 24–25]. Актуальним залишалось питання переліку пам'яток Києва, зокрема у контексті підготовки до видання великого ілюстрованого

третомника «Пам'ятники героїчного минулого України». О. Апанович була запрошена на попереднє обговорення проєктів проспекту багатотомника на Президії правління УТОПК 20 червня 1970 р. І хоча значна частина цих 35 пам'яток мала «радянське» спрямування, усе ж там знайшли місце і найвідоміші середньовічні та ранньомодерні пам'ятки [89, арк. 1–5].

18 грудня 1970 р. на президії міської організації УТОПК С. Висоцький доповідав про реставрацію Золотих Воріт (це питання розглядалось вдруге). Він вважав, що реконструкцію потрібно робити шляхом консервації і виготовив відповідний макет. Г. Логвин, Ю. Асєєв і секція загалом схвалили такий підхід. Іншої думки був Є. Холостенко. Тому вирішено було звернутися за консультаціями до Держбуду [160, арк. 150–151].

Олена Апанович разом із колегами відділу історії феодалізму намагалася максимально використовувати авторитет ІІ АН УРСР для захисту пам'яток. Так 4 березня 1971 р. на засіданні відділу було схвалено текст доповідної записки П. Троньку про Трапезну церкву Троїцького монастиря у Чернігові. У листі за підписом В. Дядиченка, який жив і вчився у Чернігові, від імені «істориків феодальної доби», висловлено стурбованість з приводу можливого використання Трапезної під їдальню чи ресторан турбази [222, арк. 8–19]. 13 квітня 1971 р. на засіданні відділу О. Апанович доручили написати обґрунтовану наукову відповідь на лист першого секретаря Черкаського обкому КПУ про доцільність створення в Холодному Яру музею «Козацької слави і партизанської боротьби» і подати дирекції до 19 квітня [222, арк. 25]. В обґрунтуванні вчена запропонувала створити не музей, а історико-меморіальний комплекс. Вона згадала холоднороські фортифікаційні споруди, які уособлювали в собі «нашарування кількох епох», так звану Гайдамацьку Січ, Коліївщину, Мотронинський монастир [226, арк. 58–60]. Дослідниця хотіла у межах цього проєкту, показати і боротьбу повстанських загонів українських селян з денікінцями. Згадує вона і про партизанів часів Другої світової війни та природний заповідник. Внесла пропозицію визнати цю місцевість історико-культурним державним заповідником, який має складатись із: 1) меморіалу «Партизанський край» – музей просто неба;

2) пам'яток Коліївщини; 3) місць перебування Т. Шевченка; 4) археологічних пам'яток періоду Скіфії, Київської Русі та козацтва; 5) меморіальних знаків на пам'ятних місцях, пов'язаних з найвидатнішими подіями історії українського народу [222, арк. 26–28].

У плані роботи секції історико-археологічних пам'яток Київської міської організації УТОПК під керівництвом О. Апанович за 1971 р найбільш змістовним був другий розділ «Про пропаганду та популяризацію пам'яток», який передбачав проведення спільної із секцією історико-революційних пам'яток конференції з вивчення пам'яток Печерського району (відповідальними були О. Апанович і З. Хижняк). Учена також відповідала за видання матеріалів конференції в II–III кварталах 1971 р. Були наміри продовжити роботу в радіожурналі «Золоті ворота». Разом з Л. Проценко та редакцією газети «Вечірній Київ» мали організувати та провести вікторину «Чи знаєте ви історію Києва?». У розділі «Науково-дослідницька робота» планувалось обстеження пам'яток історії Подільського району. У II–III кварталах разом з секцією пам'яток архітектури та громадською інспекцією планувалось взяти участь у розробці проєкту реставрації та відбудови Золотих Воріт. Олена Апанович відповідала також за розширення тематики лекцій про пам'ятки Києва. Водночас вона розробляла пропозиції до експозиції Музею історії Подолу «Київ XIV–XVII століть» [121, од. зб. 814, арк. 1–3].

28 жовтня 1971 р. на засіданні президії правління Київської міської організації обговорювали стан паспортизації пам'яток Києва. Під час розгляду результатів роботи київських пам'яткоохоронців О. Апанович висловила думку, що головне – це зробити картотеку виявлених і зареєстрованих пам'яток, узгодивши роботу з зацікавленими організаціями [162, арк. 28–33]. У 1971 р. О. Апанович в ефірі Українського радіо двічі розповіла про роботу секції і прочитала 5 лекцій, присвячених історії України [223, арк. 6].

Олена Апанович разом з відомим археологом Стефанією Кілієвич, яка багато зробила для дослідження пам'яток Старокиївської гори, двічі на місяць проводили заняття народного університету «Пам'ятники України» [161, арк. 16–17]. Саме в цей час, завдяки О. Апанович і її колегам, авторитет та вплив міської

організації УТОПК зріс. У звіті про роботу секції за 1972 р. вказано, що в ній працювало вже 25 осіб. Протягом року секцією була здійснена робота з виявлення, наукового дослідження, пропаганди та популяризації пам'яток міста Києва. Проведено наукову конференцію (Ленінський та Шевченківський райони міста), на якій Олена Апанович виступила з доповіддю «Пам'ятні місця визвольної боротьби українського народу в XVI–XVII ст. у Києві» [163, арк. 44; 575]. 3 березня 1972 р. на засіданні секції обговорювали використання картографічних матеріалів для вивчення пам'яток, фотофіксацію пам'яток Подолу тощо [121, од. зб. 815, арк. 3]. У той же час міська організація УТОПК зверталась до заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька з листом, у якому просила сприяти збереженню будинку Поштової станції з каретною на Подолі. Пам'яткоохоронці наводили аргументи на користь реставрації, а не знесення будівлі. Вони пропонували передати УТОПК, яке за 3–4 роки планувало зробити повну реставрацію й організувати у цих приміщеннях екскурсійне бюро [133, арк. 1–3].

Але активна громадська діяльність Олени Апанович та її колег була припинена. 3 жовтня 1972 р. Політбюро ЦК КПУ ухвалило постанову «Про роботу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», де визнало, що в роботі УТОПК «мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у побуті та звичаях». Зазначалося, що до Товариства потрапили люди «сумнівної громадської репутації, іноді з ідейно нечіткими поглядами» [404]. Серед них мали на увазі й Олену Апанович, яку було вже звільнено з ІІ АН УРСР. Пріоритетними тепер вважались лише пам'ятки, пов'язані з подіями Жовтневої революції, Великої Вітчизняної війни, а це призвело до того, що значну кількість козацьких пам'яток не було поставлено на облік. У зв'язку з цими подіями варто згадати рецензію А. Ситника на книгу В. Акуленка «Відлуння пам'яті: назад у майбутнє». Він слушно зауважує, що УТОПК 1960–1970 рр. було виплекане подвижницькою діяльністю О. Апанович, М. Брайчевського, І. Гончара, О. Компан та інших. Та у 1972 р. партійне керівництво на чолі з В. Щербицьким та секретарем ЦК КПУ з ідеології В. Маланчуком вирішило терміново забезпечити «підбір ідейно зрілих

кваліфікованих кадрів» замість «осіб сумнівної громадської репутації» [549, с. 101–102; 573]. Такі дії керівників партійних органів можна пояснити намаганням придушити зростання національної самосвідомості внаслідок популяризації пам'яток історії та культури. Згаданих вище членів організації було піддано політично вмотивованим переслідуванням. В. Акуленко зазначає, що від наукової роботи в УТОПШК були усунені О. Апанович, О. Компан, М. Брайчевський, Г. Логвин, Я. Дзира та інші [405, с. 199–200]. Документи архіву УТОПШК свідчать, що попри звільнення з Інституту історії та складну ситуацію в УТОПШК, Олена Апанович ще певний час залишалась керівником секції історичних пам'яток міської організації. У квітні 1973 р. вона продовжує входити до складу ради народного університету «Пам'ятники України» та правління міської організації [164, арк. 14]. Їй доручили написання путівника по Києву [165, арк. 45]. І лише в червні 1974 р. було затверджено нового керівника секції історичних пам'яток – Олексія Путро (тоді – кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника ІІ АН УРСР) [166, арк. 7]. Офіційно залишаючись у міській організації УТОПШК, вона поступово змушена була відійти від активної громадської діяльності. У плані роботи секції на 1975 р. за О. Апанович було закріплено достатньо формальну роботу – розробити положення про секцію [167, арк. 17]. У планах на 1976 р. їй було доручено вивчення і реєстрацію пам'яток Подолу, складання картотеки пам'яток Києва [168, арк. 20]. Можемо припустити, що саме з цього часу вчена відходить на певний час від активної громадської діяльності в УТОПШК.

Вже за часів перебудови Олена Апанович поновила свою діяльність зі збереження пам'яток Києва. Так у 1988 р. президією республіканського правління УТОПШК вона була введена до складу комісії з підготовки пропозицій щодо використання пам'яток Києво-Могилянської академії та Київського братства з культурно-освітньою метою. Крім неї до складу комісії увійшли відомі пам'яткоохоронці, науковці, громадські діячі – Ю. Асеев, М. Брайчевський, Р. Кухаренко, Л. Скорик, К. Стецюк, З. Хижняк, Ю. Хорунжий, В. Шевченко, В. Шевчук, М. Павлюк. Як у 1960 рр., так і 1980 рр., О. Апанович була причетною

до передачі згаданого комплексу будівель відродженій Києво-Могилянській академії.

Значні зміни, що відбулись у країні, торкнулися й УТОПК. У березні 1989 р. бюро президії УТОПК ухвалило постанову «Про наслідки перевірки КНК Української РСР». А 22 лютого 1989 р. Комітет народного контролю УРСР ухвалив постанову «Про порушення в УТОПК». Зазначалось, що мали місце недоліки у використанні заохочувального фонду громадського активу, в керівництві Музеєм народної архітектури та побуту, науково-реставраційною майстернею тощо. Були ухвалені відповідні рішення і керівництвом УТОПК [16, арк. 71]. У Товаристві відбулись кардинальні зміни, а саме: штат товариства скоротився на 341 особу і складав 830 осіб, центральний апарат – на 30 осіб і на 1 квітня 1989 р. складав 36 осіб. До слідчих органів передано документи про нестачу 9 млн. художніх марок на складі правління Товариства [16, арк. 74]. На засіданні бюро президії УТОПК 13 квітня 1989 року було затверджено склад республіканської секції пам'яток історії при правлінні УТОПК [15]. Очолив бюро секції відомий історик В. Сарбей. До складу бюро також увійшли знані пам'яткоохоронці та історики: О. Щусь, С. Заремба [468; 469], А. Катренко, Н. Канівець, В. Верстюк, Н. Миронець, Л. Нагорна, В. Смолій [16, арк. 146–147, 170–171].

На фоні цих змін пам'яткоохоронна діяльність Олени Апанович була високо оцінена науковою громадськістю. 9 жовтня 1989 р. на засіданні бюро Президії УТОПК з інформацією про відзначення О. Апанович виступив заступник голови правління Ю. Радченко: за активну багаторічну роботу і з нагоди 70-річчя від дня народження бюро ухвалило нагородити члена секції пам'яток історії республіканського правління О. Апанович Почесною грамотою Товариства та вручити цінний подарунок – рушник «Косівський» [17, арк. 163].

На підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків. Олена Апанович тривалий час активно займалась громадською діяльністю та зробила значний внесок у пам'яткоохоронну справу. На початку 1950 рр., ще молодою дослідницею, вона вперше брала участь у радянському жіночому рухові.

Але основна її діяльність в українському жіночому русі припадає на 1990 рр. Вчена активно працювала у ВЖТ імені Олени Теліги, її праця була важливою для зростання авторитету Товариства, тому вона стала його почесною членкинею.

Особливу значущість для збереження київських пам'яток мала громадська діяльність Олени Апанович на чолі секції історичних пам'яток Київської міської організації УТОПШК. Активна організаційна, науково-дослідна та популяризаторська діяльність О. Апанович набула особливого значення для збереження і дослідження найвизначніших пам'яток Києва – Києво-Печерської лаври, комплексу будівель Києво-Могилянської академії, Флорівського монастиря, київського Подолу, Золотих Воріт. Саме завдяки діяльності вченої та її друзів-однодумців з Товариства вдалося врятувати значну кількість пам'яток історії та культури.

4.2. Місце і роль ученої у збереженні та популяризації пам'яток українського козацтва

Надаючи дослідженню та популяризації пам'яток українського козацтва особливої уваги, Олена Апанович була однією з тих учених, хто вбачав у збереженні пам'яток історії та культури не тільки наукову складову, а й можливість збереження історичної пам'яті українського народу. У радянський час пам'яткоохоронна діяльність української інтелігенції найчастіше зосереджувалась у громадських організаціях. Найголовніша з 1960 рр. – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПШК). Праця О. Апанович у Київській міській організації УТОПШК розкрита у попередньому підрозділі. У цьому підрозділі зосередимо увагу на висвітленні діяльності Олени Апанович у збереженні та популяризації пам'яток козацтва.

Коротка відлига часів М. Хрущова, всупереч волі вищого партійного керівництва, активізувала відродження національної пам'яті в Україні. Однією з форм такого відродження вважаємо пам'яткоохоронний рух. Не маючи змоги припинити цей процес, партійне керівництво намагалось спрямувати його на збереження пам'яток радянського періоду. Але такі науковці як О. Апанович

поступово надали пам'яткоохоронному руху в УРСР національного характеру.

До цього часу в науковий обіг не було введено матеріали фонду О. Апанович в Інституті рукопису НБУВ та фонду УТОПІК ЦДАВОУ, у яких відображено пам'яткоохоронну діяльність ученої. В. Смолій зазначав, що в той період робота вчених Інституту історії, зокрема: В. Голобуцького, В. Дядиченка, О. Компан та О. Апанович, щодо увічнення історії козацтва обумовлювалась не стільки науковими планами Інституту, скільки їхнім патріотичним служінням національній ідеї в умовах русифікації [267, с. 3; 469]. Вважаємо слушною думку Ю. Данилюка, що в партійно-державному апараті в той час також були ентузіасти, небайдужі до історичного минулого. Так заступник голови Запорізького облвиконкому Микола Киценко взявся за створення Хортицького меморіалу разом з однодумцем – начальником обласного управління культури Степаном Кириченком. 4–7 серпня 1965 р. він виклав цю ідею заступнику голови Ради Міністрів УРСР П. Троньку, під час перебування його в Запорізькій та Дніпропетровській областях. П. Тронько переконав першого секретаря Запорізького обкому партії О. Титаренка та голову облвиконкому Ф. Мокроуса підтримати цю ініціативу [267, с. 9–10]. Значну роль Петра Тронька у цій справі підтверджує і Олена Апанович в одному з пізніших інтерв'ю [316]. Звісно, що такі пам'яткоохоронні ініціативи були неможливі без підтримки частини партійно-державного керівництва.

Тоді вчені направили листа на ім'я керівника ЦК КПУ П. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР І. Казанця про необхідність створення Державного заповідника історії запорізького козацтва на Хортиці. Секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань А. Скаба, вислухавши пояснення П. Тронька, погодився і поставив підпис на листі до ЦК КПУ поряд з його підписом. На засіданні президії ЦК КПУ 31 серпня 1965 р. П. Шелест підтримав ідею, а 18 вересня 1965 р. постановою Ради Міністрів УРСР «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва» було деталізовано відповідні заходи. Так ініціатива пам'яткоохоронців переросла у широкомасштабну національно значиму програму [267, с. 11–13]. Наведемо слова О. Гончара: «На прикладі життя

і діяльності П. Т. Тронька ще раз переконуємося, що в колишній комунопартократії були не тільки свавільники й злочинці, а більшість людей чесних, сумлінних, працелюбних, які в тяжких умовах тоталітарної системи передавали нащадкам все гідне, світле в історико-культурних, духовних надбаннях українського суспільства» [507, с. 28]. Знаючи механізм виконання рішень, можна сказати, що постанова РМ УРСР не гарантувала успіху. Постановою 18 вересня 1965 р. № 911 передбачалось оголосити територію острова Хортиці у м. Запоріжжі Державним історико-культурним заповідником, впорядкувати на його території тематичний садово-декоративний парк. Виконкому Запорізької обласної ради доручалося встановити конкретні межі заповідника на острові [258]. Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР, Держплану УРСР, Міністерству фінансів УРСР, Академії наук УРСР, творчим спілкам разом з облвиконкомами до 1 квітня 1966 р. доручено подати до Ради Міністрів УРСР пропозиції про спорудження в різних місцях республіки пам'ятних знаків, пов'язаних з історією запорізького козацтва. Держбуду УРСР, Міністерству культури УРСР і Запорізькому облвиконкому до 1 квітня 1966 р. доручено виготовлення генерального плану території Великої Хортиці [126, арк. 15–20, 24].

Зважаючи на високий науковий авторитет Олени Апанович як фахівця з історії українського козацтва, Президія АН УРСР доручила саме їй скласти проект, який згодом і став основою ухваленого Президією рішення про реалізацію урядової постанови. Також 21 грудня 1965 року заступник міністра культури В. Легкодух надіслав директору Інституту К. Дубині лист із пропозиціями областей по спорудженню пам'ятних знаків (47 аркушів). На цьому листі стоїть резолюція для О. Апанович щодо використання цих пропозицій у складанні переліку і направлення до міністерства [118, арк. 1–58].

Науковиця так згадувала про свою працю над проектом Хортиці та пам'ятками козацтва: «Хортиця увійшла в моє серце і душу. Я часто там бувала, разом з Киценком та іншими спеціалістами я розробляла план панорами, проект історико-меморіального комплексу» [525, с. 41–42]. На засіданні дирекції ІІ АН УРСР 25 липня 1966 р. слухали доповідь вченої про тематичні пропозиції

до проєктування меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на острові Хортиця [126, арк. 7–12]. На її думку, під меморіальний комплекс мали відвести 220 га з більш ніж 3000 га острова Велика Хортиця. Освоєння території вона запропонувала здійснити у два етапи. Меморіальний комплекс першої черги включав музей і панораму в одній будівлі. Музей повинен був мати 6 експозиційних залів та робочі приміщення. Два зали площею 250 м² відводились для показу ранньої історії запорізького козацтва та для радянської історії Хортиці. На панорамі пропонувалось зобразити епізод взяття козаками Кафи 1616 р. Згодом вона внесла пропозицію створити етнографічний музей просто неба за досвідом країн Європи, балтійських республік та першого вдалого прикладу в Переяславі, здійсненого М. Сікорським. На її думку, цей музей мав відтворювати частину Січі, показати, що запорозьке козацтво було генератором матеріальних і духовних цінностей. Третю частину мало складати архітектурно-скульптурне оформлення – козацька варта (дозор), скульптурні зображення Тараса Бульби, козака Байди, козака Голоти, а також історичних діячів – Б. Хмельницького, К. Косинського, С. Наливайка, І. Сулими, П. Сагайдачного, Д. Нечая, М. Кривоноса [126, арк. 10]. Урядовою постановою та рішенням І з'їзду УТОПК від 20 грудня 1966 р. також передбачалось закладання тематичного декоративного парку [2].

У цьому виступі на засіданні дирекції Олена Апанович поставила питання щодо перенесення могили Івана Сірка на територію Хортицького заповідника. Важливе значення мала позиція П АН УРСР, оскільки ще не було вироблено спільної думки щодо цієї справи: керівництво Нікополя намагалося зберегти могилу на території району, де були розміщені п'ять Запорізьких Січей, та дніпропетровське керівництво «не віддає могили» [126, арк. 10–11]. На засіданні дирекції О. Апанович доповіла, що могилі загрожують знищенням води Каховського водосховища. Вона висловила думку, що Інститут повинен сприяти перенесенню могили І. Сірка на Хортицю. А також перевезти у заповідник із Соловків прах П. Калнишевського. У середині 1960 рр. це була смілива заява О. Апанович. Запорозькі художники: Марченко Г., Соколенко Г., Орленко Л.,

Зубченко Г., Стебловська Л. у 1965 р. звернулись до заступника директора Інституту І. Гуржія та УТОПІК з проханням підтримати ідею О. Апанович про перенесення могил. Проти ідеї О. Апанович перенесення на Хортицю також і могили кошового Задунайської Січі Й. Гладкого (вона визнавала його заслуги у виводі колишніх запорожців із володінь Туреччини) виступали місцеві краєзнавці [126, арк. 11]. Таким чином, за її задумом, мав бути створений меморіальний комплекс, пантеон всеукраїнського масштабу. На засіданні було вирішено внести доповнення й уточнення у план експозиційних залів, додати дендрологічну характеристику парку [267, с. 79–80; 255].

До проекту на Хортиці вчена залучала і Л. Гісцову. Вони визначали документи, на основі яких мала готуватися експозиція: «Апанович намагалася подати національно-історичну концепцію заповідника на відміну від державної, що вбачала звеличити роль робітників у будівництві Дніпрогесу» [250]. У реалізації постанови Олена Апанович тісно співпрацювала з Миколою Киценком та Степаном Кириченком [483, с. 19–25]. Проект викликав значний суспільний резонанс, обговорення у фахових та урядових колах. Це був той нечастий випадок, коли поєднувались громадські, наукові та державні ініціативи. У 1967 р. Олена Апанович стала офіційним консультантом проектного інституту в Запоріжжі та консультантом дипломних робіт випускників Київського художнього інституту, залучених до реалізації проекту.

О. Апанович разом з М. Брайчевським, О. Компан та К. Стецюк працювали у комісії, створеній Держбудом УРСР і Спілкою архітекторів УРСР по складанню громадської експертизи проектів заповідника на Хортиці [213, арк. 11]. Микола Киценко у листі до Олени Апанович 12 квітня 1967 р. згадував: «5-го квітня від приїжджих киян я дізнався, що в столиці відбулися збори представників творчої інтелігенції, на яких обговорювалось питання про Хортицю... Який би я був щасливий, якби побував на тім обговоренні! В моїй душі немає нічого святішого Хортиці» [144, од. зб. 1694, арк. 2].

На той час вчена вже створила унікальну картотеку пам'ятних місць із історії козацтва в Україні та за її межами, яку передала Міністерству культури

[452, с. 77]. Вона вважала, що «встановлення пам'ятних знаків... вимагає виявлення і відбору цих місць на основі наукової класифікації»: місця Запорізьких Січей; центри паланок; зимівники; сторожові пости (бекети); місця перевезень і переправ тощо [128]. Олена Апанович пропонувала подавати відомості про козацьке минуле у музейно-екскурсійній роботі. «Давно назрілою необхідністю» вважала спорудження пам'ятників діячам Запорозької Січі. Ініціатива із Хортицею дала поштовх багатьом процесам вшанування пам'яті українського козацтва в республіці. Однак реалізація урядової постанови наразилася на значний спротив бюрократичної системи [3]. У зв'язку з цим важливо згадати звернення відомих діячів науки та культури, датоване 17 квітня 1967 р., до голови УТОПК, директора ІІ АН УРСР К. К. Дубини з приводу руйнування історико-культурних об'єктів на острові Хортиця [267, с. 89–91] за підписами голови Київської міської організації УТОПК К. Стецюк, голови історичної секції УТОПК О. Компан, О. Апанович (підписана як консультант проєктної групи по створенню історико-меморіального комплексу), скульптора І. Гончара, письменника С. Плачинди, студентів-дипломників, учасників проєкту В. Красенка, А. Матвієнка, В. Гуменюка, П. Римара, В. Куземка, В. Барсука [446, с. 413]. Вони вимагали припинити руйнування пам'яток і ландшафту, створити комісію для вивчення стану острова і визначити принципи захисту [126, арк. 25–27]. Запорізька влада створила комісію, яка встановила грубі порушення законодавства Запорізьким виконкомом та головним архітектором міста С. Василевським [267, с. 92–94].

Тоді ж Олена Апанович підготувала лист за підписом завідувача відділу Вадима Дядиченка до головного інженера Запорізького філіалу Українського державного проєктного інституту «Укрмістбудпроєкт» Віктора Губанова (Віктора Губенка, в листі О. Апанович прізвище вказано помилково – С.С.). Науковці пропонували відзначати знаками тільки ті місця, де встановлено приналежність пам'ятки та створити схему залишків укріплень [102, арк. 1–4].

24 листопада 1967 р. у Київському Будинку архітектора відбулось обговорення проєкту заповідника, у якому взяла участь О. Апанович. Дещо несподіваним було рішення доручити розробку проєкту молодим

випускникам-архітекторам Київського художнього інституту (автор В. Красенко). Перша черга проєкту мала бути виконана в 1971–1972 рр. [267, с. 123]. До обговорення долучилися знані письменники: Я. Баш, О. Гончар, В. Козаченко, М. Шумило, Б. Антоненко-Давидович, А. Шиян, М. Чабанівський і П. Загребельний. Було представлено також проєкт групи запорізьких архітекторів «Укрміськбудпроєкту» (М. Булахов, С. Василевський, М. Жаріков, С. Шестопал). Письменник І. Цюпа у своєму виступі критикував проєкти студентів-дипломантів і скульптури, зокрема вказуючи на Тараса Бульбу, який не був історичною особою [267, с. 125–126]. Процес обговорення проєктів спонукав українську інтелігенцією до розуміння потреби відродження національної історичної пам'яті. Ю. Щербак у своєму виступі зокрема зазначив: «Ми нарешті повернулись до нашої славної історії...». Він вказав на провінційність проєкту запорізької групи архітекторів і вважав, що проєкт молодих київських архітекторів є кращим і нестандартним [267, с. 128–129].

Директор Інституту археології АН УРСР, Д. Телегін, висловив думку більшості археологів проти будівництва козацького пантеону на курганах та «стягування» з музеїв України всього, що пов'язане з козацтвом. Основою для наукової реконструкції мали стати розкопки на Хортиці та Малій Хортиці. Було ухвалено рішення про відхилення всіх проєктів і проведення нового конкурсу. М. Киценко, згадуючи зібрання, зазначав, що виступ запорізького архітектора С. Василевського був провальний, аудиторія «посадила» його, бо він підтримував тих, хто говорив: «А для кого це ми будуємо? Для націоналістів?» [267, с. 97]. Це свідчить про сприйняття прогресивною частиною номенклатури УРСР ідеї заснування історичного заповідника на Хортиці [267, с. 96–97].

В архіві Олени Апанович зберігся зошит із назвою «Хортиця. Обговорення проєкту», який відображає події кінця 1960 рр. Вченою занотовано заходи, списки осіб. Знаходимо імена К. Стецюк, Л. Семикіної, Г. Севрук, Ю. Якутовича, З. Франко, М. Коцюбинської та інших дисидентів. Далі – ще один список «Подзвонити окремим особам», у якому прізвища І. Л. Бутича,

М. Ю. Брайчевського, К. Г. Гуслистого, І. М. Гончара, П. Ф. Костирка, Г. Н. Логвина, Л. А. Проценко, В. С. Кука, Л. З. Гісцової, Г. С. Пшеничного. Загалом 49 позицій. Таким чином О. Апанович не формально здійснювала координаційну роботу із залучення до збереження козацьких пам'яток потужних сил шістдесятників [120, арк. 51–54].

Незважаючи на те, що деякі компоненти заповідника було розроблено вдало, РМ УРСР оголосила новий загальносоюзний конкурс [261] (проводила Запорізька обласна рада спільно з Міністерством культури УРСР, Спілкою архітекторів і Спілкою художників України) до 31 травня 1968 р. [214, арк. 9–10]. Журі до 25 червня 1968 р. мало доповісти про результати [267, с. 150–151].

Молодий архітектор В. Красенко, направлений до Запоріжжя під керівництвом Є. Жарікова (директора Запорізької філії «Укрміськбудпроект»), описує складну атмосферу роботи над проектом. У листі із Запоріжжя до О. Апанович 12 лютого 1968 р. він писав: «Запорізька філія не може зробити цього проекту, бо тут відсутнє саме головне – любов та щира думка» [Додаток Є, 1]. Стає очевидною одна з причин негативного ставлення до заповідника частини запорізьких проєктантів. Один із активних авторів проєкту художник Г. Марченко в листі до О. Апанович від 14 квітня 1968 р. просив заручитись підтримкою Інституту археології АН УРСР [145, од. зб. 1884, арк. 1–1 зв].

В архіві ІІ України НАНУ серед матеріалів відділу історії феодалізму збереглась Програма відкритого конкурсу Хортицького проєкту, про який говорилося вище. Його основні ідеї збігалися з тими, які висловлювала Олена Апанович. До 20⁰⁰ 31 травня 1968 р. планувалось подання проєктів до обласного відділу в справах будівництва і архітектури Запоріжжя. До складу журі ввійшли: голова правління Спілки архітекторів України Г. Головка (голова журі), М. Киценко (заступник), члени – О. Апанович [267, с. 169–173], письменники Я. Баш, О. Гончар, П. Загребельний, вчені К. Гуслистий, В. Дядиченко, голова Спілки художників України В. Касіян. Проєкт містив завдання для 9 залів музею-панорами, історико-географічну довідку про Хортицю, літературу (були у ній і дві роботи О. Апанович) [214, арк. 3–8].

У той же час О. Апанович брала активну участь у просуванні Хортицького заповідника в рамках УТОПК. У березні 1968 р. планувались доповіді О. Апанович, В. Довженка, М. Брайчевського з узагальненими матеріалами про стан охорони і збереження пам'яток в республіці разом із пропозиціями поліпшення [4, арк. 19]. А 24 жовтня 1968 р. на семінарі пам'яткоохоронців виступили О. Апанович з доповіддю «Матеріальні пам'ятки Запорізького козацтва» та голова правління Запорізької обласної організації УТОПК М. Киценко з доповіддю «Заповідник Запорізького козацтва на острові Хортиця» [4, с. 64]. В архіві О. Апанович є недатований список під назвою «комісія «Хортиця», який вона складала. Вчена планувала залучити: О. Гончара, С. Плачинду, Д. Павличка, Г. Логвина, І. Гончара, О. Максименка, М. Стельмаха, В. Денисенка та інших авторитетних діячів [Додаток Е, 3].

Реально до складу конкурсної комісії від АН УРСР було запропоновано О. Апанович, О. Компан, К. Гуслистого, а від громадськості – О. Гончара, В. Касіяна, Г. Майбороду, М. Киценка, І. Гончара, Г. Логвина тощо [128, арк. 23]. На конкурс надійшло 15 проектів, з яких за обсягом проектного матеріалу задовольняли вимогам – 11. Але у серпні 1968 р. серед 12 конкурсних і 3 позаконкурсних проектів не вдалось обрати гідного. У контексті цих подій цікавими є нотатки дослідниці щодо розуміння концепції заповідника: «1. Державний історико-культурний заповідник присвячений не тільки Хортиці, а всьому запорізькому козацтву, збереженню пам'яті про нього. 2. Охоплює територію не тільки Хортиці Великої. Включає Малу Хортицю (підкреслення О. Апанович – С. С.), навколишні скелі – Три Стовпи з Запорізькою Мискою і Середню Скелю, з стоянками первісної людини і археологічними знахідками. 3. Уся Хортиця – заповідник, по всій її території стоятимуть пам'ятні знаки. 4. Головні роботи – завдання історико-меморіального комплексу. 240 гектарів північно-східна частина острова, серце заповідника» [120, арк. 6–14].

На думку дослідниці, комплекс мав складатись із трьох частин – музей-панорама, музей просто неба, садово-декоративний парк. Із семи залів музею чотири мали розкривати історію запорізького козацтва. План панорами

розробляли О. Апанович і М. Киценко. Панорама мала показувати взяття Кафи козаками під проводом П. Сагайдачного. Пізніше в одному з інтерв'ю вчена згадувала, що цьому сюжету було надано політичного звучання: «Про Сагайдачного взагалі не можна було говорити» [316]. На території меморіального комплексу мали бути майстерня для виготовлення сувенірів, книжковий магазин, фотопавільйон тощо. Музей просто неба відтворював частину Запорозької Січі XVII ст. – вісім куренів, січовий майдан, козацьку церкву, зброярню, гончарню, табір з возів, сторожові башти, грецький будиночок, а в затоці – чотири-шість козацьких чайок. Скульптурні зображення на території 200 га повинні були відобразити найвидатніших козацьких керівників та дружбу запорізьких і донських козаків. Перед в'їздом розташовувалась скульптурна група «Козаки в дозорі» [126, с. 31–38].

Складна ідеологічна ситуація навколо конкурсу проєктів на Хортиці відображена в листі вже згаданого В. Красенка до О. Апанович від 5 червня 1968 р.: «Живу у гуртожитку, де до мене ще приставлено «товаришів». Єдина втіха – це бібліотека, над конкурсом не працюю, ... є в мене думка, щоб заснувати на Хортиці український університет – «Найновішу Січ». Де лицарство будуть добувати в науках. XX вік – вік розуму. Вік героїв вже відійшов» [Додаток Є, 2]. Уже 27 червня Віктор Красенко повідомив Олену Апанович, що відмовився брати участь у конкурсі: «В наш час неможливо яскраво і правдиво втілити ідею цієї великої справи... Особливо яскраво бачу, що людину можна виховати тільки на національному ґрунті» [Додаток Є, 3].

Без сумніву, зусилля щодо створення Хортицького заповідника гальмувалися консервативною номенклатурою. Однак частина вищого партійно-державного керівництва (такі люди як П. Шелест, П. Тронько) усвідомлювали важливість збереження пам'яток. Петро Шелест у своєму щоденнику в зв'язку з Хортицею у травні 1969 р. писав: «Почему мы интересуемся античным миром, миром культур Востока, Африки? А мир своего народа предаём забвению. Это могут делать только тупые люди, предатели своего народа, не помнящие родства...» [282, с. 452].

О. Апанович разом із О. Компан за завданням РМ УРСР у складі спеціальної експедиції УТОПК 1969 р. обстежили пам'ятки козацтва в Чигирині, Суботові, Холодному Яру [498, с. 41–42]. Дослідниця з колегами пропонували перетворити Чигирин і Суботів на міста-заповідники, Холодний Яр оголосити заповідним парком [446, с. 416].

Тим часом Хортицький заповідник набував популярності: за 1969 р. там прочитано 1221 лекцію (приблизно 37 тис. слухачів), проведено 27 зустрічей біля пам'ятників (5400 відвідувачів). Створено народний університет охорони і популяризації пам'яток історії і культури на 120 слухачів [6, арк. 13, 25].

Наскільки складною була справа зі створення меморіального комплексу показує протокол наради заступника голови РМ УРСР П. Тронька з питань проектування заповідника, яка відбулась 7 квітня 1970 р. Було вирішено, що конкурс, оголошений у січні 1969 р. [262] не дав задовільних результатів [214, арк. 1]. Запорізьким філіалом інституту «Укрміськбудпроект» не було враховано рекомендації. Ухвалили: до 1 травня 1970 р. подати варіанти ескізних рішень образу музею зі скульптурною композицією та 4-5 діорамами в ньому, а до 1 липня – тематико-експозиційний план музею, відповідальні – М. Киценко, І. Буланій, В. Дядиченко (матеріали готувала О. Апанович) [267, с. 233]. Те, що Олена Апанович активно займалась експозиційним планом [5] свідчать щоденникові записи червня 1970 р. [Додаток Е, 4]. Вчена брала участь в офіційних засіданнях: у протоколі розгляду технічного проекту музею, затвердженого Міністерством культури та Держбудом УРСР 28 та 30 грудня 1970 р. відображено, що в обговоренні брали участь від АН УРСР вона, К. Гуслистий, В. Дядиченко, О. Компан, від Спілки архітекторів України – І. Мезенцев, від Спілки письменників – Я. Баш, а також представники від Запорізького облвиконкому, запорізькі архітектори «Укрміськбудпроект» М. Жаріков, В. Шестопал, В. Барсук, В. Дубінін, від відділу культури ЦК КПУ І. Кравець. У засіданні взяв участь і П. Тронько. Під час обговорення діорам О. Апанович виступила із зауваженнями до архітектора М. Жарікова. Технічний проект музею було рекомендовано до розробки [267, с. 233–234].

А 5 січня 1971 р. на засіданні відділу історії феодалізму відбулась дискусія з приводу тематики діорам Хортицького заповідника. Пропозиція вченої: зобразити взяття Кафи запорожцями 1616 р., приєднання запорожців до Полтавського полку або оборону донськими козаками і запорожцями Азова. Д. Мишко висловив пропозицію створити діораму «Битва під Жовтими Водами», І. Шекера – повстання на Запоріжжі в 1768 р. У результаті було ухвалено три сюжети: взяття Кафи, битва під Жовтими Водами, повстання на Січі 1768 р. [222, арк. 3]. Але це рішення не виявилось остаточним. За тиждень, 12 січня відбулось розширене зібрання відділу [Додаток Е, 5], на якому, крім співробітників були присутні завідувачка відділу музеїв Міністерства культури Г. Кирилюк, референт П. Тронька М. Платонова, представник Держбуду УРСР. Із вступного слова В. Дядиченка стає зрозуміло, чому було повторне зібрання: теми двох діорам були підтримані керівництвом («Взяття Кафи» і «Битва під Жовтими Водами»), а третя – найбільше викликала зауважень. Було декілька пропозицій та гостра дискусія між К. Гуслистим, І. Гуржієм, Ф. Шевченком, К. Стецюк [222, арк. 4–5], яка поступово розгорнулась у ширшу площину – про принципи побудови всього музею. Член-кореспондент АН УРСР І. Гуржій запропонував власний тематично-хронологічний принцип побудови музею. О. Апанович зазначила, що запропонований принцип є тематично-хронологічним, а експозиція має будуватись за хронологічно-тематичним принципом. Вирішили ухвалити пропозиції Олени Апанович [222, арк. 6–7]. Унаслідок цього 21 січня 1971 р. до П. Тронька було надіслано пропозиції щодо вдосконалення структури й експозиції історико-культурного заповідника на Хортиці та створення таких діорами: «Взяття запорожцями м. Кафи», «Битва під Жовтими Водами», «Козацька рада». О. Апанович разом з колегами вважали, що не можна відобразити в діорамі Переяславську раду, оскільки Запорозька Січ не брала в цій події безпосередньої участі [221, арк. 1–2].

Олена Апанович увійшла і до складу консультаційної науково-методичної ради з проектування та спорудження заповідника запорізького козацтва, яка була затверджена РМ УРСР 10 травня 1971 р. Очолив цей орган на той час директор

Інституту археології Ф. Шевченко [267, с. 276–278]. Реально комісія була створена у червні 1971 р. і мала контролювати спорудження заповідника. Тоді ж УТОПК ухвалило рішення про виділення 100 тис. крб. на спорудження монументу «Козаки в дозорі» [566, с. 239].

12–13 жовтня 1971 р. у Києві відбувся II з'їзд УТОПК [8], під час якого С. Кириченко зазначив, що «вагомості і доброго схвального розголосу» набуває створення Хортицького козацького меморіалу [7, арк. 80–81]. О. Апанович увійшла до складу правління УТОПК, обраного II з'їздом [9, арк. 14]. Значення Хортицького заповідника для суспільства і себе вона сформулювала тоді так: «Яворницький організував і очолив археологічні розкопки запорозьких місць ... Мені здавалось, що я якось продовжую його працю, але прийшов застій, і всі наші роботи були перекреслені» [63, арк. 2]. Учена була автором доповідної до Президії АН УРСР про побудову пам'ятника на могилі Д. І. Яворницького [227, арк. 49–49 зв].

Найпізніший документ щодо створення Хортицького заповідника періоду 1960–1970 рр., підготовлений Оленою Апанович, виявлений нами в архіві ІУ НАНУ, який датується 1972 р. (орієнтовно після березня – С. С.). Це – «Відповідь на зауваження до пропозицій тематико-експозиційної спрямованості» заповідника. Серед зауважень, з якими вона не погоджувалась, було таке: «недостатньо чітко і широко розкрито марксистсько-ленінське положення про провідну роль народних мас в історії та рушійну силу класової боротьби в розвитку суспільства». Не задовольнив ідеологічних рецензентів і вжитий дослідницею термін «козацько-селянські повстання», за радянськими мірками, дуже серйозним було звинувачення в «ідеалізації устрою козацтва» і порада – зосередитись на внутрішніх «класових протиріччях» Січі. Особливо необґрунтованими виглядають нападки на структуру пропозицій. Наскільки загрозливим було становище О. Апанович свідчить прискіпливе ставлення рецензентів до термінів «пропольська орієнтація» та «турецько-татарська агресія» [226, арк. 55–57 зв.]. Проте наукові аргументи вченої вже не впливали на рішення про звільнення її з ІІ АН УРСР.

У 1972 р. будівництво на Хортиці почало розглядатись партійним керівництвом як рецидив українського націоналізму [10; 267, с. 16]. Олена Апанович зазначала: «В 1972 році ми навіть не помітили, як вповзала брежнєвщина, – а вона просто вповзала. Усе під корінь підрубали – нас звільнили з роботи, Киценка зняли з роботи. Він, між іншим, приїхав і попередив, що є план заарештувати науковців, пов'язаних з цією справою. Так що над нами висів і арешт. Але щось там переграли» [316]. Нова хвиля боротьби з українським націоналізмом, «маланчуківщина» у 1972 р. зробила свою справу: П. Тронько отримав як заступник голови РМ УРСР стягнення. 23 грудня 1972 р. була ухвалена постанова Запорізького обкому КПУ про М. Киценка щодо інформування ЦК КПУ про відношення «до дорученої ділянки роботи та про його особисту поведінку». Додаток до цього документа був таємним! Заступнику голови облвиконкому інкримінували те, що він багато часу приділяє написанню та виданню статей і брошур. «Хортиця в героїці і легендах» була критикована в журналі «Вопросы истории» (№ 11) [456, с. 203–205]. Автор рецензії, член-кореспондент АН СРСР О. Дружиніна згодом не заперечувала її замовного характеру. Як свідчить О. Апанович, вона хвилювалася за свій вчинок і наслідки для М. Киценка [267, с. 321, 430]. Запорізький обком просив у вищих парторганів згоди на звільнення. 2 січня 1973 р. він був змушений написати заяву про звільнення у зв'язку з погіршенням стану здоров'я та «появи протирічних рецензій» на його книгу [485]. У першому варіанті заяви було посилення лише на стан здоров'я. Завдяки резолюціям можемо з'ясувати, що заява розглядалась ще 16 березня 1973 р.: «Три місяці йшла битва. Яким буде остаточне формулювання – «у зв'язку з переходом на іншу роботу» – побачимо, що покаже сесія» [267, с. 325].

А вже 20 березня 1973 р. книга М. Киценка «Хортиця в героїці і легендах» була заборонена Запорізьким обкомом партії та вилучена з книжкових крамниць і бібліотек. Автор затаврований як український буржуазний націоналіст. Вище партійне керівництво республіки в особі В. Маланчука засудило будівництво заповідника на Хортиці у доповідній записці 20 серпня 1973 р. [267, с. 4, 17]. Слава козацької берегині, ледве чи не «єдиного козака в українській

історичній науці», обернулася для О. Апанович усуненням від наукової та громадської роботи [444, с. 57]. Засуджено і плани створення заповідника. Замість козацької звитяги музей, на думку партійних ідеологів, повинен був показувати класову боротьбу, а замість скульптурної групи «Козаки в дозорі», необхідно було встановити монумент робітничому класу [267, с. 18–20]. І хоча тоді не вдалося створити заповідник у тому вигляді, як планувала вчена, все ж згодом, ідеї пам'яткоохоронців 1960–1970 рр. стали основою концепції козацького заповідника на Хортиці.

Вищевказані причин свідчать про те, що О. Апанович вже не могла брати активну участь у роботі УТОПК, хоча Товариство продовжувало опікуватись заповідником на Хортиці. На виконання постанови ЦК КПУ від 8 січня 1974 р. «Про ідейно-тематичне спрямування експозиції філіалу Запорізького краєзнавчого музею і створення архітектурно-скульптурних об'єктів Державного історико-культурного заповідника на острові Хортиця» 31 березня 1975 р. УТОПК визначило певні заходи. Основні роботи мав виконати Запорізький філіал «Укрмістобудпроект» під керівництвом вже згаданого М. Жарікова [11, арк. 122]. У 1979 р. директор заповідника А. Сокульський звернувся до УТОПК з проханням надати конкретну допомогу по впорядкуванню та використанню заповідної території, сприяти в будівництві музейного комплексу [12, арк. 16]. Наведені факти лише частково ілюструють проблеми, з якими стикались пам'яткоохоронці та працівники заповідника.

Ще однією з важливих тем наукового дослідження і популяризації пам'яток козацтва, якою займалась Олена Апанович, було збереження поховання Івана Сірка. Директори Інституту історії А. Касименко та Інституту археології С. Бібіков 22 травня 1964 р. у відповідь на лист заступника голови Нікопольської райради М. Кікота повідомляли, що вони підтримують ідею перенесення праху І. Сірка з Капулівки у Нікополь. І для з'ясування питання до міста відрядили О. Апанович [117, арк. 1–14]. 3 червня 1966 р. голова Запорізького облвиконкому Ф. Мокроус видав розпорядження: «У зв'язку з вказівкою Ради Міністрів УРСР про перезахоронення Івана Сірка до Хортицького заповідника доручити обласному

управлінню культури і виконкому міськради направити експедицію в Капулівку для перевезення останків і поховання на Хортиці» [267, с. 77]. Олена Апанович у зв'язку з цим була серйозно занепокоєна. Влітку 1965 р. вона побувала на місці та зробила натурні замальовки стану могили, схему і фото [150]. Дослідниця козацтва була ініціатором постанови Історичної секції УТОПК від 17 жовтня 1967 р. про негайне перенесення поховання кошового на Хортицю [117, арк. 3]. Така ініціатива О. Апанович, можливо і була доцільною у контексті створення заповідника на Хортиці, але не враховувала, на нашу думку, кількох факторів. По-перше, спротив місцевого партійно-державного керівництва – Дніпропетровська і Запорізька області традиційно змагались за козацьку спадщину. По-друге, думку жителів Капулівки, які не бажали віддавати святиню; по-третє, страх дніпропетровського, і, зокрема, нікопольського партійного керівництва та музейників «залишитись ні з чим».

О. Апанович розгорнула в пресі кампанію за перенесення могили Сірка і сприяла приверненню уваги до критичного стану поховання. В її архіві зберігся уривок нарису «Врятуємо запорізьку святиню». Вона згадує, як у 1951 р., під час розкопок Чортомлицької Січі, разом з колегами доводила в райкомі партії та райвиконкомі необхідність дбайливого ставлення до поховання. І хоча постановою РМ УРСР 21 липня 1965 р. його було взято на державний облік як пам'ятку республіканського значення, але води Каховського водосховища наблизились на 2–3 метри. Дослідниця зазначала: «Може настати час, коли підмита могила обвалиться, і назавжди загине історична пам'ятка для нас, для наших нащадків» [117, арк. 4–6].

Визначальна подія відбулась у ніч з 23 на 24 листопада 1967 р., коли археолог Дніпропетровського історичного музею Л. Крилова провела розкопки могили. І хоча більшість кісток була покладена у нову домовину, усе ж череп, частина кісток, муміфікований мозок та пасмо волосся були сховані та таємно вивезені спочатку до Дніпропетровська, а потім до Росії [465, с. 282]. 19 грудня 1967 р. М. Киценко звернувся до П. Тронька щодо подій у Капулівці та невиконання доручення уряду перенесення могили І. Сірка на Хортицю.

На цьому документі є приписка, зроблена М. Киценком 25 грудня 1967 р. Він пише, що листа возив у Київ П. Троньку, але не віддав. Справа в тому, що урядова уповноважена М. Платонова погодилась відтягнути вирішення питання на 5–6 років, до завершення створення заповідника на Хортиці й залишити на місці нового поховання. М. Киценко висловив жаль, що вдруге не вдалося реалізувати ідею, яку мріяв втілити з О. Апанович: «Тепер залишається одне – їхати на Соловки, вимолити Калнишевського та разом з Гладким поховати на Хортиці двох кошових! (Хоча звичайно це не І. Д. Сірко)» [267, с. 132].

Керівники Капулівки, не повідомивши Міністерство культури, але заручившись підтримкою Дніпропетровської обласної організації УТОПК, вирішили перенести могилу І. Сірка на інший бік села, де за 2 км стоїть тоді ще недосліджений курган Бабина Могила. Жителі Капулівки заявили, що «вони ляжуть кістьми, а Сірка не віддадуть». Тому було запропоновано «компроміс» – передати на Хортицю вже пошкоджений надгробний камінь, зробивши копію з граніту, а залишки праху поховати у Бабиній Могилі [117, арк. 7].

5 березня 1968 р. газета «Літературна Україна» опублікувала звернення «Поховати з усіма почестями», яке підписала О. Апанович і члени правління УТОПК – К. Гуслистий, В. Пепа. Пам'яткоохоронців обурили некваліфіковані дії комісії, що у принизливий спосіб здійснювали перепоховання – вночі і неохайно. Вчені вимагали перепоховання з усіма належними урочистостями та шаную до героя української історії. У той же час на основі завдання Запорозького облвиконкому й обласного відділення УТОПК від 19 квітня 1968 р. було спроектовано оформлення могили І. Сірка на Хортиці. Це завдання передбачало: обрання місця, встановлення плити з барельєфом отамана, перенесення каменю зі старого поховання, впорядкування території. У цьому документі є приписка, зроблена рукою М. Киценка, що цей лист направлено після розгляду конкурсних проєктів 27 липня 1968 р. [267, с. 173].

Цікавою є машинописна чернетка листа (розірвана), яку зберегла Олена Апанович у своєму архіві. Цей лист від імені заступника директора ІМФЕ, д. і. н. К. Гуслистого та О. Апанович до першого секретаря Дніпропетровського обкому

КПУ О. Ватченка та Інституту археології АН УРСР. Вони з гіркотою повідомляли про «злочинну, з наукового і громадського погляду, роботу археолога Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею Л. П. Крилової під час перенесення могили І. Сірка» [117, арк. 12]. «Очевидці в с. Капулівці говорять, що Л. Крилова взяла з собою череп І. Сірка і намагалась довести, що сама зробила зліпок, який відправила до Ленінграду». Цей факт О. Апанович повідомила керівництву. А ще: «Один з членів секції нещодавно побував на місці старої могили. Там лишилась неоковирна купа землі, кілька вирваних з корінням дерев і розбитий постамент» [117, арк. 7].

Проблема варварського розкопування могили І. Сірка, порушена вченою, збурила творчу молодь, яка у жовтні 1968 р. звернулась до Голови РМ УРСР В. Щербицького, секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка, секретаря спілки письменників України Д. Павличка з приводу нищення святинь української історії та культури. Молодь відразу перевела це питання в політичну площину. Автори листа таку поведінку наукової співробітниці Дніпропетровського історичного музею Л. Крилової пояснювали українофобством і наводили її слова: «А вы знаете, что он был врагом русского народа?». У відповідь на це молоді українці запитували: «А чи любили, товаришко Крилова, українців і український народ російські царі та їх посіпаки... І чи не тому височіють пам'ятники та прославляється їх колоніальний розбій, азіатське варварство і деспотизм?! І ніхто не скаже, що вони лютою ненавистю ненавиділи українців, татар, білорусів, поляків, грузинів» [267, с. 184]. Такі звернення лише підтверджують думку, що питання запорізького козацтва сприяли зростанню національної самосвідомості та становили загрозу для режиму. Автори заявляли про вигадані в КДБ чутки, що український націоналізм найповніше виявляється у захисті української старовини. У червні 1970 р. за цей лист були заарештовані й отримали від 2 до 4,5 років ув'язнення поет І. Сокульський, робітник М. Кульчинський та викладач одного з вишів В. Савченко. Таким чином, Олена Апанович була серед найактивніших учасників національно значимих проєктів та подій [271].

Відновити свою діяльність у дослідженні та збереженні пам'яток

українського козацтва за свідченням самої О. Апанович, вона змогла наприкінці 1989 р., у часи «перебудови». В архіві ІР НБУВ збереглися газетні вирізки та матеріали УТОПК кінця 1980 – початку 1990 рр., які яскраво характеризують стан Хортицького заповідника: «1. В застійні часи всі починання були зрубані під корінь. 2. Постанова не виконувалась, коли щось й робилось, то це була антитеза постанові. 3. Побудували музей за найгіршим проектом Жарікова та його групи. 4. Філіал музею історії міста Запоріжжя. 5. Панорама. Замість Кафи «Повстання сіроми». Головне – міжнародне значення. Антиісторична, антихудожня. 60.000 – можна було б побудувати Січ за ці гроші. Він, взагалі, клепає ці діорами, це для нього як кормушка. 6. Сам заповідник перейменували, тепер – Державний історико-культурний заповідник на острові Хортиця. 7. У нестерпних умовах працює колектив і дирекція, тому що склалася парадоксальна ситуація. Юридичний нонсенс. Заповідна територія, а заповідник не хазяїн землі. Установи поводять себе як колонізатори, не беручи до уваги статус і права заповідника. А ситуація з мостом через Хортицю – це апогей беззаконня, відсутності здорового глузду, манкуртного ставлення до своєї історії, культури, національного, козацького духу» [126, арк. 43–49]. 7 вересня 1987 р. голова правління УТОПК академік П. Тронько звернувся до заступниці Голови Ради Міністрів УРСР М. Орлик з приводу незадовільного стану на Хортиці. Він висловив занепокоєння щодо появи все нових самочинних забудов. Незважаючи на 45 попередніх рішень по Хортиці, ситуація так і не покращилась, бо не була виконана жодна з постанов [267, с. 401].

Запорізькі музейники не погодились з висновками деяких учених двадцятилітньої давнини про відмову від меморіалу на Хортиці, бо на острові не було Січі. Так у своєму інтерв'ю О. Кириченко подякував тим, хто створював меморіал на Хортиці в 1960–1970 рр. – О. Апанович, М. Киценку, Ф. Шевченку, висловивши сподівання, що через 20 років нарешті буде встановлена скульптура В. Дубиніна «Козаки в дозорі» [482, с. 63–67]. 27 лютого 1988 р. «Радянська Україна» опублікувала звернення громадських діячів на захист Хортиці.

Вони вимагали не ігнорувати статус заповідника, протестуючи проти будівництва мосту через південну частину Хортиці [471].

Зважаючи на ситуацію з Хортицею, у 1989 р. журнал «Пам'ятки України» ініціював експедицію з дослідження пам'яток козацтва «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле», яка стала суспільно значимою подією. У першому числі журналу за 1989 р. редакційна стаття анонсувала проведення експедиції місцями Запорізьких Січей та закликала зробити добродійні внески [467]. Додатковим поштовхом до підготовки експедиції стала розмова пам'яткоохоронців В. Вечерського та В. Ленченка в редакції журналу «Пам'ятки України». Підтримали ідею Д. Телегін та Ф. Шевченко, запропонувавши призначити науковим керівником експедиції О. Апанович [546, с. 7; 547]. Хоча є джерела, які вказують, що ініціатором експедиції був саме Д. Телегін [423, с. 58]. Після оприлюднення ініціативи матеріальну допомогу несподівано надало Міністерство меліорації та водного господарства УРСР, яке виділило експедиції корабель. Суттєво допомогли: товариство «Просвіта», яке організувало акцію збору пожертв на Андріївському узвозі в день Києва, читачі журналу «Пам'ятки України» та представники української діаспори. Було проведено добродійний концерт у Маріїнському парку, де кілька тисяч осіб захоплено зустріли О. Апанович, В. Горбатюка та інших учасників майбутньої експедиції. На жаль, не зміг прибути через хворобу співак І. Козловський. У своїй промові вчена наголосила, що після досліджень Д. Яворницького (за винятком згаданих досліджень 1950 рр.), вперше планувалося комплексно дослідити місця січей. О. Апанович писала: «Яке вирування народного духу! Яке одностайне поривання до предківського минулого, що ледь не вчора було ідеологічною кривою... Виходить, нічого-нічого не вийшло у тих безбатченків!» [546, с. 8]. У червні 1989 р. К. Кіндрась взяла інтерв'ю в О. Апанович, де привернула увагу громадськості до проблем 23-річної давнини, які були порушені дослідницею в «Літературній Україні» відразу після ухвалення урядової постанови [487].

Комплексна науково-просвітницька експедиція з 20 осіб (науковці, представники творчих організацій) вирушила теплоходом по Дніпру. Передбачено

було не тільки зафіксувати «залишки залишків», а й провести зустрічі з громадськістю. Учасник експедиції, майбутній шевченківський лауреат Микола Шудря (тоді співробітник журналу «Україна») згадував, що під час експедиції колеги захоплювались «козацьким лицарством цієї бентежної й незламної особистості». У третьому числі «Пам'яток України» за 1989 р. після проведення експедиції вчена помістила популярну статтю про Запорізькі Січі [345, с. 22–27]. У наступному числі журналу була оприлюднена стаття-звіт головного редактора Анатолія Серикова [546, с. 6–11]. А. Сериков зауважував, що майже після двадцятирічної перерви на сторінки видань України повернулись роботи О. Апанович. Ми можемо погодитись із його твердженням про існування «кола О. Апанович», яке не зрадило козацькій тематиці [546, с. 6]. Експедиція виявила, що із запланованих у 1960-1970 рр. заходів зроблено дуже мало [546, с. 11].

Проаналізуємо документ про експедицію, який зберігся в архіві О. Апанович. Це текст із великою кількістю правок авторки і невідомого редактора. На думку дослідниці, мета експедиції – підготувати необхідний матеріал для продовження реалізації постанови 1965 р. та відродження національної самосвідомості. До складу експедиції увійшло чотири особи, які ще в 1960 рр. працювали над постановою: архітектор В. Красенко, художник Г. Марченко, Л. Гісцова (директор ЦДІАК) та О. Апанович. А також: заступник керівника Львівської обласної організації УТОПШК І. Кудін, два кобзарі В. Горбатюк і М. Товкайло; двоє молодих художників Р. Чмерук і О. Кравченко, також журналісти О. Починок, А. Сериков, Л. Жаркова, М. Шудря [579], К. Кіндрась [101, арк. 1–2; 486].

Далі вчена зазначає, що маршрут був розроблений відповідно до плану експедиції Д. Яворницького, яка відбулась у кінці 1880 рр. Також було використано матеріали археологічної експедиції 1951 р. Вона вказувала на стан пам'яток, що заповідний статус Мотронинського монастиря «не заважає подальшій руйнації цієї видатної пам'ятки» [101, арк. 2, 4]: занедбання Троїцької церкви, були вражені станом історичних та природних пам'яток Холодного Яру. І незважаючи на те, що у 1968 р. пам'ятні дошки та меморіальні знаки біля деяких

пам'яток встановили, охорона їх все одно не здійснювалася. Також О. Апанович пропонувала відродити там плани створення національного парку [446, с. 421–422; 312; 313; 445, с. 339–347; 447].

Найбільше пам'яток Січей учасники експедиції вивчали на Дніпропетровщині, місцева та партійна влада якої «по-варварському» повелася з пам'ятними місцями. Експедиція побувала на місці Чортотлицької Січі та біля Капулівки [465, с. 283], на місцях поховання І. Сірка, з'ясувавши, що берег підмивається і далі [101, арк. 4, 6]. Доля останків І. Сірка склалась так, що О. Апанович всього півроку не дожила до дня поховання черепа кошового у Бабину Могилу 21 серпня 2000 р. [465, с. 285; 427, с. 253–255].

Принагідно науковиця згадує про відвідини Нікопольського краєзнавчого музею та його «бідність» 1951 р. і констатує «тяжку ситуацію» у 1989 р. У Дніпропетровську експедиція відвідала історико-краєзнавчий музей і фіксувала втрату частини колекцій О. Поля та Д. Яворницького (занедбано виглядала і його могила). «Відігрілися» душі членів експедиції у меморіальному будинку Дмитра Яворницького (відкрито у листопаді 1988 р.).

Найбільше уваги присвятила експедиція Хортиці. Олена Апанович зазначає, що питання охорони пам'яток нерозривно пов'язані з питаннями екології. У Запоріжжі, окрім Хортиці, було відвідано могилу Йосипа Гладкого (будинок його незадовго до того було знищено, незважаючи на протести громадськості). Члени експедиції обстежили також городище Кам'янської Січі, де був похований К. Гордієнко. Було виявлено, що хрест на могилі значно пошкоджений, зокрема і тогочасними вандалами [508, с. 20–22]. Також побувала експедиція на Лисій горі, де був сторожовий пост запорожців [101, арк. 18].

Протягом експедиції пам'яткоохоронці оживили музейну справу в регіоні, докладно ознайомившись із музеями Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя та с. Покровського. Особливе занепокоєння викликав музей на Хортиці: «Це – гігантська сірникова коробка, покладена плиском». У ньому, перетвореному на філіал міського музею Запоріжжя, не було козацьких пам'яток, окрім люльок, та «антихудожньої, антиісторичної», на її думку, діорами. Невідомо куди зникли

тисячі козацьких пам'яток, зібраних співробітниками у 1960–1970 рр. У зв'язку з цим експедиція звернулася до Міністерства культури з пропозицією про поновлення музейних експозицій, наукового опису пам'яток, нових експозиційних планів. Члени експедиції ініціювали повернення козацьких клейнодів з музеїв Москви та Ленінграда.

Олена Апанович планувала другу експедицію у 1990 р.: дослідження затоплених січей, зимівників, промислів, щоб зруйнувати міф про «пустинність» (пустотність) Січі. Після експедиції, у грудні 1989 р. науковці виїхали до Львова, провівши шість різдвяних зустрічей. Згодом – 10 виступів на радіо [101, арк. 14]. У першому числі «Пам'яток України» за 1990 р. за ініціативи О. Апанович та інших пам'яткоохоронців було опубліковано «Звернення до Ради Міністрів УРСР» журналу «Пам'ятки України» та експедиції «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле». Автори звернення зазначали, що експедиція працювала, спираючись на постанову Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. – бо з того часу не ухвалювалося нових комплексних рішень. Не реалізовано було встановлення пам'ятних знаків – лише на місці Микитинської Січі. Наголошувалось, що роботу необхідно почати з поновлення чинності згаданої постанови: «Її ніхто не відміняв. Її просто не виконували, замовчували» [269, с. 22]. Особливу увагу уряду привертати до занедбаного стану музейної справи та загрози екологічної катастрофи в регіоні. Саме у цей період, 9 вересня 1989 р., Запорізький облвиконком за позитивної експертизи московських установ, ухвалив рішення про будівництво мосту через Хортицю. На вимогу представників експедиції О. Апанович та А. Сєрикову було надано лише магнітофонний запис сесії виконкому. Марними виявились їх спроби зустрітися із головою експертної комісії – завідувачем кафедри географії МДУ Тихомировим. Роботу необхідно було продовжити, і тому, як керівник експедиції, О. Апанович стала консультантом історичної частини нового генерального плану Хортиці, який розробляло «Дніпромiсто». Також вона мала підтримку Радянського фонду культури, очолюваного Д. Лихачовим, який звернувся від імені організації до Ради Міністрів

та Верховної Ради УРСР з вимогою зберегти Хортицю як пам'ятку світового рівня.

Після першої експедиції сотні читачів журналу «Пам'ятки України» намагалися допомогти експедиції – надсилали відомості про пам'ятки козаччини, схеми розташування козацьких могил тощо [461, с. 57]. Головними напрямками роботи другої експедиції влітку 1990 р. були пошук місцезнаходження Нехворощанського Успенського монастиря в Приоріллі, обстеження залишків Української прикордонної лінії та пам'яток затоплених Запорізьких Січей. Пошуками у Нехворощі на Полтавщині керувала О. Апанович. Археологи-підводники вивчали дно Орілі, яка була межею між територією Січі та Гетьманщиною. Було знайдено велику кількість матеріалів XVII–XVIII ст. Засмутив Олену Апанович стан Нехворощанського музею: «Вогкість, цвіль, гниття не давали дихати. Стіни й підлогу їв грибок. Рушники – гарні, з характерним квітчастим орнаментом – вже розсипались» [463, с. 24–25].

У занедбаному стані перебували й козацькі церкви у с. Китайгороді, побудовані сотником Семеновим, що були сплюндровані кількома невдалими спробами реставрації. Перебуваючи у Нових Санжарах, О. Апанович дізналась про долю великої, на 8 світлиць, козацької хати 1720 р., в якій бували В. Вернадський та Д. Докучаєв. Місцеві мешканці наполягали на викупі хати і перетворенні її на музей, але влада не поспішала. Взимку 1988 р. вона згоріла. Проводилось дослідження дна Дніпра [463, с. 26]. Результатом також було створення в 1991 р. дослідного центру «Часи козацькі» (Д. Телегін), проведення наукових конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» [423, с. 58; 424]. Вважаємо, що одним із наслідків роботи експедиції, активності Олени Апанович, стало надання Історико-культурному заповіднику на Хортиці статусу національного. Важливо, що в цю постанову Кабінету Міністрів України [257], як колись і задумувала О. Апанович, включено не лише всю територію Хортиці, а і найближчі острови та скелі [131, арк. 1].

Після завершення другої експедиції «Запорізька Січ: зруйноване та уціліле» О. Апанович продовжувала активно займатись вивченням та популяризацією

пам'яток козацтва. Перший директор Хортицького заповідника (1970–1979, 1981–1984 рр.) А. Сокульський у листі 19 грудня 1995 р. повідомляв її про плани створення у Запоріжжі «Інституту козацтва», ідею якого активно просувала київська дослідниця. У той час на будівлі музею поряд з меморіальною дошкою М. Киценку було закріплено дошку Д. Яворницькому [147, арк. 1–2]. Однак він зауважив, що до складу комісії по концепції Хортицького заповідника в 1995 р. не були включені ні він, ні О. Апанович: «Чи справді автори думають, що досвідом можна нехтувати. Навіть на перший погляд, концепція сумнівна, плюс відсутність наукового обґрунтування, повне зневажання традицій Хортиці та реальних умов Запоріжжя» [147, арк. 3–4]. Колишній директор був стурбований кричущою безгосподарністю та науковим недбальством. Звіти про дослідження на Хортиці тоді подавались російською мовою: «Це нонсенс для сучасного становища, це не національна культура, а відверте москвофільство» [147, арк. 5–6].

Ситуація не покращилась і у 1997 р. Інформація про заповідник надходила до Олени Апанович з різних джерел. Мовознавець і фольклорист, декан філологічного факультету Запорізького державного університету Віктор Чабаненко 2 лютого 1997 р. повідомляв: «На Хортиці все мертво, козацьке коло зруйноване. Чому це все сталося? Тому, що при владі (в держадміністрації, зокрема) колишні обкомівці, які вбили Киценка і всіляко служили Москві. Дуже дивуюся: куди дивиться Президент?!» [148, арк. 1].

Так популяризація козацьких пам'яток в суспільстві стала невід'ємною частиною пам'яткоохоронної діяльності вченої, завдяки чому вона отримала неофіційний статус «козацької матері». Ця робота була зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. У 1960–1970 рр. вона була однією з найбільш активних діячів УТОПК. Оскільки донести інформацію про наукові здобутки до широкого загалу можна було у різний спосіб, то дослідниця обрала для себе форму публічних лекцій. Вагомими були зусилля О. Апанович в організації й проведенні лекторію з історії козацтва разом із своїми однодумцями з Інституту історії. Програма лекторію була розроблена у 1967 р., але відділення товариства «Знання» при АН УРСР відмовилось організувати

його. Тоді Олена Апанович та її колеги вирішили організувати ці заходи в рамках академії, намагаючись поєднувати можливості академічного Інституту історії та УТОПШК. Так 3 грудня 1969 р. о 19⁰⁰ після VI Пленуму правління УТОПШК в конференц-залі секції суспільних наук академії відбулося відкриття народного університету «Пам'ятники України» [123, арк. 1–5].

Було організовано роботу міського лекторію з історії Запорізької Січі. До складу лекторів увійшли О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дзира, К. Гуслистий, К. Стецюк, Ф. Шевченко. План роботи лекторію містить правки Олени Апанович, що свідчать про її внесок в організацію проєкту [126, арк. 18–19]. О. Апанович до лекцій готувалась дуже ретельно: складала детальний план, підбирала історіографію і джерела, робила нотатки. Цей факт підтверджують записи, що збереглися в архіві вченої [71, арк. 1–24]. Тексти та матеріали лекцій, які вона читала в Київському державному художньому інституті, також збереглися. Хоча тематика й вимагала деяких ідеологічних «жертв» («Ф. Енгельс про військове мистецтво», ленінські цитати), але відображала найцікавіші сторінки козацького періоду: Хотинська війна, М. Кривоніс, П. Сагайдачний [72, арк. 1–19; 74, арк. 1–6; 75, арк. 1–11; 71, арк. 1–10]. Особливо цікавою видалась лекція «Козацтво – збройна сила» у театрі ім. І. Франка у 1970 р., чернетка якої збереглась в архіві [71, арк. 1–10].

У плані заходів секції історичних пам'яток УТОПШК на 1967 р. Олена Апанович визначена як виконавець лекторію відділу суспільних наук АН УРСР з пам'яток історії козацтва [121, од. зб. 810, арк. 5]. І. Колесник, згадувала, що ці лекції викликали масовий інтерес – до 1000 присутніх [495, с. 174]. Правління УТОПШК у 1969 р. розробило методичні рекомендації для їхньої організації, оскільки вони «виправдали себе як одна з найважливіших форм ідеологічної роботи, масової пропаганди» [121, од. зб. 813, арк. 7–8]. У Києві тоді діяв міський лекторій з історії запорізького козацтва. До його проведення були залучені М. Брайчевський, Ф. Шевченко, О. Апанович, О. Компан, Я. Дзира [98, арк. 1–2]. Нотатки Олени Апанович вказують, що додалися лектори З. Хижняк, В. Сарбей, І. Гапусенко, а робота лекторію тривала з травня по липень 1969 р.

УТОПІК досить активно використовував ЗМІ для пропагування пам'яток історії та культури. І хоча основна тематика цих виступів була заідеологізованою, Олена Апанович вміло користувалась будь-якими можливостями. У період 1960-1970 рр. нею була розроблена тематика для створення науково-популярних, хронікально-документальних і художніх фільмів про пам'ятки [121, од. зб. 810, арк. 5 зв.]. Вона мала успішний досвід роботи в ефірі Українського радіо, беручи участь в історичних програмах як для дорослих, так і для дітей. У липні 1968 р. вона занотувала форми своєї роботи: виступи у «Робітничій газеті» у рубриці «Золоті ворота», у радіожурналі «Скарби України», в «Українському історичному журналі», засоби масової інформації обласного рівня [121, од. зб. 813, арк. 3]. У плані роботи секції історичних пам'яток при Правлінні УТОПІК на 1969 р. у розділі пропаганди та популяризації пам'яток історії передбачалось, що О. Апанович і О. Компан спільно з Комітетом по радіомовленню і телебаченню мали організувати підготовку матеріалів для радіожурналу «Пам'ятки України», виступів на радіо і телебаченні [121, од. зб. 813, арк. 2]. У 1976-1980 рр., коли вона вже не працювала в Інституті, її запрошували виступати на радіо [81; 83].

Продуктивною, інноваційною для того часу, була ідея Олени Апанович про поєднання вивчення і популяризації пам'яток козацтва з туризмом. Деякі пам'ятки вона вважала гідними до включення у всесоюзні і міжнародні туристичні маршрути. Ініціювала створення республіканського маршруту «Меморіальні місця та історичні пам'ятки запорізького козацтва», маршрутів «малого туризму». З метою їхньої популяризації, фото повинні були висіти у школах, будинках культури і заохочувати їхати у «не такі вже далекі, але захоплюючі подорожі». Популяризацію культурної спадщини козацтва дослідниця ще розуміла як виховання свідомого громадянина, формування цінностей, поваги до історії власного міста, села, регіону.

З архіву вченої відомо про її наполегливу роботу протягом 1960-1970 рр. над переліком імен визначних діячів Запорізької Січі для спорудження їм пам'ятників. Вона склала список із 20 осіб, який супроводжувався довідками і місцями встановлення пам'ятників: Яцько Острянин (м. Остер), Іван Підкова

(площа Ринок у Львові), Северин Наливайко (м. Біла Церква), Павло Павлюк (м. Черкаси), Іван Богун (м. Вінниця), Самійло Кішка (м. Канів), Максим Залізник і Іван Гонта (м. Умань) тощо. Серед них знайшлося місце і для Олени Зависної, дружини сотника, яка відзначилась в обороні Бучі [128, арк. 1–13]. Ці пропозиції і на сьогодні реалізовані лише частково, проте цей список вказує на масштаб її бачення щодо відновлення національної самосвідомості українців.

Олена Апанович нерідко відповідала на листи, які перенаправлялись Інститутом історії до відділу В. Дядиченка. Це спілкування було взаємно корисним. Нотатки на машинописних копіях цих листів фіксують, що Олена Апанович особисто багато отримувала інформації про пам'ятки козацтва, уточнювала факти і події. Листи до неї надходили від редакцій місцевих та центральних газет і журналів. Наголосимо, що з листів можна зробити висновок, що публікація О. Апанович у журналі «Україна» збурила інтерес не тільки до запорізького козацтва, а й загалом до минулого регіонів. Показовим є доля листа Миколи Івановича Іщенка із с. Ленінське Апостоловського району Дніпропетровської області. У квітні 1967 р. він надіслав листа до рукописного відділу бібліотеки Академії наук СРСР з проханням надати матеріали з історії сіл Грушівки і Кута для шкільного історичного гуртка. Цей лист за місяць переслали до Києва на адресу АН УРСР, і вже 10 червня 1967 р. керівництво Інституту просило Олену Апанович підготувати відповідь [Додаток Є, 4]. Також мала дати відповідь О. Апанович на лист учителя історії М. С. Тимченка зі станиці Сергіївської на Кубані, у якому він просив повідомити про походження назви населеного пункту [Додаток Є, 5]. Особливо цікавим був лист із Кубані від анонімного нащадка козаків, зміст його дуже гострий як на 1960 рр. Лист адресований «тов. Тарапунці і Штепселю». Дивним чином радянські бюрократи направили його до О. Апанович. Із самого початку автор закидає «хліборобній, історично поетичній Україні» відсутність запрошення частини українського народу з Кубані на святкування 50-річчя радянської влади в Україні. Адаже запросили з Америки і Канади українців, щоб показати «як розцвіла Національна Україна». У тексті листа наводиться частина тексту гімну

«Ще не вмерла Україна». Автор звертається (російською): «Якщо ви запитаете хто я, то я скажу вірш, що писали турецькому султану відповідь» [Додаток Є, 6].

Таким чином можна підсумувати, що збереження і популяризація пам'яток козацтва стали основним напрямом громадської діяльності Олени Апанович. Протягом 1960–1970 рр. вона та її однодумці були головними ідеологами відродження історичної пам'яті про українське козацтво. Найбільшим проєктом цього періоду стало створення і розвиток заповідника запорізького козацтва на Хортиці. О. Апанович не тільки брала участь в обговоренні проєкту та створенні заповідника, а й активно, завдяки популяризаторській роботі – читанню лекцій, виступам на радіо та в пресі, доводила цю ідею до свідомості широкого кола громадськості.

Висновки до розділу 4

Отже, на основі викладеного вище можна стверджувати, що О. Апанович провадила активну громадську роботу: у жіночому русі, відродженні історичної пам'яті про козацтво, була однією із засновників пам'яткоохоронного руху в Києві 1960 рр. Значною є її роль як керівника секції історичних пам'яток Київської організації УТОПШК. Завдяки чому стало можливим збереження найвидатніших пам'яток столиці України. Можна також дійти висновку, що Олена Апанович не лише брала участь у пам'яткоохоронному русі збереження історичної спадщини українського козацтва, а й стояла у витоків УТОПШК. Дослідниця була провідним фахівцем як у створенні заповідника на Хортиці, так і формуванні змістового наповнення музею. Мала визначальний вплив на громадську думку. Входила до складу найбільш активних науковців до 1972 р., поки її не було звільнено з ІІ АН УРСР, позбавлено права публікуватися. За часів перебудови О. Апанович одна з перших почала відроджувати інтерес громадськості до козацької тематики, пам'яток Запорізької Січі. Стала науковим керівником двох комплексних експедицій «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» у 1989 і 1990 рр. Ними було охоплено не лише місця Запорізьких Січей, а й менш відомі пам'ятки козацьких зимівників, слобід, місць битв. Такий підхід сприяв відновленню напряму української науки та пам'яткоохоронної справи – козакознавства.

ВИСНОВКИ

1. Вивчення історіографії про біографію, наукову та громадську діяльність Олени Апанович показує, що немає дослідження, яке комплексно узагальнює творчий шлях ученої. Проте українською історіографією накопичено значний історіографічний та довідковий масив публікацій. Це не тільки праці, присвячені вивченню життєвого і творчого шляху історикині – переважно у довідкових, енциклопедичних виданнях, а й роботи колег про її основні наукові зацікавлення. Тема вивчення істориків українського козацтва 1950–1970 рр. уже розробляється українськими істориками. Є дисертаційні та монографічні роботи про В. Голобуцького, М. Брайчевського, К. Гуслистого, М. Петровського. Окрему частину праць становлять біобібліографічні та ювілейні видання. Як форма наукового пошанування заслуг відомої історикині, вони дають важливий матеріал для аналізу наукової діяльності вченої, вивчення основних етапів її життя та діяльності. Ювілеї О. Апанович завжди пошанували інтерес до її козакознавчих досліджень, пам'яткоохоронної та громадської роботи. Вона також згадується у зв'язку з інституціональною історією Інституту історії України НАНУ та Інституту рукопису НБУВ.

Джерельна база вивчення діяльності О. Апанович ґрунтується на матеріалах семи архівосховищ України. Найбільшим є її особовий фонд у Інституті рукопису НБУВ. Це різні за тематикою і походженням документи, які стосуються багатьох періодів життя та діяльності Олени Апанович. Найкраще вони розкривають її наукову та громадську діяльність у Києві, нечисленними є джерела про дитинство та юність ученої. Особові справи з інституцій, у яких працювала О. Апанович дали змогу уточнити біографічну інформацію. Уперше вводяться до наукового обігу більшість документів, використаних у дисертації: матеріали особового фонду ІР НБУВ, архіву НБУВ, Наукового архіву ІІУ НАНУ, ЦДІАК України, матеріали УТОПІК у ЦДАВОУ та ДАК. Також авторкою залучено низку

інтерв'ю із членами родини та колегами вченої, що уможливило розкриття біографічних даних та відобразити її у колі близьких і професійному середовищі. Усе це дало змогу досягти поставлених завдань дослідження.

Залучення сучасних методів наукового історичного дослідження забезпечило висвітлення біографії Олени Апанович на тлі інституціональної історії української історичної науки. Використання просопографічного підходу сприяло вивченню її наукової та громадської діяльності у колі колег-науковців. Інтелектуальна біографія, до якої можна віднести і наше дослідження, дала змогу розкрити світогляд Олени Апанович у його розвитку, а також побутування у радянській і пострадянській політико-соціальних системах.

2. Авторка виділила такі періоди життя О. Апанович: 1) дитинство та юність – період становлення як особистості у Росії, Україні (Суми, Харків), Китаї (Китайська східна залізниця) – 1919–1937 рр.; 2) студентські роки – навчання у Москві та Харкові (1937–1941 рр.); 3) період евакуації – життя в Казахстані та Башкирії (1941–1944 рр.); 4) київський (радянський) період, коли вона відбулась як науковець, громадський діяч (1944–1991 рр.) – найбільш плідний період, розквіт припадає на 1960 рр.; 5) київський період часів незалежної України (1991–2000 рр.) – період суспільного та наукового визнання, підйому національної самосвідомості українського суспільства.

Особистість Олени Апанович перебувала під постійним впливом політичних змін у СРСР, а згодом – і в незалежній Україні. Проте в роботі показано, що вона була, зокрема, самостійним суб'єктом цього процесу. Адже наукова і громадська діяльність, пов'язана з історією та пам'ятками українського козацтва давала поштовх до зацікавленості власним минулим, а відтак і зростанню національної самосвідомості. У дослідженні встановлено, що маючи високий авторитет серед істориків та громадськості, вона посіла помітне місце в українській гуманітаристиці 1960 рр. Але відхід від радянських ідеологічних догм та причетність до дисидентського середовища вартували їй науковій посаді. Після тривалого усунення від улюбленої тематики у часи незалежності вона переживала новий підйом творчої та громадської активності.

3. Авторкою значно уточнено наявну вже в українській історіографії періодизацію наукової діяльності Олени Апанович і визначено чотири основні періоди. Наукові дослідження було виділено за такими напрямками: 1) історія українського козацтва та ранньомодерна історія; 2) археографія і джерелознавство; 3) козацьке літописання та історія української рукописної книги; 4) біографістика; 5) історіософія та історіографія. Провідним з них був козакознавчий. Але не тільки він визначив науковий авторитет ученої. Це також і дослідження біографії та наукової спадщини В. Вернадського, якого вона відкрила для української історичної науки. Учена доклала чимало зусиль до відродження вивчення української рукописної книги та маргіналістики. Значна перерва в роботі академічного Інституту історії України хоч і загальмувала її активність із козакознавчого напрямку, але в 1990 рр. розпочався другий період розквіту цих студій дослідниці.

4. Робота Олени Апанович в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ поділяється на два нерівновеликі періоди: 1) 1950–1972 рр. – Інститут історії АН УРСР; 2) 1995–1999 рр. – Інститут історії України НАНУ. Тривалий перший період роботи в ІІ АН УРСР сформував високий рівень авторитету в середовищі істориків та громадськості. Вона була залучена до всіх процесів Інституту. Водночас, відбулося її зближення з колегами, які належали до опозиційної когорти радянських істориків України. Фаховістю і принциповістю О. Апанович виділялась у відділі історії феодалізму під час обговорення та рекомендацій до публікації робіт колег, але так само вимоглива була і до власних праць. Належність до нонконформістської групи дослідників призвела до її звільнення з Інституту під приводом скорочення штатів у 1972 р. Поновлення у 1995 р. відбулося як повернення справедливості, але через поважний вік і слабке здоров'я вона не могла розгорнути суто наукову роботу, а зосередилась на публікаціях козакознавчих праць.

5. Раніше практично недослідженою була архівна діяльність Олени Апанович. Утім вона була значущою в 1944–1950 рр. у ЦДІА УРСР. Науковиця не тільки ознайомилась із багатьма джерелами історії українського козацтва,

а й провела кропітку роботу з упорядкування та опрацювання документальних фондів ранньонового й нового періодів. Особливо важливою була праця Олени Апанович у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Хоча вона спочатку таку архівну роботу сприймала як усунення від козакознавчих досліджень академічного характеру, але згодом віднайшла в ній сенс. Учена опрацювала значну кількість фондів цього унікального архівосховища, визначивши для себе й української історичної науки два нові напрями – українська рукописна книга й дослідження української біографії Володимира Вернадського. Особливо цінними були як віднайдення щоденника та інших документів академіка, так і підготовка низки наукових розвідок про різні аспекти біографії, діяльності В. Вернадського та монографії, яка мала два видання.

6. Майже недосліджена і діяльність Олени Апанович у жіночому русі. А її робота у Всеукраїнському жіночому товаристві імені Олени Теліги була спрямована на національно-культурне піднесення в Україні ще на початку її незалежності. Відома історикиня своїм громадським і науковим авторитетом, участю у заходах товариства сприяла цьому процесу. Стала почесною членкинею організації.

Малодослідженою була робота Олени Апанович як керівника секції історичних пам'яток Київської організації УТОПЖ. У 1966 р. вона була однією із засновників організації – членом правління та головою секції пам'яток історії. Саме ця секція під її керівництвом перетворилась на провідну структуру київського осередку УТОПЖ. Олена Апанович координувала зусилля відомих учених і пам'яткоохоронців: З. Хижняк, Л. Гісцової, Л. Проценко, К. Стецюк, В. Шевченко. Згодом, разом з І. Гончарем, Г. Логвином, М. Брайчевським та іншими ініціювала зміну спрямування Печерського історико-культурного заповідника із суто атеїстичного на охорону та збереження пам'яток. Завдяки роботі секції під орудою О. Апанович, було врятовано вали Печерської фортеці, комплекс будівель, які складають нині корпуси Києво-Могилянської академії, Золоті Ворота, Флорівський монастир та інші комплекси пам'яток. Не менше значення мала організована нею робота зі складання реєстру пам'яток

Києва, вперше проведена інвентаризація пам'яток Подолу. Але у 1974 р. її усунули від головування секції історичних пам'яток. Це було продовження політичних гонінь на вчену.

7. Головною справою життя Олени Апанович можна вважати не тільки вивчення історії українського козацтва, а й збереження та популяризацію пам'яток козацької доби. Вона була серед провідних ідеологів збереження козацької спадщини – як рухомої, так і нерухомої. Реалізовувала комплексно, спрямовуючи свій науковий потенціал на підйом національної свідомості українців. Це і збереження історичної пам'яті про козацькі часи, і складання детального реєстру пам'яток, які підлягали охороні та збереженню, і проведення просвітницьких заходів. Проте головним проєктом у збереженні пам'яток козацтва, у якому дослідниця відігравала провідну роль, формувала концепцію, був історико-культурний заповідник на Хортиці. Вона бачила його майбутнім пантеоном козацької слави. І нехай деякі її ідеї (про перенесення поховань видатних козацьких лідерів на Хортицю) не знайшли підтримки серед партійних органів і частини пам'яткоохоронців та істориків, усе ж залучення широкої громадськості до збереження і популяризації пам'яток часів козащини призвело до значних зрушень суспільної свідомості. Саме через це партійне і радянське керівництво було змушене загальмувати таку активність. І коли, за часів перебудови, стало можливо реалізовувати пам'яткоохоронні проєкти козацької тематики, вона стала науковим керівником двох комплексних експедицій «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» у 1989 і 1990 рр. За задумом О. Апанович та її колег, це мало сприяти зацікавленості історією та козацтвом, зокрема, не тільки в наукових центрах України, а й активізувати охорону пам'яток на місцях, залучивши місцеву громадськість до такої роботи. Таким чином, Олена Апанович реалізовувала найголовнішу місію, яку сформулювала для себе за часів незалежності – повернення історичної пам'яті українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Центральний державний архів

вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 4760 Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури

оп. 1, т.1.

1. Спр. 2. Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури. Документи про організацію Товариства (Копія постанови Ради Міністрів УРСР № 828 від 28 серпня 1965 року). Проект постанови комісії з питань науки і культури Верховної Ради УРСР, довідка про стан і заходи по поліпшенню охорони пам'ятників на території республіки та інше, 47 арк.

2. Спр. 21. Стенограма від 20 грудня 1966 року I Республіканського з'їзду Товариства, 156 арк.

3. Спр. 35. Протоколи №1–5 з додатками засідань Президії правління товариства. Т.1. 27 січня – 28 липня 1967 р., 139 арк.

4. Спр. 58. Протоколи № 12 – 14 з додатками засідань Президії правління Товариства. Том II. 23 квітня – 30 липня 1968 року, 295 арк.

5. Спр. 120. Протоколи № 25 – 26 з додатками засідань Президії правління Товариства. Том II. 6 серпня – 29 грудня 1970 року. 220 арк.

6. Спр. 121. Стенограма від 26 лютого 1970 року Республіканського семінару по пропаганді пам'ятників історії та культури УРСР, 150 арк.

оп. 1, т.2.

7. Спр. 159. Стенограма II з'їзду Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, який відбувся 12 – 13 жовтня 1971 року у Києві, 127 арк.

8. Спр. 161. Документи II з'їзду Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури 12 – 13 жовтня 1971 року, 95 арк.

9. Спр. 170. Документи II Пленуму правління Товариства (порядок денний,

списки, постанова, доповідь). Том I. Місто Київ. 14 листопада 1972 року, 175 арк.

10. Спр. 173. Протокол № 2 (з додатками) засідання Президії правління Товариства. м. Київ. 22 березня 1972 року, 115 арк.

11. Спр. 207. Протокол № 26 (з додатками) засідання Президії правління Товариства. м. Київ. 31 березня 1975 року, 210 арк.

12. Спр. 286. Листи та інформації правління Товариства в ЦК Компартії України та Раду Міністрів УРСР про актуальні питання дослідження, охорони, пропаганди пам'яток історії та культури. М. Київ. Зсічня – 20 грудня 1979 року, 74 арк.

13. Спр. 444. Матеріали засідання президії Республіканського правління Товариства за 1988 рік, ч. 1. 329 арк.

14. Спр. 444. Бюро президії правління, ч. 3., 259 арк.

15. Спр. 447. Документи VI Пленуму УТОПШК. 22 грудня 1989 р., 64 арк.

16. Спр. 448. Постанови Президії правління УТОПШК. 1989 р., 268 арк.

17. Спр. 449. Постанови Президії правління УТОПШК. 1991 р., 257 арк.

18. Спр. 452. Інформація про роботу Республіканського правління по виконанню рішень V з'їзду УТОПШК. 1989 р., 37 арк.

19. Спр. 454. Матеріали з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 26-27 червня 1990 р. Чернігів, 276 арк.

Центральний державний історичний архів України,

м. Київ (ЦДІАК України)

ф. р.-2245 Центральний державний історичний архів у місті Києві

оп.1. 1944-2008 рр. Справ державного постійного зберігання за 1944–1970 роки.

20. Спр. 1. Положення про Центральний державний історичний архів у м. Києві. Почато 30 вересня 1944 року. 3 арк.

21. Спр. 7. Звіт про роботу архіву за 1944 р. 28 арк.

22. Спр. 8. Акт обстеження роботи архіву комісією головного архівного управління НКВС СРСР УРСР. 9 травня 1944 року. 13 арк.

23. Спр. 13. Пятилетний план комплектования архива на 1945–1949 гг.

Пятилетний план научно-исследовательской работы госархивов УССР 1946–1950 гг.
1945 г. 78 арк.

24. Спр. 15. Отчёт о работе архива за 1945 . 30 арк.

25. Спр. 16. Кошторис і штатний розпис архіву на 1945 р. 18 арк.

26. Спр. 20. Звіт про роботу архіву за 1946 р. 46 арк.

27. Спр. 21. Справка о состоянии архива на 13 августа 1946 года, 22 арк.

28. Спр. 28. Отчет работы архива за 1947 год, 51 арк.

29. Спр. 29. Паспорт архива за 1947 год, 9 арк.

30. Спр. 36. Отчет о работе архива за 1948 год. Начато 30 марта 1948 года.

Кончено 10 февраля 1949 года, 65 арк.

31. Спр. 37. Справка о состоянии архива на 1 ноября 1948 г. 5 арк.

32. Спр. 38. Акт обследования работы архива комиссией АУ МВС УССР.
15 декабря 1948 г., 14 арк.

33. Спр. 41. Листування з АУ МВС, Інститутом історії АН УРСР, Бібліотекою АН
УРСР, облархівами з питань підготовки документальних збірників. 6 березня –
7 грудня 1948 р., 18 арк.

34. Спр. 50. Отчет о работе архива за 1949 год. 80 арк.

35. Спр. 52. Акт обследования работы архива комиссией АУ МВД УССР.
15. 12. 1949 г., 14 арк.

36. Спр. 53. Протоколы производственных совещаний архива. Почато 6 декабря
1949 року. Закінчено – 17 декабря 1949 года, 10 арк.

37. Спр. 54. Акт передачи аспирантуры Киевскому государственному
университету им. Т.Г. Шевченко. Почато 26 января 1944 року. Закінчено – 1949 года,
3 арк.

38. Спр. 67. Отчет о работе архива за 1950 год. Начато 19 января 1951 года.
Закінчено – ..., 46 арк.

39. Спр. 68. Докладные записки и рапорты директора и сотрудников архива
начальнику АУ МВД УССР по вопросам работы архива. Почато 23 февраля
1950 року. Закінчено – 3 ноября 1950 года, 22 арк.

40. Спр. 69. Акт обследования работы отделов комиссией архива за 1 квартал 1950

года. 31 березня – 8 квітня 1950 г., 9 арк.

41. Спр. 70. Протоколи виробничих нарад архіву. 15 квітня – 4 травня 1950 р. 20 арк.

42. Спр. 73. Паспорт архіву за 1949–1950 рр., 12 арк.

43. Спр. 74. Отборочные списки и выписки из протоколов заседаний экспертно-проверочной комиссии АУ МВД УССР. 8 марта – 20 сентября 1950 г., 44 арк.

Оп. 3. Справи з особового складу 1944–2009 рр.

44. Спр. 72. Служебные характеристики на сотрудников ЦГИА УССР. Начато 1950 года, 73 арк.

45. Спр. 73. Личное дело Апанович Елены Михайловны. Звільнена 1950 року, 62 арк.

Галузевий державний архів

Служби безпеки України (ГДА СБУ)

Ф. 65. Справи оперативного обліку КГБ УРСР.

46. Спр. С–838. т. 1. Учётно-наблюдательное дело Гуслистый Константин Григорьевич. Поч. 22. 11. 1947 р., 229 арк.

47. Спр. С–838. т. 2. Компроментуючі матеріали стосовно Гуслистого Костянтина Григоровича. Поч. 9. 04 1936 – зак. 10. 08. 1977 р., 195 арк.

Наукова бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Інститут рукопису (ІР НБУВ)

Ф. 374. Олена Михайлівна Апанович

48. Ф. 374. Паспорт фонду О. М. Апанович. Акт № 17 від 26. 12. 2000 р.

Опис 1.

49. Спр. 1–12. Членські квитки та посвідчення О.М. Апанович. м. [Київ], м. [Одеса]. Автограф на бланках, завірених печатками установ та організацій. 12 од. зб. 1939–1986 рр. 12 арк.

50. Спр. 13. Диплом про закінчення Харківського державного педагогічного інституту, виданий О.М. Апанович. м. Харків. Завірени копії. Укр., рос. мовами. 20 вересня 1941 р. 2 арк.

51. Спр. 14. Перепустка для переїзду до Уфи, видана Г.М. Апанович та О.М. Апанович Управлінням міліції НКВС Казахської РСР. м. []. Автограф на бланку, завірений печаткою. Рос. мовою. 8 червня 1942 р. 1 арк.

52. Спр. 16. Посвідчення про відрядження в ЦК ЛКСМУ (м. Київ), видане О.М. Апанович Башкирським обласним комітетом ВЛКСМ. м. [Уфа]. Автограф на бланку, завірений печаткою. Рос. мовою. 10 квітня 1944 р. 1 арк.

53. Спр. 17. Довідка, видана О. М. Апанович Одеським інститутом ім. Мечникова (в евакуації) про те, що вона була донором. м. Уфа. Автограф на бланку, завірений печаткою. Рос. мовою. 11 квітня 1944 р. 1 арк.

54. Спр. 19–20. Посвідчення, видане О.М. Апанович Центральним державним історичним архівом УРСР про те, що вона з 1945 р. по 1948 р. навчалася в аспірантурі ЦДІА УРСР та складала кандидатські іспити за спеціальністю «історик-архівіст». 2 варіанти. м. [Київ]. Машинопис на бланку, завірений печаткою. Рос. мовою. 2 од. зб. 9 вересня 1949 р., 13 лютого 1950 р. 2 арк.

55. Спр. 31–32. Витяг з протоколу Вченої ради Інституту історії України АН УРСР про присудження О.М. Апанович наукового ступеня кандидата наук та диплом кандидата історичних наук. м. Київ, м. Москва. Машинопис, завірений печаткою. 2 од. зб. 19 січня, 16 вересня 1950 р. 2 арк.

56. Спр. 33–35. Апанович Олена Михайлівна. Автобіографія. 3 варіанти. м. [Київ]. Автограф, машинопис. 3 од. зб. 1950–[1991] рр. 17 арк.

57. Спр. 41. Витяг з протоколу засідання Президії АН УРСР про затвердження О.М. Апанович на посаді молодшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР. м. Київ. Машинопис на бланку. 2 квітня 1951 р. 1 арк.

58. Спр. 42. Посвідчення молодшого наукового співробітника Нікопольської експедиції Інституту археології АН УРСР на території будівництва Каховської гідроелектростанції, видане О.М. Апанович ІА АН УРСР. м. Київ. Машинопис на бланку, завірений печаткою. 12 липня 1951 р. 1 арк.

59. Спр. 43. [Апанович Олена Михайлівна]. Щоденникові записи. м. Нікополь. Автограф. Рос. мовою. 1951 р. 35 арк.
60. Спр. 48. Постанова Президії Академії наук УРСР про присвоєння О.М. Апанович вченого звання старшого наукового співробітника. м. Київ. Машинопис на бланку, завірений печаткою. 28 вересня 1956 р. 1 арк.
61. Спр. 50. [Апанович Олена Михайлівна] – [], начальнику Архівного управління МВС УРСР. Пояснювальна записка про стосунки з родичами, зокрема, з батьком Апановичем Михайлом Йосиповичем. м. [Київ]. Автограф. Рос. мовою. Додаток: дані про батька та свідоцтво про розлучення батьків, арк. 2–3. [50-ті роки ХХ ст.]. 3 арк.
62. Спр. 53. [Апанович Олена Михайлівна]. Щоденникові записи. м. [Київ]. Автограф. 1995–1996 рр. 32 арк.
63. Спр. 56. [Апанович Олена Михайлівна]. [Спогади про наукову діяльність]. м. [Київ]. Автограф. Чернетка. [90-ті роки ХХ ст.]. 5 арк.
64. Спр. 60–61. Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги, голова Ольга Кобець – Апанович Олені Михайлівні. Вітальні адреси з нагоди 50-річчя наукової діяльності та 80 річчя від дня народження. м. Київ. Авторизований машинопис. 2 од. зб. 9 вересня 1994 р., 9 вересня 1999 р. 2 арк.
65. Спр. 92. Апанович О[лена] М[ихайлівна]. «Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг.». Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. м. Київ. Машинопис. Рос. мовою. 1949 р. 369 арк.
66. Спр. 93. Апанович О[лена Михайлівна]. «Иван Сирко – выдающийся деятель Украины второй половины XVII в.». [Монографія]. м. Київ. Машинопис з правками. Рос. мовою. Квітень 1957 р. 215 арк.
67. Спр. 94. Апанович [Олена Михайлівна]. «Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии в конце XVII – первой половине XVIII вв.». [Монографія]. м. [Київ]. Автограф, машинопис з правками. Укр., рос. мовами. Публ.: Апанович О.М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70 роки XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с. [1961] р. 194 арк.

68. Спр. 95. [Апанович Олена Михайлівна]. «Общественно-политические движения на Украине в XVIII ст.». Монографія. м. [Київ]. Автограф, машинопис з правками. Рос. мовою. Додаток: підготовчі матеріали до монографії, арк. 397–418. 1963–1965 рр. 418 арк.

69. Спр. 96. Апанович О[лена] М[ихайлівна]. Спільна боротьба запорозького і донського козацтва проти турецько-татарської агресії в XVI–XVII ст. Монографія. м. Київ. Машинопис з правками олівцем. Укр., рос. мовами. 1968 р. 221 арк.

70. Спр. 322–324. Апанович Олена [Михайлівна]. Володимир Іванович Вернадський у Франції. Доповідь та тези доповіді. м. Париж (Франція). Автограф, машинопис з правками. Укр., франц. мовами. 3 од. зб. 1992 р. 16 арк.

71. Спр. 334–336. [Апанович Олена Михайлівна]. Виступ на відкритті лекторію з історії запорозького козацтва при Будинку вчених (м. Київ) та тематика лекторію. м. Київ. Автограф. 3 од. зб. Додаток: запитання слухачів. 21 арк. 4 лютого 1968 р. 45 арк.

72. Спр. 337. [Апанович Олена Михайлівна]. Актуальні проблеми радянської історіографії доби феодалізму і принципи каталогізації архівних фондів. [Лекція, прочитана в Київському державному художньому інституті]. м. [Київ]. Машинопис з правками. Примітка: кінець відсутній. [1969] р. 19 арк.

73. Спр. 338. [Апанович Олена Михайлівна]. Зборівська битва. [План лекції, прочитаної в Київському державному художньому інституті]. м. [Київ]. Автограф. [1969] р. 4 арк.

74. Спр. 339. [Апанович Олена Михайлівна]. Про Кривоноса. [План лекції, прочитаної в Київському державному художньому інституті]. м. [Київ]. Автограф. [1969] р. 6 арк.

75. Спр. 341. [Апанович Олена Михайлівна]. Фрідріх Енгельс про війну, армію і військове мистецтво. [Лекція]. м. [Київ]. Автограф, машинопис. []. 11 арк.

76. Спр. 342. [Апанович Олена Михайлівна]. [Про Богдана Хмельницького]. [Виступ на засіданні історичної секції Шкільного наукового радіотовариства]. м. [Київ]. Машинопис з правками. [1979] р. 13 арк.

77. Спр. 343. Апанович Олена Михайлівна. [Про українські літописи XVII ст.]. Виступ на засіданні історичної секції Шкільного наукового радіотовариства. м. [Київ]. Машинопис з правками. 28 квітня 1980 р. 11 арк.

78. Спр. 344. Апанович Олена Михайлівна. [Про українські літописи XVIII ст.]. Виступ на засіданні історичної секції Шкільного наукового радіотовариства. м. [Київ]. Автограф. [1980] р. 35 арк.

79. Спр. 345. Апанович [Олена Михайлівна]. Київ – торговий, ремісничий центр українських земель в XVI – першій половині XVII століття. [Виступ на засіданні історичної секції Шкільного наукового радіотовариства]. м. [Київ]. Машинопис з правками. [1982] р. 12 арк.

80. Спр. 346. Апанович О[лена Михайлівна]. [Про двох видатних киян 18 сторіччя – братів Василя та Івана Григоровичів-Барських]. [Виступ на засіданні історичної секції Шкільного наукового радіотовариства]. м. [Київ]. Машинопис з правками. [1982] р. 14 арк.

81. Спр. 347–349. Апанович Олена Михайлівна. [Про «Слово о полку Ігоревім»]. Виступ на засіданні історичної секції Шкільного наукового радіотовариства. м. [Київ]. 3 варіанти. Машинопис з правками. 3 од. зб. [1985] р. 38 арк.

82. Спр. 350. Кіндрась К[атерина] []. Не забудьмо тої слави. Інтерв'ю з О.М. Апанович. м. [Київ]. Газ. вирізка. Червень 1989 р. 1 арк.

83. Спр. 352. Апанович Олена Михайлівна. [Про селянську війну в Росії під керівництвом Степана Разіна]. Виступ на засіданні історичної секції Шкільного наукового радіотовариства. м. [Київ]. Машинопис. [80-ті роки XX ст.]. 21 арк.

84. Спр. 353. Кузьменко Н []. «Запорожское казачество – мировой феномен». Інтерв'ю з О.М. Апанович. м. Запоріжжя. Газ. вирізка. Рос. мовою. 30 січня 1990 р. 1 арк.

85. Спр. 361. [Апанович Олена Михайлівна]. [Заключне слово на урочистому засіданні Інституту історії України НАН України з нагоди її 75 річчя]. м. [Київ]. Автограф. [1994] р. 5 арк.

86. Спр. 363. [Апанович Олена Михайлівна]. Слово лауреата. Виступ під час вручення нагороди Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США). м. []. Машинопис з правками. [1995] р. 9 арк.

87. Спр. 400. [Апанович Олена Михайлівна]. Виписки з праць М. Грушевського, В. Соловйова, О. Левицького та ін. з історії козацтва. м. []. Автограф. Рос. мовою. []. 111 арк.

88. Спр. 423. [Апанович Олена Михайлівна]. Меморіальні місця козацтва на о. Хортиці. м. []. Машинопис. Рос. мовою. []. 5 арк.

89. Спр. 428. Підготовчі матеріали до тритомного видання «Пам'ятки і пам'ятні місця героїчного минулого українського народу»: проект, методичні вказівки. м. [Київ]. Машинопис. []. 72 арк.

90. Спр. 553–554. [Апанович Олена Михайлівна]. Рецензія на монографію Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». м. [Київ]. 2 варіанти. Автограф. Рос. мовою. 2 од. зб. [50-ті роки XX ст.]. 30 арк.

91. Спр. 705. Вінграновський Микола []. Рекомендація О.М. Апанович для вступу в Спілку письменників України. м. Київ. Машинопис. Рос. мовою. 16 лютого 1991 р. 1 арк.

92. Спр. 707. Білик Іван []. Рекомендація О.М. Апанович для вступу в Спілку письменників України. м. []. Машинопис. Рос. мовою. [1991] р. 1 арк.

93. Спр. 715. Матеріали про створення та діяльність громадської організації «Українське козацтво». м. [Київ]. Автограф, машинопис, друк. 1995–1998 рр. 77 арк.

94. Спр. 719–749. Апанович Олена Михайлівна. Плани та звіти про роботу наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. м. Київ. Автограф, машинопис. Рос. мовою. 31 од. зб. 1952–1971 рр. 50 арк.

95. Спр. 753. Протокол засідання відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР щодо наукової доповіді О.М. Апанович «До оцінки діяльності Івана Сірка». м. [Київ]. Машинопис. Додаток: листи від різних видавництв до Інституту історії АН УРСР щодо видання монографії О.М. Апанович «Иван Сирко – выдающийся деятель Украины второй половины XVII в.», арк. 7–8. 26 червня 1957 р. 8 арк.

96. Спр. 754–759. Інститут історії АН УРСР. Листи до різних архівів і бібліотек з проханням дозволити О.М. Апанович працювати з їхніми документами. З м. Києва до м. Москви, м. Львова. Авторизований машинопис на бланках. Укр., рос. мовами. 6 од. зб. 18 червня 1962 р. – 8 серпня 1968 р. 6 арк.

97. Спр. 760. Головна редакційна колегія «Історії міст і сіл Української РСР», відповідальний секретар Слабеев І. – обласній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР» Львівської обл., голові Ковалю Ф.Т. З м. Києва до м. [Львова]. Авторизований машинопис на бланку. 19 грудня 1963 р. 1 арк.

98. Спр. 761. Тематика міського лекторію з історії запорозького козацтва. м. [Київ]. Машинопис з правками та дописками. 1966 р. 2 арк.

99. Спр. 769. План роботи старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР О.М. Апанович на 1969 р. за темою: «Зародження і розвиток української державності в XV – першій половині XVII ст.». м. [Київ]. Автограф, машинопис. Укр., рос. мовами. [1968] р., арк. 1

100. Спр. 773. Київська геофізична розвідувальна експедиція, керівник Герцик З.С. – Інституту історії АН УРСР, директору Скабі А.Д. Лист з проханням дозволити О.М. Апанович прочитати в експедиції лекцію на тему: «Козаки і Київ». м. Київ. Авторизований машинопис на бланку. Рос. мовою. Примітка: приписка А.Д. Скаби до О.М. Апанович. 12 лютого 1971 р. 1 арк.

101. Спр. 776. Апанович Олена Михайлівна. Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». Науковий звіт. м. Київ. Комп. набір з правками. 1989 р. 20 арк.

102. Спр. 778. Інститут історії АН УРСР, зав. відділом історії феодалізму Дядиченко В.А. – Запорізькому філіалу Українського державного проектного інституту «Укрмістбудпроект», головному інженеру Губанову. Лист з відгуком на план пам'ятних місць на о. Хортиця. З м. [Києва] до м. [Запоріжжя]. Автограф рукою О.М. Апанович. []. 4 арк.

103. Спр. 779–785. Облікові картки наукової роботи старшого наукового співробітника відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР Олени Михайлівни Апанович. м. Київ. Автограф на бланках. Укр., рос. мовами. 7 од. зб. 1974–1979 рр. 16 арк.

104. Спр. 786. Витяг з протоколу засідання відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР щодо обговорення проспекту монографії О.М. Апанович «Рукописная книга XVI–XVIII ст. в фондах ЦНБ АН УССР (историко-литературные сборники)». м. [Київ]. Авторизований машинопис. 20 січня 1977 р. 1 арк.

105. Спр. 787–789. Центральна наукова бібліотека АН УРСР, директор Гутянський С[тепан] К[орнійович]. Листи до різних архівів, музеїв та бібліотек з проханням дозволити О.М. Апанович працювати з їхніми рукописними книгами. 3 м. [Києва] до м. [Москви]. Машинопис. Рос. мовою. 3 од. зб. 5 серпня 1977 р. 3 арк.

106. Спр. 790. Апанович Олена Михайлівна. Звіт про роботу старшого наукового співробітника відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР за 1974–1978 рр. м. [Київ]. Авторизований машинопис. [1978] р. 5 арк.

107. Спр. 791. Апанович Олена Михайлівна. Звіт про відрядження в Ленінград на наукову конференцію «Книга в России до середины XIX века» і вивчення рукописних фондів Бібліотеки Академії наук СРСР та Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна. м. Київ. Машинопис. Рос. мовою. [70-ті роки XX ст.]. 12 арк.

108. Спр. 792. Центральна наукова бібліотека АН УРСР, директор Ковалевський Б.П. – Центральному державному історичному архіву УРСР, директору Гісцовій Л.З. Лист з проханням дозволити О.М. Апанович працювати з рукописними фондами архіву. м. Київ. Машинопис на бланку. Рос. мовою. [70-ті роки XX ст.]. 1 арк.

109. Спр. 793–794. Апанович Олена Михайлівна – Ситнику К[остянтину] М[еркурійовичу], віце-президенту АН УРСР. Заяви з проханням дозволити їй працювати на посаді старшого наукового співробітника відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. м. Київ. Автограф, машинопис. Рос. мовою. 2 од. зб. 18 грудня 1980 р., 14 листопада 1983 р. 3 арк.

110. Спр. 795. Апанович Олена Михайлівна – Капту О[лександр] С[еменовичу], секретарю Центрального комітету КП УРСР. Заява з проханням дозволити їй працювати на посаді старшого наукового співробітника відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. м. [Київ]. Авторизований машинопис. Рос. мовою. [1980] р. 3 арк.

111. Спр. 796. Ситник К[остянтин] М[еркурійович], віце-президент АН УРСР – Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, директору Ковалевському Борису Павловичу Лист з проханням включити в план роботи О.М. Апанович підготовку до видання щоденника В.І. Вернадського. м. [Київ]. Машинопис. Рос. мовою. [1981] р. 1 арк.

112. Спр. 797. План наукової роботи старшого наукового співробітника відділу рукописів ЦНБ АН УРСР О.М. Апанович на 1983 р. м. [Київ]. Автограф, машинопис. Рос. мовою. [1982] р. 11 арк.

113. Спр. 798. Виписка з протоколу засідання Вченої ради Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного АН УРСР про затвердження до друку монографії К.М. Ситника, С.М. Стойка, О.М. Апанович «Владимир Иванович Вернадский и Украина. Исследования и материалы». м. [Київ]. Машинопис на бланку, завірений печаткою установи. 5 липня 1983 р. 5 арк. Додаток: акт експертної комісії даного Інституту та анотація монографії для видавництва «Наукова думка», арк. 2–5.

114. Спр. 799. Центральна наукова бібліотека АН УРСР, директор Сенченко [Микола Іванович] – Ленінградському відділенню архіву Академії наук СРСР, директору Лист з проханням дозволити О.М. Апанович працювати з документами архіву для написання книги «Учений, організатор науки, людина. Розповіді про В.І. Вернадського». З м. Києва до м. Ленінграда. Авторизований машинопис на бланку. Рос. мовою. 12 червня 1986 р. 1 арк.

115. Спр. 800. Центральна наукова бібліотека АН УРСР – Ситнику Костянтину Меркурійовичу, віце-президенту Академії наук УРСР. Лист з проханням включити в Постанову Президії АН УРСР про заходи у зв'язку з 125-річчям від дня народження В.І. Вернадського пункт про присвоєння його імені ЦНБ АН УРСР. м. [Київ]. Автограф рукою О.М. Апанович. Чернетка. Рос. мовою. [1988 р.]. 1 арк.

116. Спр. 801. Апанович Олена Михайлівна. Список архівів, опрацьованих і описаних під час роботи у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. м. [Київ]. Авторизований машинопис. Рос. мовою. [80-ті рр. XX ст.]. 2 арк.

117. Спр. 803. Документи про аварійний стан могили запорозького кошового отамана Івана Сірка та про обговорення питання щодо перепоховання його праху

з с. Капулівки Нікопольського району на острів Хортиця. м. [Київ]. Автограф, машинопис. 1964–1967 рр. 14 арк.

118. Спр. 804. Матеріали щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва. м. [Київ]. Автограф, машинопис. Укр., рос. мовами. 1965–1970 рр. 58 арк.

119. Спр. 805. Рішення Виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих про створення Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. м. Київ. Машинопис. Додаток: статут та постанови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, арк. 6–43. 30 вересня 1966 р. 43 арк.

120. Спр. 809. Матеріали щодо Всеукраїнського конкурсу проектів історико-меморіального комплексу та музею-панорами Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на острові Хортиця (програма і умови конкурсу, висновки членів журі, матеріали щодо обговорення проектів, висновки комісії). м. Київ, м. Запоріжжя. Автограф, машинопис. 1967–1969 рр. 54 арк.

121. Спр. 810–817. Плани роботи та проекти положень секцій Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. м. Київ. Друк. 8 од. зб. 1967–1972 рр. 36 арк.

122. Спр. 821. Матеріали Комісії по перевірці стану історичної та архітектурної пам'ятки – Флорівського монастиря. м. Київ. Автограф, машинопис. 1969 р. 11 арк.

123. Спр. 822–823. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Матеріали щодо організації народних університетів охорони і популяризації пам'ятників історії та культури та учбовий план університету «Пам'ятники України». м. Київ. Друк. 2 од. зб. 1969–1970 рр. 50 арк.

124. Спр. 824–825. [Апанович Олена Михайлівна]. Рецензія та зауваження на тематико-експозиційний план музею історії запорозького козацтва. м. [Київ]. Автограф, машинопис. 2 од. зб. [60-ті роки ХХ ст.]. 12 арк.

125. Спр. 826. [Апанович Олена Михайлівна]. [Тематичний план заповідника історії запорозького козацтва на о. Хортиця]. м. []. Автограф. [60-ті роки ХХ ст.]. 3 арк.

126. Спр. 828. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Матеріали про створення історико-меморіального комплексу увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва на о. Хортиця. м. [Київ], м. [Запоріжжя]. Автограф, машинопис. Додаток: газетні вирізки про заповідник «Острів Хортиця», арк. 43–49. [60-ті роки ХХ ст.]. 49 арк.

127. Спр. 829. Лист голови правління Нікопольської районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури В.Г. Грибовського до Академії наук УРСР з проханням вирішити питання про будівництво меморіалу кошовому отаману Війська запорозького Івану Сірку. 3 м. Нікополя до Києва. 2 арк. Авторизований машинопис. 16 листопада 1971 р. 7 арк. Додаток: довідка В.І. Резніка про могилу І. Сірка, арк. 3–7.

128. Спр. 830. Перелік пам'ятних знаків і пам'ятників на честь запорозького козацтва, що будуть споруджуватися в УРСР у 1971–1980 рр. м. [Київ]. Друк. 1971 р. 13 арк.

129. Спр. 831. Рішення виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих «Про створення в м. Києві археологічних і архітектурних заповідників, зон регулювання забудови та зон охоронного ландшафту». м. [Київ]. Машинопис. [1971] р. 7 арк.

130. Спр. 839. Апанович О[лена Михайлівна]. Наукова концепція експозиції музею історії запорозького козацтва. о. Хортиця. Машинопис. Додаток: лист Тамари Шевченко та Віталія Шевченка до О.М. Апанович з приводу концепції експозиції, 23 серпня 1993 р. 15 арк.

131. Спр. 840. Матеріали щодо Національного заповідника «Хортиця». м. Київ, м. Запоріжжя. Автограф, машинопис, друк. 1993 р. 32 арк.

132. Спр. 842. Апанович Ол[ена Михайлівна]. Пропозиції щодо експозиції музею історії Подолу м. Києва XIV–XVIII ст. м. [Київ]. Машинопис. []. 5 арк.

133. Спр. 843. Матеріали про пам'ятник архітектури «Поштова станція міста Києва». м. [Київ]. Машинопис з правками та дописками О.М. Апанович. []. 3 арк.

134. Спр. 869. Видавництво художньої літератури «Дніпро» – Апанович Олені Михайлівні Лист-запрошення на нараду з питань перекладу літописів. м. Київ. Авторизований машинопис на бланку. 17 жовтня 1969 р. 1 арк.

135. Спр. 890. Київський державний художній інститут, декан архітектурного факультету Тищенко Н[] [] – Апанович О[лені] М[ихайлівні]. Лист з проханням прочитати лекції для студентів. м. Київ. Машинопис на бланку. Рос. мовою. 10 березня 1969 р. 1 арк.

136. Спр. 892–893. Нікопольський краєзнавчий музей, директор Яснецов [] [] – Апанович Олені Михайлівні. Листи з проханням вислати книгу «Исторические места событий Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.». 3 м. Нікополя Дніпропетровської обл. до м. Києва. Авторизований машинопис на бланку. 2 од. зб. 27 травня 1962 р., 8 лютого 1966 р. 2 арк.

137. Спр. 894. Організація українок Канади ім. О. Басараб, голова Вашук Ірина [] [] – Апанович Олені Михайлівні. Лист з повідомленням про виділення їй матеріальної допомоги. 3 м. Торонто (Канада) до м. Києва. Авторизований машинопис на бланку. 12 січня 1999 р. 1 арк. + конв.

138. Спр. 898. Редакція журналу «Вопросы истории», зав. відділу історії СРСР до ХХ ст. Пашуто В[] [] – Апанович Олені Михайлівні. Лист з проханням надіслати статтю «Военная организация запорожского казачества». 3 м. Москви до м. Києва. Авторизований машинопис на бланку. Рос. мовою. 7 лютого 1951 р. 1 арк.

139. Спр. 914. Управління військового видавництва – Апанович Олені Михайлівні. Лист з повідомленням про неможливість видання її дисертації «Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг.». 3 м. [Москви] до м. [Києва]. Авторизований машинопис на бланку. Рос. мовою. 14 грудня 1954 р. 1 арк.

140. Спр. 924–934. Апанович Олена Михайлівна – Апанович Людмилі Михайлівні. Листи. 3 м. Уфи, м. Москви, м. Києва до м. []. Автограф. Чорнило. Олівець. Рос. мовою. 11 од. зб. 8 березня 1944 р. – 28 листопада 1959 р. 30 арк.

141. Спр. 935–944. Апанович Олена Михайлівна – Апанович Людмилі Михайлівні. Листи про наукові плани, житлові умови та кореспонденція приватного

характеру. З м. Києва до м. [Маріуполя]. Автограф. Чорнило, олівець. Рос. мовою. 10 од. зб. 18 лютого – вересень 1960 р. 39 арк.

142. Спр. 1005–1007. Апанович Олена Михайлівна – Вуйцику [Збігнєву]. Листи з пропозицією надати статтю до збірника «Запорізька бувальщина», з повідомленням про вихід книги «Історичні погляди Т.Г. Шевченка». З м. [Києва] до м. [Варшави]. Автограф. Чернетки. Рос. мовою. 3 од. зб. 21 вересня 1967 р. – б. д. 8 арк.

143. Спр. 1068. Апанович Олена Михайлівна – Руденку Василю Петровичу. Кореспонденція приватного характеру. Лист. З м. Одеси до м. []. Автограф. Чернетка. Рос. мовою. 1 вересня 1946 р. 1 арк.

144. Спр. 1693–1702. Киценко Микола Петрович – Апанович Олені Михайлівні. Листи, листівки. З м. Запоріжжя, м. Москви до м. Києва. Автограф. 10 од. зб. 26 березня 1967 р. – 2 листопада 1971 р. 11 арк.

145. Спр. 1884–1887. Марченко Геннадій [] – Апанович Олені Михайлівні. Лист, листівки. З м. [] до м. Києва. Автограф. 4 од. зб. 14 квітня 1968 р. – квітень 1970 р. 5 арк.

146. Спр. 1891–1895. Мережинський Сергій Юрійович – Апанович Олені Михайлівні. Листи, листівки. З м. [] до м. [Києва]. Автограф. Рос. мовою. 5 од. зб. 13 серпня 1971 р. – 29 грудня 1991 р. 7 арк. Додаток: 2 листівки [Мережинського] Михайла, онука О.М. Апанович.

147. Спр. 2420–2425. Сокульський Арнольд [] – Апанович Олені Михайлівні. Листи, листівки. З м. Запоріжжя до м. Києва. Автограф. 6 од. зб. [1990] р. – 19 грудня 1995 р. 6 арк.

148. Спр. 2654–2659. Чабаненко В[] [] – Апанович Олені Михайлівні. Листи, листівки. З м. Запоріжжя до м. Києва. Автограф. 6 од. зб. 8 квітня 1991 р. – 11 грудня 1999 р. 10 арк.

149. Спр. 2676–2680. Шапошнікова Олімпіада Гаврилівна – Апанович Олені Михайлівні. Листи. Автограф. Укр., рос. мовами. 5 од. зб. 21 липня 1952 р. – січень 1957 р. 12 арк.

150. Спр. 2790–2799. Пам'ятні знаки на козацьких могилах Д. Нечая, М. Залізняка, І. Сірка та ін. м. Нікополь, с. Острів Рівненської обл.; с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. 10 од. зб. [1966] – 1989 рр. 10 фото.

151. Спр. 3094. В. Г. Фоменко «Де була Базавлуцька Січ?». [Стаття]. 1971 р. 10 арк. Авторизований машинопис із правками.

**Архів Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

Он. 2–Л.

152. Спр. 178. Особова справа кандидата історичних наук Апанович Олени Михайлівни. 74 арк.

Державний архів міста Києва (ДАК)

Ф. р–1563 Київська міська організація товариства охорони пам'яток історії та культури Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури УРСР

Он. 1.

153. Спр. 1. Решение исполкома Киевского городского Совета депутатов трудящихся №1449 от 30 сентября 1966 года об образовании Киевской городской организации общества охраны памятников истории и культуры, 5 арк.

154. Спр. 2. Документы 1 отчетно-выборной конференции Киевской городской организации общества охраны памятников истории и культуры, состоявшейся 17. 11. 1966 г., 109 арк.

155. Спр. 3. Документы 1 и 2 пленумов правления общества, 81 арк.

156. Спр. 8. Протоколы № 1–14 заседаний президиума правления общества и документы к ним, 123 арк.

157. Спр. 10. Протоколы заседаний секции исторических памятников, 11 арк.

158. Спр. 15. Акты обследования технического состояния культурно-исторического памятника Вала Печерской крепости, 3 арк.

159. Спр. 28. Документи II отчетно-выборной конференції общества состоявшейся 28 февраля 1969 года, 95 арк.

160. Спр. 30. Протоколы заседаний президиума правления общества и документы к ним, 166 арк.

161. Спр. 51. Документи III отчетно-выборной конференції общества, состоявшейся 26 апреля 1971 года. Місто Київ, 26. 04. 1971 рік, 32 арк.

162. Спр. 53. Протоколы № 1–19 заседаний президиума правления общества и документы к ним, 181 арк.

163. Спр. 75. Планы и отчеты о работе секций общества за 1972 год, 50 арк.

164. Спр. 88. Протоколы заседаний Президиума правления общества и документы к ним, 157 арк.

165. Спр. 89. План работы Правления общества на 1973 год, 56 арк.

166. Спр. 105. Протоколы № 1–10 заседаний Президиума правления общества и документы к ним, 180 арк.

167. Спр. 123. Планы и отчеты о работе секций общества за 1975 год, 34 арк.

168. Спр. 151. План работы секции исторических памятников правления Киевской городской организации общества на 1976 год, 35 арк.

Науковий архів Інституту історії України

Національної академії наук України

Ф. 1.

Он. 1–Л.

169. Спр. 857. Особова справа О. М. Апанович, 82 арк.

Он. 1. 1941–1963

170. Спр. 217. Відомості про захист кандидатських і докторських дисертацій науковими співробітниками інституту за 1950–1955 рр., 36 арк.

171. Спр. 263. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] за 1950 р., 12 арк.

172. Спр. 264. Протоколи засідань відділу феодалізму за 1950 р., 82 арк.

173. Спр. 329. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] за 1951 р., 5 арк.

174. Спр. 382. Звіт відділу [історії феодалізму] та індивідуальні звіти

співробітників за 1952 р., 14 арк.

175. Спр. 383. Протоколи №№1–11, 13 засідань відділу [історії феодалізму]. 16 січня – 25 грудня 1952 р., 38 арк.

176. Спр. 441. Звіти співробітників відділу [історії феодалізму за 1953 р.], 20 арк.

177. Спр. 442. Протоколи засідань відділу [історії феодалізму]. 29 січня – 26 грудня 1953 р., 82 арк.

178. Спр. 519–520. Звіт відділу історії феодалізму за 1954 р., 19 арк.

179. Спр. 521. Протоколи засідань відділу [історії феодалізму]. 12 січня – 14 грудня 1954 р., 58 арк.

180. Спр. 543. Довідка про науково-дослідну діяльність інституту за 1955 р. [канцелярія], 11 арк.

181. Спр. 596-597. Звіт про роботу відділу історії феодалізму за 1955 р., 25 арк.

182. Спр. 598. Протоколи засідань відділу історії феодалізму 13 січня – 21 грудня 1955 р., 176 арк.

183. Спр. 620. Перспективний план науково-дослідної роботи. Проблематики Інституту на 1956–1960 рр., 25 арк.

184. Спр. 666. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] за 1956 р., 9 арк.

185. Спр. 667. Протоколи засідань відділу історії феодалізму 12 січня – 20 грудня 1956 р., 81 арк.

186. Спр. 690 а. Довідка про досягнення інституту за роки його існування і основну роботу в 1957 році. Акт обстеження підготовки кадрів і план перевірки заходів в питанні критики буржуазних теорій, 30 арк.

187. Спр. 731. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] за 1957 р., 34 арк.

188. Спр. 733. Протоколи засідань відділу [історії феодалізму] № №1–11. 17 січня 1957 р. – 2 грудня 1957 р., 47 арк.

189. Спр. 828. Перспективний план науково-дослідної роботи відділу [історії феодалізму], 26 арк.

190. Спр. 832-833. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] та індивідуальні звіти співробітників, 40 арк.

191. Спр. 834. Протоколи засідань відділу [історії феодалізму] за 1958 р., №№1–

21. 3 січня 1958 р. – 24 грудня 1958 р., 157 арк.

192. Спр. 861. Перспективний план науково-дослідної роботи [канцелярія] з історичної науки в УРСР Інституту на 1959–1965 рр., 59 арк.

193. Спр. 917. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] та індивідуальні звіти співробітників за 1959 р., 49 арк.

194. Спр. 918. Протоколи засідань відділу [історії феодалізму] №№1–27. 10 січня 1959 р. – 28 грудня 1959 р., 238 арк.

195. Спр. 997. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] за 1960 р., 21 арк.

196. Спр. 998. Протоколи засідань відділу [історії феодалізму] за 1960 р., 350 арк.

197. Спр. 1066-1067. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] за 1961 р., 15 арк.

198. Спр. 1068. Протоколи засідань відділу [історії феодалізму] №№1–23. 12 січня 1961 р. – 18 грудня 1961 р., 254 арк.

199. Спр. 1131. Звіт про роботу відділу [історії феодалізму] за 1962 р., 37 арк.

200. Спр. 1132. Протоколи засідань відділу історії феодалізму, №1–24, 4 січня 1962 р. – 13 грудня 1962 р., 145 арк.

201. Спр. 1153. Звіт про наукову діяльність Інституту за 1963 р. Грудень 1963 р., 141 арк.

202. Спр. 1154. Довідка про структуру Інституту, освітній ценз, кадрові питання, науково-дослідну роботу, рух контингенту та інше за 1963 р. 3 січня 1963 р. – 21 жовтня 1963 р., 53 арк.

203. Спр. 1186. Протоколи засідань відділу [історії феодалізму] за 1963 р. №№1–6. 7 січня 1963 р. – 20 березня 1963 р., 58 арк.

Он. 1. 1964–1979.

204. Спр. 30. Протоколи засідань відділу досоціалістичних формацій (один протокол від 12. XII. 1963 р.). 23.01.1964 р. – 29.12.1964 р., 117 арк.

205. Спр. 31. Річні звіти про наукову роботу відділу [історії досоціалістичних формацій] та співробітників за 1964 р., 86 арк.

206. Спр. 78. Протоколи засідань дирекції Інституту. 1.02.1965 р. – 22.11. 1965 р., 35 арк.

207. Спр. 102. Протоколи №№1–13 засідань відділу [історії досоціалістичних

формацій]. 22.01. 1965 р. – 25.11. 1965 р., 68 арк.

208. Спр. 103. Річні звіти про наукову роботу відділу [історії досоціалістичних формацій] та співробітників за 1965 р., 99 арк.

209. Спр. 158. Протоколи №№1–14 засідань відділу історії феодалізму. 7 січня 1966 р. – 8. грудня 1966 р., 69 арк.

210. Спр. 159. Річні звіти про науково-дослідну роботу відділу [історії феодалізму] і співробітників за 1966 р., 29 арк.

211. Спр. 202. АН УССР. Институт истории. Отчёт о научной деятельности за 1967 год., 88 арк.

212. Спр. 214. Протоколи №№ 1–12 засідань відділу [історії феодалізму]. 12 січня – 31 листопада 1967 р., 70 арк.

213. Спр. 215. Річні звіти про наукову роботу відділу [історії феодалізму] та співробітників за 1967 р., 47 арк.

214. Спр. 252. Матеріали (програма, листування, протокол та ін.) про державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця за 1968 рік, 24 арк.

215. Спр. 274. Протоколи №№1–21 засідань відділу [історії феодалізму]. 1 лютого – 29 листопада 1968 р., 79 арк.

216. Спр. 275. Річні звіти про наукову роботу відділу [історії феодалізму] та співробітників за 1968 р., 34 арк.

217. Спр. 342. Протоколи №№1–17 засідань відділу [історії феодалізму]. 23 січня – 27 листопада 1969 р., 72 арк.

218. Спр. 343. Річний звіт про наукову роботу відділу [історії феодалізму] та співробітників за 1969 р., 32 арк.

219. Спр. 413. Протоколи №№1–18 засідань відділу [історії феодалізму]. 19 лютого – 19 листопада 1970 р., 39 арк.

220. Спр. 414. Річний звіт відділу [історії феодалізму] та співробітників про наукову роботу за 1970 рік, 34 арк.

221. Спр. 490. Доповідні записки в ЦК КП України, Держплан УРСР, Президію АН УРСР з питань наукової діяльності. 21 січня – 20 вересня 1971 р., 88 арк.

222. Спр. 507. Протоколи №№1–22 засідань відділу [історії феодалізму].

05 січня – 30 листопада 1971 р., 80 арк.

223. Спр. 508. Річний звіт відділу [історії феодалізму] та співробітників за 1971 р. (облікові картки), 40 арк.

224. Спр. 582. Накази №№ 1–225 директора Інституту історії. [Учений секретар]. Оригінали. 04 січня – 29 грудня 1972 р., 330 арк.

225. Спр. 605. Протоколи №№ 1–5 засідань відділу [історії феодалізму]. 25 січня – 06 квітня 1972 р., 13 арк.

226. Спр. 606. Річні звіти відділу [історії феодалізму] та співробітників за 1972 р., 28 арк.

227. Спр. 607. Рецензії та відзиви відділу [історії феодалізму] на наукові роботи за 1972 р., 84 арк.

Он. 1. 1995–2000.

228. Спр. 2081. Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1995 році, 22 арк.

229. Спр. 2084. Протоколи №№ 1–14 засідань відділу історії України середніх віків від 26 січня по 14 грудня 1995 року, 62 арк.

230. Спр. 2085. Звіт відділу історії України середніх віків за 1995 р., 21 арк.

231. Спр. 2134. Протоколи №№ 1–13 засідань відділу історії України середніх віків. 4 січня 1996 р. – 13 грудня 1996 року, 55 арк.

232. Спр. 2135 Річний звіт про роботу відділу історії України середніх віків. 1 січня 1996 р. – 31 грудня 1996 року, 21 арк.

233. Спр. 2180. Протоколи засідань відділу історії України середніх віків. 28 січня 1997 р. – 18 грудня 1997 р., 76 арк.

234. Спр. 2181, Звіт відділу історії України середніх віків за 1997 р., 24 арк.

235. Спр. 2217, Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 1998 році, 116 арк.

236. Спр. 2218. Протоколи засідань відділу історії України середніх віків. 19 лютого 1998 р. – 23 грудня 1998 р., 101 арк.

237. Спр. 2260, Протоколи засідань №№ 1–12 відділу історії України середніх віків. 19 січня 1999 р. – 16 грудня 1999 р., 111 арк.

238. Спр. 2261, Річний звіт про роботу відділу історії України середніх віків. 1 січня 1999 р. – 31 грудня 1999 р., 16 арк.

239. Спр. 2296, Звіт Інституту історії України про наукову та науково-організаційну діяльність у 2000 році, 83 арк.

Архів С. І. Білоконя

240. Список співробітників відділу рукописів. Без нумерації.

241. Список завідуючих відділу рукописів. Без нумерації.

242. Бібліотечна картка. 11.08.1980 – 02.09.1981 р. «вчений секретар».

243. Протокол № 8 засідання відділу рукописів 9 липня 1981 р., 3 арк.

244. Протокол № 10 засідання відділу рукописів 2 вересня 1981 р., 2 арк.

245. Рада молодих вчених. 3 арк.

Архів автора

246. Апанович Е. А. История моей семьи. Конкурсная работа, 1999 г. г. Харьков. 30 с. Додатки.

247. Інтерв'ю з А. М. Апановичем 17 лютого 2019 р.

248. Інтерв'ю з Л. М. Апанович. 2013 р.

249. Інтерв'ю з С. І. Білоконем 23 січня 2015 р.

250. Інтерв'ю з Л. З. Гісцовою 5 лютого 2017 р.

251. Інтерв'ю з С. Ю. Мережинським 24 травня 2018 р.

252. Інтерв'ю з Ю. Мищиком 1 квітня 2015 р.

253. Інтерв'ю з Т. Б. Слюдіковою. 2013 р.

254. Інтерв'ю з В. О. Щербаком 13 листопада 2018 р.

Опубліковані джерела та матеріали

Нормативно-правові акти, правоустановчі документи

255. Положення про Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва на о. Хортиця від 18.10.1968 року.

256. Положение о Всесоюзном коммунистическом институте журналистики

им. «Правды» при ЦИК Союза ССР / Режим доступу: <http://istmat.info/node/40068>

257. Постанова Кабінету Міністрів України № 254 «Про Національний заповідник «Хортиця»» від 6.04. 1993 року.

258. Постанова президії ЦК Компартії України «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва» від 31.08.1965 року.

259. Постанова ЦК КПУ про хід виконання постанов ЦК Компартії від 31 серпня 1965 р. та Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» від 25.09.1973 року.

260. Постанова Бюро Президії НАН України «Про поновлення на роботі в Інституті історії України НАН України» від 26.12.1994 р.

261. Розпорядження Ради Міністрів України «Про проведення відкритого конкурсу на проект музею-панорами Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва» від 30 грудня 1967 року.

262. Розпорядження Ради Міністрів України «Про проведення закритого конкурсу на проект історико-меморіального комплексу на о. Хортиця» від 24.01.1969 року.

263. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про поховання члена Національної спілки письменників України, лауреата Державної премії імені Т. Шевченка О. М. Апанович на Байковому цвинтарі» від 24.02.2000 р. №96-р // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2000-%D1%80>.

Збірники документів та опубліковані матеріали конференцій

264. Архів Коша Нової Запорозької Січі : опис справ 1713–1776 рр./ Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України, Центральний державний історичний архів України, Академія наук України, Інститут української археографії; Ред. кол. : Апанович О.М., Гісцова Л.З., Оснач В.С., Бутич І.Л.; Упор. : Гісцова Л.З., Демченко Л.Я.– К. : «Наукова думка», 1994. – 232 с.

265. Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775 рр. : В 5 т. / Державний комітет архівів України, Центральний державний історичний архів України, Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського; Ред. кол. : Сохань П.С., Апанович О.М.,

Боряк Г.В., Бутич І.Л., Гісцова Л.З., Дашкевич Я.Р.; Упор. : Гісцова Л.З. та ін. – Т. 1. – К., 1998. – 698 с.

266. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775 рр. : В 5 т. / Державний комітет архівів України, Центральний державний історичний архів України, Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського; Ред. кол. : Сохань П.С., Апанович О.М., Боряк Г.В., Бутич І.Л., Гісцова Л.З., Дашкевич Я.Р.; Упор. : Гісцова Л.З. та ін. – Т. 2. – К., 2000. – 750 с.

267. Збережемо тую славу : Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст. : Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. – К. : Рідний край. – 1997. – 474 с.

268. Збережена спадщина (Українському товариству охорони пам'яток історії та культури – 40 років) : Збірник матеріалів і документів (упор. : Титова О.М., Пархоменко М.Т., Демиденко О.О.) / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПШК. – К., 2007. – 280 с.

269. Звернення до Ради Міністрів УРСР // Пам'ятки України. – 1990. – №1. – С. 22.

270. Історик Олена Компан : Матеріали до біограф. / Упоряд. Я. Компан. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. – 532 с.

271. Козацька спадщина : Альманах / НАН України. Інститут історії України. Науково-дослідний інститут козацтва, Нікопольське регіональне відділення. – Вип. 2. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI–XVIII століття». – Нікополь; Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 140 с.

272. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – 736 с.

273. Матеріали першої Республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній науці та музейній практиці». До 500-ліття Запорозького козацтва. (18–20 січня 1990 р., Запоріжжя) /

О.М. Апанович, В.П. Бойко, І.М. Дашевська (ред. кол.) – Дніпропетровськ: АН УРСР, Український фонд культури, УТОПШК, Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці, 1990. – 216 с.

274. Перепоховання Івана Сірка в 1967 р. Збірка документів / Упор. В. В. Грибовський. – К., 2013. – 96 с.;

275. Покликані служити Україні: Фондація ім. О. Ольжича та споріднені організації : [збірник матеріалів та документів / упоряд.: О. Веремійчик, М. Ковальчук, С. Кот, Н. Миронець]. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2011. – 656 с.

276. Степченко О.П., Бодак О.П., Щерба Л.С. Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : біографічне дослідження: науковий каталог / відп. Ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2019. – 268 с.

277. У лещатах тоталітаризму : Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів. У 2 ч. – Ч. 2 : 1944–1956 рр. / Упорядн. : Р. Я. Пиріг (кер. колект.), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов (відп. секретар). НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К., 1996. – 247 с.

278. Український історик Сергій Заремба : документи та матеріали до біографії / Упоряд., життєпис, бібліо- гр. Т.І. Ківшарь. – К. : Вид-во «Жнець», 2007.

279. Шевченко Федір. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Редколегія : Валерій Смолій (голова), Геннадій Боряк, Володимир Попик, Олександр Удод; упоряд. і ком. : Світлана Батуріна, Світлана Блащук, Ірина Корчемна, Олексій Ясь. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. – 700 с.

Мемуари, спогади, щоденники

280. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939-1956 // Дневниковые записи, 1939–1956 / О.П. Довженко; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків : Фоліо, 2013.

– 879 с.

281. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : Збірка наукових праць та спогадів. Число 4, ч. 1. (Пам'яті Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – 433 с.

282. Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995. – 632 с.

283. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд. : В. Баран, О Мандебура та ін. : За ред. Ю. Шаповала. – Київ, Генеза, 2004. – 808 с.: іл.

Опубліковане листування О. М. Апанович

284. З листів Олени Апанович до Юрія Мицика / Інна Тарасенко // Покликання. Збірник на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2010. – С. 256–266.

285. Мицик Ю. Три листи Олени Апанович // Terra cossacorum: студії з давньої історії України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 554–566.

ЛІТЕРАТУРА

Енциклопедичні видання

286. Енциклопедія історії України : в 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А-В. – 2003. – С. 110–111.

287. Енциклопедія Сучасної України. – Т. 1. – К., 2001. – С. 607–608.

288. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – 2-е вид, доп. і перероб. / НДІ козацтва при Запоріз. нац. ун-ті; Ред. С.Р. Лях. – К.: Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 17–18.

Довідкові видання

289. Апанович О. Життєвий і творчий шлях Юрія Андрійовича Мицика / Мицик Юрій Андрійович : Біобібліогр. покажч. / Укладач Т. О. Патрушева. – К. : Видавн. Дім «К М Academia», 2000. – 64 с. – (Сер.: «Вчені Н а У К М А»).

290. Апанович Олена Михайлівна // Мистецтво України : біогр. довідник / упоряд. : А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський – К. : УЕ ім. М. П. Бажана, 1997. – С. 23–24.
291. Вчені Інституту історії України : Біобібліогр. довід. / Сер. «Українські історики». – Вип. 1 / НАН України. Ін-т історії України; Авт. : С. І. Білокінь, П. М. Бондарчук, Г. С. Брега та ін. – К., 1996. – 426 с.
292. Вчені Інституту історії України : Біобібліогр. довід. / Сер. «Українські історики». – Вип. 1 / НАН України. Ін-т історії України; Авт. : С. І. Білокінь, П. М. Бондарчук, Г. С. Брега та ін. – К., 1998. – 426 с.
293. Іван Лукич Бутич : (21 вересня 19191 – 9 травня 2007): Біобібліографія / Упор. М. Бутич; наук. Ред. О. Купчинський, Я. Федорук – 2-ге вид., доп. І розшир. – 80 с.
294. Малий словник історії України / В. А. Смолій [та ін.]. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
295. Мезенцева Г. Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник. – Чернігів, 1997. – С.17.
296. Митці України : Енцикл. довід. Упоряд. : М. Г. Лабінський, В. С. Мурза. За ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – 848 с.
297. Письменники України: Довідн. – К. : Дніпро, 1996. – С. 7–8.
298. Рух опору в Україні : 1960 – 1990; Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 59–60; 2-е вид. : 2012 р., – С. 65–66.
299. Список дворян Киевской губернии / Киев. Дворян. Депутат. Собр. – Киев: Тип. 1-й Киев. Артели Печ. Дела, 1906. – XVI. – 327 с.
300. Українські історики ХХ ст. : Біобібліогр. довід. / Сер. «Українські історики». – Вип. 2. / Голов. ред. В. А. Смолій. – К., Львів : Ін-т історії України НАН України, 2003. – Ч. 1. – 396 с.
301. Українські історики ХХ ст. : Бібліогр. довід. / Сер. «Українські історики». – Вип. 2 / Голов. ред. В. А. Смолій. – К., Львів : Ін-т історії України НАН України, 2004. – Ч. 2. – 382 с.
302. Українські історики ХХ століття : Біобібліогр. довід. – Вип. 2 / Ред.

В.А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч. 3. – 315 с.

303. Українські історики. Біобібліографічний довідник / НАН України. Інститут історії України. – Випуск 3. – Київ : Інститут історії України, 2010. – 344 с. – (Серія «Українські історики»).

304. Українські архівісти (XIX–XX ст.) : Біобібліогр. довідник / Деркомархів України. УНДІАСД; Упоряд. : І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – С. 26–28

305. Шевченківські лауреати 1962–2001 : Енциклопедичний довідник. – К., 2001. – С. 25–26.

306. Олена Михайлівна Апанович: Бібліографічний покажчик // НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. Інститут української археографії. – К., 1994. – 52 с.

307. Олена Михайлівна Апанович : [Історик, письменниця]: (До 80-річчя від дня народж. І 55-річчя наук. діяльності) : Бібліогр. покажч./ НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т історії України/ Упоряд. С. Даневич; Авт. Вступ ст. Л. Дубровина, В. Гром. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 79, [1] с. : портр.

308. Берегиня козацької історії: Бібліографічний покажчик творів О. М. Апанович. – Запоріжжя, 1996. – 40 с.

Дисертації та автореферати

309. Батуріна С. С. Федір Павлович Шевченко: життя і творчість : Автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.06/ С.С. Батуріна. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – 20 с.

310. Близняк М. Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909-1973) – історик України Автореферат ... канд. іст. наук / Дніпропетровський національний університет. – Д., 2006. – 22 с.

311. Галішевський В. А. Громадська діяльність Михайла Брайчевського: Дис. канд. іст. наук № 07.00.01/В. А. Галішевський. – Острог. : Національний університет «Острозька академія», 2015. – 180 с.

312. Демиденко О. О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945 – 2005 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01/ О.О. Демиденко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 19 с.

313. Демиденко О. О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945–2005 рр.) : Дис... канд. іст. наук № 07.00.01/ О.О. Демиденко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 391 с.

314. Лисенко А. І. Жіночий рух в Україні : економічний, політичний, соціальний та правовий аспекти (1980-2001) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Алла Іванівна Лисенко; Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2004. – 225 арк. – Бібліогр. : арк. 186–214.

Електронні ресурси

315. Візир Микола Петрович. Візир Микола Петрович 1924 – ? український історик, архівіст Фонд № 1360 Опис № 1 справ постійного зберігання // Режим доступу (24. 07. 2019 р): https://csam.archives.gov.ua/includes/uploads/opisy/Vizyr_1360_1.pdf

316. Інтерв'ю Олени Михайлівни АПАНОВИЧ. Записав Василь Овсієнко 20 серпня 1999 року в неї вдома, в Києві, на вул. Ежена Потьє, 11, кв. 55 // Віртуальний музей дисидентського руху. Архів Харківської правозахисної групи: // Режим доступу: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121119522>

317. «Зрадники мені не подобаються» (Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2011. – Вип. 21. – С. 336-368. // Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2011_21/17.pdf

318. Михайлов В. Олена Апанович – історик українського козацтва. – К., 2010. // Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1693/52/>

319. Статут Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги.// Режим доступу: <http://www.tovarystvotelihy.ho.com.ua/tovarystvo/start.htm>

320. Степан Величенко. «Історія, історики й історіописання советських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, Осінь 1988 Року) / Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryku->

i-istoriopysannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroiui-kyiv-osin-1988-roku;
 Стенограма розмов з Ярославом Дзирою 1989 р. Частина 1
<http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiui-1989-r-chastyna-1>

Праці О. М. Апанович, використані в дисертації

321. Апанович Е. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на изначальном этапе Освободительной войны (1648 г.) // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. – М., 1954. – С.168–179.

322. Апанович Е. Рукописные материалы В.И. Вернадского в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР // Рукописные фонды Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского АН УССР. – К.: Наук. думка, 1989. – С 5–17.

323. Апанович О. Спогади про видатного вченого і незвичайну особистість // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 4, ч. 1. (Пам'яті Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – С. 13–21.

324. Апанович О. «Боротьба українського народу проти соціального і національного гноблення в XVI-XVII ст. у творчості Шевченка» / Збірка наукових праць: Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 90–126.

325. Апанович О. «Т. Г. Шевченко про роль козацтва в історичному процесі» (Тези доповідей Республ. міжвузівської наук, сесії, присвяченої 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка (Світова велич Тараса Шевченка : Тез. доп. Респ. міжвуз. наук. сесії (17–19 березня 1964 р.). – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – С. 58–59.

326. Апанович О. Архив А. И. Степовича // Сов. славяноведение. – 1982. – № 5. – С. 95–105.

327. Апанович О. Безперервний ланцюг часу // Літер. Україна. – 1992. – 13 лютого.

328. Апанович О. Бібліотека першого президента // Культура і життя. – 1984. – 15 лют.

329. Апанович О. Богданові статті: правда і міфи : [Інтерв'ю з О. Апанович] // Урядовий кур'єр. – 1994. – 26 трав.
330. Апанович О. В якого бога вірила Січ : [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела О. Герасим'юк // Людина і світ. – 1990. – С. 2–11; Наука и религия. – 1990. – № 10. – С. 40–43; Сіл. вісті. – 1990. – 26 черв.; Укр. православне слово. – 1990. – Т. 41, № 9. – С. 8–10. – [Канада].
331. Апанович О. Великомученик і герой // Урядовий кур'єр. – 1993. – 27 квіт. – С. 8.
332. Апанович О. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1968. – № 5. – С. 75–85.
333. Апанович О. Вкладные, владельческие, дарственные записи, и приписки переписчиков XVI-XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательская деятельность. – Л.: БАН СССР, 1977. – С. 22–52.
334. Апанович О. Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. – М. : Из-во АН СРСР, 1954. – 441 с.
335. Апанович О. Демократизм державного устрою і життя Запорозької Січі // Демократія в Україні : минуле і майбутнє : Матеріали наук, конф. – К. : Укр. письменник, 1993. – С. 93–102.
336. Апанович О. Діялось на Україні 380 років тому // Рідний край. – Буенос-Айрес, 1972. – 9 берез.
337. Апанович О. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги : [Сб. науч. тр.]. – М. : Наука, 1976. – С. 70–86.
338. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / АН УРСР. ін-т історії. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с. Рецензія : Стецюк К.І. Рецензія // УІЖ. – 1962. – №1. – С. 137–138.
339. Апанович О. Запорозькі форпости (1768- 1774) // Укр. іст. – геогр. зб. – 1971. – Вип. 1. – С. 102–115.
340. Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. / АН УРСР. Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1969. – 224 с.
341. Апанович О. Історичні місця подій визвольної війни українського народу

1648-1654 років. – К., 1954. – 103 с.

342. Апанович О. К. Г.Гуслистый – історик України // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 196-198.

343. Апанович О. Козацтво – збройні сили України // Голос України. – 1991. – 28 лютого, 15, 22, 29 березня, 18, 26 квітня, 18 травня, 7 червня. Аpanovich O. Cossacks – the Armed Forces of Ukraine // Ukraine. – 1991. – № 9. – Р. 11–13.

344. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва: кн. ст. про іст. буття укр. козацтва / О. Апанович; Упоряд. О. Яремійчук. – К. : Веселка, 2009. – 719 с. : іл.

345. Апанович О. Козацька республіка // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 22–27; Апанович О. Козацька республіка // Рад. освіта. – 1989. – 26 верес.

346. Апанович О. М. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський // Людина і світ. – 1995. – № 1/2. – С. 15–22.

347. Апанович О. Комиссия истории Киева Академии наук УССР// Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР : Сб. науч. тр. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 161–174.

348. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 66–69; Апанович О. М. Конституція Пилипа Орлика // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 23/24. – С. 90–102.

349. Апанович О. Кошовий отаман Іван Сірко // Літ. Україна. – 1989. – 1 червня.

350. Апанович О. М. Академик В.И. Вернадский на Полтавщине // Первая Всесоюз. науч. конф. по ист. краеведению (г. Полтава, окт. 1987 г.) : [Тез. докл. и сообщ.]. – К.: Б.и., 1987. – С. 264–265.

351. Апанович О. М. Академік Вернадський і слов'янський світ // Всесвіт. – 1984. – № 6. – С. 151–156.

352. Апанович О. М. Бібліотека першого президента // Культура і життя. – 1984. – 15 лют.

353. Апанович О. М. В.И.Вернадский : Жизнь и деятельность на Украине / К.М.Сытник, С.М.Стойко, Е.М.Апанович; АН УССР. – К. : Наук. думка, 1984. – 235 с.; 2-е изд., испр. и доп. – К. : Наук, думка, 1988. – 366 с.

354. Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його

сподвижників // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 33–45.

355. Апанович О. М. Вчений, організатор науки, людина // Отчий край-85 : Іст. – літ. зб. – К. : Молодь, 1985. – С. 48–58.

356. Апанович О. М. Гетьман І. Виговський – тактик і стратег // Українське Слово. – 1995. – 13 лип.; 20 лип.; Наука і суспільство. – 1995. – № 9-10. – С. 54–58.

357. Апанович О. М. Національно-визвольні війни доби феодалізму // Український історичний журнал. – 1965. – № 12. – С. 29–38.

358. Апанович О. М. Ноосфера та історична наука // Міфологія в українській історіографії (XIX–XX ст.) : Тези доп. І наук. конф. Київ, осередку Укр. іст. т-ва, жовт. 1993. – К. : Б. в., 1993. – С. 6–8.

359. Апанович О. М. Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны, 1648-1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией: Сб. ст. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 78–104.

360. Апанович О. М. Післямова / Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К. : Генеза, 1998. – С. 137–139.

361. Апанович О. М. По місцях боїв визвольної війни українського народу, 1648–1654 рр. – К. : Рад. шк., 1955. – 58 с.

362. Апанович О. М. Победа украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648 г.) // Воссоединение Украины с Россией : Сб. ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 145–177.

363. Апанович О. М. Полководець : до 375-річчя з дня народження Богдана Хмельницького // Вітчизна. – 1970. – №12. – С. 165–172.

364. Апанович О. М. Рукописные материалы В.И. Вернадского, документы о его жизни и деятельности в архивохранилищах г. Киева / Е.М. Апанович, С.Н. Киржаев // Бюл. комис. по разработке науч. наследия акад. В.И. Вернадского. – Л., 1990. – № 7. – С. 3–40.

365. Апанович О. М. Федір Павлович Шевченко : історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина / «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 1: Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 15–130.

366. Апанович О. М. Французькі адреси Володимира Вернадського // Хроніка 2000. – 1995. – Вип. 2-3. – С. 225-227. Публ. : Вернадський В. Про необхідність організації біогеохімічної лабораторії. – С. 231-240; Листи до французьких вчених. – С. 241–247.
367. Апанович О. М. Чортмлицька Запорозька Січ : до 345 річниці заснування. – К. : Укр. козацтво, 1998. – 80 с.
368. Апанович О. М., Гуслистий К. Г. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К. : Держполітвидав, 1954. – 86 с.
369. Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік // Військо України. – [1993]. – № 5. – С. 55–65.
370. Апанович О. Переяславська рада 1654 року : міфи і реальність // Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». Переяслав-Хмельницький 21-23 верес. 1992 р. – Б.м. : Б.в., [1992]. – С. 53–55.
371. Апанович О. Подорож киянина: [Василя Григоровича-Барського – вченого сходознавця XVIII ст.] // Сузір'я. – 1982. – Вип. 16. – С. 121–125.
372. Апанович О. Подорож упродовж чверті століття // Культура та життя. – 1991. – 21 вересня.
373. Апанович О. Полководець : до 375-річчя з дня народження Богдана Хмельницького // Вітчизна. – 1970. – №12. – С. 165–172.
374. Апанович О. М. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Чернівці : Ред.-вид. від. облподіграфвидаву, 1991. – 22 с.
375. Апанович О. Проблеми запорозького козацтва на сучасному етапі перебудови історичної науки // Матеріали Першої респ. наук.-практ. конф. «Проблеми історії в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ : Б. в., 1990. – С. 7–11.
376. Апанович О. Распространение рукописной книги на Украине в XVIII в. // Книга в России до середины XIX века : III Всесоюз. науч. конф. Ленинград, 2–4 окт. 1985 г.: Тез. докл. – Л.: Б.и., 1985. – С. 39–40.
377. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – К. : Дніпро, 1991. – 335 с.
378. Апанович О. Роль книги в житті і науковому творчестві В.І. Вернадського //

Книга и социальный прогресс : Тез. докл. 5-й Всерос. науч. конф. по пробл. книговедения [10–12 апр. 1984 г.] – М. : Б.и., 1984. – С. 14-16.

379. Апанович О. Роль краєзнавства у вивченні історії Запорозької Січі та запорозького козацтва // IV Респ. наук. конф. з істор. краєзнавства. – К. : Б. в., 1989. – С. 290–293.

380. Апанович О. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники / АН УССР. Центр. науч. б-ка. – К., Наук. думка, 1983. – 222 с.

381. Апанович О. Свободу уславив // Укр. культура. 1992. – № 10/11. – С. 30–31; № 12. – С. 29–31.

382. Апанович О. Син козацького степу // Киценко М.П. Хортиця в героїці та легендах : Істор.-краєзнав. нарис. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – С. 119–149.

383. Апанович О. Слобідські козацькі полки // Нар. Армія. – 1999. – 7 трав. – С. 4–5.

384. Апанович О. Українська гетьманська держава // Нар. Армія. – 1998. – 25 лип. – С. 4–5.

385. Апанович О. Українське козацтво – явище планетарне // Самостійна Україна. – 1992. – Листопад (№ 42); Апанович О. М. За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського. – [Севастополь]: Б-ка часопису «Дзвін Севастополя», 1999. – 26 с.

386. Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз / НАН України. Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Державний комітет архівів України. – К., 2000. – 200 с.

387. Апанович О. Феномен запорізького козацтва // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1991. – № 4. – С. 44–47.

388. Апанович О. Цели и стремления отдельных классов и различных социальных групп Украины в борьбе за землю по материалам Комиссии 1767 года // Тез. докл. и сообщ. девятой (Таллинн.) сессии сим поз. по аграр. истории Вост. Европы. – Таллинн : Б.и., 1966. – С. 204–206.

389. Апанович О. Читацьке середовище України XVIII ст. // Рад. літературознавство. – 1983. – № 5. – С. 43–49.
390. Апанович О. Чорноморське козацьке військо // Малий словник історії України. – К. : Либідь, 1997. – С. 444.
391. Апанович О. Я. Іван Мазепа // Укр. газ. – 1994. – 31 берез. – 13 квіт. (№ 7). – С. 5; 14-27 квіт. (№ 8). – С. 5.
392. Апанович О. М. Козацька енциклопедія для юнацтва: книга статей про історичне буття українського козацтва / Юрій Андрійович Мицик (наук.ред.), Ольга Степанівна Яремійчук (упоряд.). – К. : Веселка, 2009. – 719 с. : іл.
393. Апанович Е. М. Архив А. И. Степовича [Текст] / Е. М. Апанович; Академия наук СССР // Советское славяноведение. – 1982. – № 5. – С. 95–105.
394. Апанович О. Архів Коша Запорозької Січі // Арх. України. – 1989. – № 6. – С. 13–27.
395. Дерево пам'яті : Кн.укр. істор. оповідання : Для ст. шк. віку. – Вип.3: Світова історія. / Упоряд. Ю. Хорунжий. Ред. кол. : О. Апанович та ін. – К. : Веселка, 1991. – 511 с.
396. Запорозькі Січі. Центри запорозьких паланок / Укл. О. Апанович // Україна. – 1967. – № 5. – С. 17.
397. Пам'ятні місця запорозького козацтва / Укл. О. Апанович // Україна. – 1967. – № 42. – С. 20–21.
398. Україна перед визвольною війною, 1648 – 1654 : 3б. документів (1639–1648 рр.) / АН У РС Р. ін-т історії. Упр. держ. арх. МВС УРСР. Центр, держ. іст. арх. УРСР; Укл. Н.С. Сидоренко, О.М. Крамаренко, О.М. Апанович, Г.Ф. Осипова. – К. : Вид-во АН УРСР, 1946. – 256 с.
399. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / 3 рос. пер. І. Сварник; Упор. іл. О.М. Апанович. – Львів : Світ, 1990-1992. – Т. 1. – 1990. – 319 с.
400. Apanovich O. The Cossacks Republic / O.Apanovich //Ukrainian Heritage. – Kiev. – 1991. – P. 2–8.
401. Bohdan Chmelnytzkyj – der Heerfuhrer / O.Apanowytsh// Австрійсько-український огляд-Osterreichisch-Ukrainische Rundschau. – Відень, 1995. – № 1. –

S. 103–110.

Література

402. Абросимова С., Антонова Г. Внесок О. М. Апанович у розвиток української маргіналістики // Під знаком Кліо : На пошану Олени Апанович : Зб. ст. – Дніпропетровськ : Промінь, 1995. – С. 15–19.

403. Академічні й доакадемічні образи української історіографії / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський, І. Н. Войцехівська, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. С. Калакура, В. Ф. Колесник, І. І. Колесник, В. В. Кравченко, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, В. В. Масненко, О. П. Реєнт, О. В. Ясь (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2012. – 720 с.

404. Акуленко В. І. Відлуння пам'яті : назад у майбутнє. – К. : Бізнесполіграф, 2008. – 400 с.

405. Акуленко, В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) [Текст] / В. І. Акуленко. – К. : Вища школа, 1991. – 274 с.

406. Алекберлі М. А., Пронштейн А. П. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К. : Наук. думка, 1969 // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 147–148.

407. Андрєєв В. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2011. – Вип. 5. – С. 333–341.

408. Андрєєв В. Історик «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 295–302.

409. Андрєєв В. Інтегральний напрям сучасної історіографії : інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2005. – Вип. 1. – С. 17–23.

410. Атаманенко А. Образ української зарубіжної історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2006. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 255–283.

411. Афанасьєва Л. К. Створення та діяльність Київської міської організації

товариства // Збережена спадщина (Українському товариству охорони пам'яток історії та культури – 40 років) : Збірник матеріалів і документів (упор. : Титова О.М., Пархоменко М.Т., Демиденко О.О.) / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – С. 88–92.

412. Бажан О.Г. Під пильним контролем КДБ // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В.А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 22 : Доповіді та матеріали Міжнар. наук. конф. : «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття», 20–21 жовтня 2011 року. – С. 115–134.

413. Батуріна С. Бібліотека Ф.П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого / «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2 : Наукові студії. – К. : Державний комітет архівів України, 2004. – с. 55–63.

414. Батуріна С. Федір Шевченко : діяльність в Інституті історії 1972-1995 (до 100-річчя від дня народження) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2014. – Вип. 24. – С. 274–290.

415. Бездрабко В. А. О. Введенський : дореволюційний історик-ерудит і радянський професор // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – С. 153–182.

416. Бібіков С.М. Відомий учений-археолог : до 100-річчя з дня народження П.П. Єфименка // ВАН. – 1985. – № 11. – С.100–104.

417. Білик І. Під знаком Діви, або Гороскоп для Олени Михайлівни [Апанович] // Літ. Україна. – 1994. – 13 жовт.

418. Білокінь С. На зламах епохи : спогади історика. – Біла Церква : О.Пшонківський. – 2005. – 336 с.; Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Т. 1. – К., 1999. – 448 с.

419. Бовгиря А. «КРАТКАЯ ЗАПИСКА ДЕЙСТВИЙ ПРЕЖДЕ БЫВШИХ ПО НАШЕ ВРЕМЯ» (1581–1789) – пам'ятка української історіографії другої половини XVIII ст. // Український історичний збірник. – 2003. – 5. – С. 369–375.

420. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. / НАН

України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2010. – 304 с.

421. Бовгиря А. Рукописний збірник Максима Плиски 1763 року. В кн. : Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 538–546.

422. Бодак О. П. Архівна спадщина М. Ю. Брайчевського як джерело вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) / О. П. Бодак // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005. – Вип. 10. – С. 34–49.

423. Бойко Л. О. Внесок членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у справу збереження надбань минулого // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2010. – № 2. – С. 56–59.

424. Бойко Л. О. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури як об'єкт наукових досліджень // Вісник Книжкової палати. – 2010. – № 8. – С. 42–44. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2010_8_14.

425. Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан / Історик Олена Компан: матеріали до біогр. – Київ, 2007. – С. 429–436.

426. Брайчевський М. Ю. Гетьмани, гетьмани, коли ви б повстали/ Відгук на книжку Апанович «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» // Літературна Україна. – 1994. – 24 лютого.

427. Бурда Л. Перезахоронення останків Сірка у 1967-2000 роках // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 253–255.

428. Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип.4. – С.475–481.

429. Вечерський В. Спогади про патріарха українського мистецтвознавства. До 100-річчя Григорія Логвина // Відлуння віків. – 2010. – №2 (13). – С. 74–80.

430. Володимир Степанович Вуйцик // Український археографічний щорічник. – 2002. – №10. – С. 516–518.

431. Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги // Жіночий світ. – 2000. – Січень. – 32 с.

432. Герасим'юк О. В якого бога вірила Січ : [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела О. Герасим'юк // Людина і світ. – 1990. – С. 2–11.
433. Гирич І. Феномен Михайла Брайчевського / Історичний календар. 2004. Упорядники Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. – К.: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2004. – С. 427–436.
434. Гирич І. Ярослав Дашкевич : нерозривність науки і суспільного життя / Ярослав Дашкевич. «Учи неложними устами сказати правду» : історична есеїстика. – К. : Темпора, 2011. – 828 с. з іл. – С. 9–38.
435. Голець Я. Переяславська рада 1654 року : міфи і реальність : [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вів Я. Голець // Самостійна Україна. – 1993. – 24 лютого.
436. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К. : АН УРСР, 1961. – 415 с.
437. Голобуцький В.О. Запорожское казачество. – К. : Госполитиздат Украины, 1957. – 462 с.
438. Гончар О. Лауреати Державної премії України ім. Т. Шевченка 1994 року // Літ. Україна. – 1994. – 10 берез.
439. Гром В. Самовідданість : до 75-річчя від дня народження Олени Апанович // Сім днів. – 1994. – №6. – 12 верес.
440. Гурбик А. Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О. М. Апанович / А. Гурбик // Історіографічні дослідження в Україні. – 2011. – Вип. 21. – С. 103–122.
441. Гуржій О. І. До 90-річчя від дня народження Ф. П. Шевченка. Ф. П. Шевченко – головний редактор «Українського історичного журналу» / Гуржій О. І., Капітан Л.І. // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 103–116.
442. Гуржій О., Капітан Л. На чолі редколегії «Українського історичного журналу» / «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2 : Наукові студії. – К. : Державний комітет архівів України, 2004. – с. 28–47.
443. Гуржій О., Юсов С. Наукова діяльність К. Стецюк в Інституті історії України. (До століття з дня народження історика та 70-річчя Інституту) // Історіографічні

дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 233–248.

444. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). / Ю.З.Данилюк, О.Г.Бажан – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.

445. Демиденко О. Внесок державних структур в охорону та увічнення пам'яток українського козацтва в 1956 – 1980-х рр. // Український історичний збірник: наук. пр. асп. та молодих вчених. – Київ. – 2005. – Вип. 8. – С. 339–347.

446. Демиденко О. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури зі збереження об'єктів козацької доби (друга половина 1960-х – 1980-ті рр.) // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2006. – С. 409–425.

447. Демиденко О. Нерухомі пам'ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепи в Україні // Гетьман Іван Мазепа : постать, оточення, епоха : Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 242–256.

448. Дзира І. Наукові праці професора Ю. А. Мищика з історії українського літописання (до 60-річчя з дня народження) / Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мищика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К, 2009. – С. 12–40.

449. Дзира Я. І. Базавлук // Енциклопедія історії України : Т. 1 : А-В / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с. : іл.

450. Дзира Я. І. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії» : Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К. : Держ ком. архів України, 2004. – Т. 1: Джерела. – С. 150–164.

451. Дмитрієнко М. Жіночий портрет в історичному інтер'єрі // Історія українського середньовіччя : Козацька доба: Зб. наук. пр. : (На пошану історика лауреата Держ. премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович) : у 2 ч. – К. : Б.в., 1995. – Ч.1. – С. 5–28.

452. Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 71–86.

453. Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика-сучасника // Українське Слово. – 1994. – 8 верес.

454. Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика-сучасника. До 50-річчя наукової діяльності лауреата Державної премії імені Т.Г.Шевченка Олени Апанович // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович : 3б. ст. – Дніпропетровськ : Промінь, 1995. – С. 9–14.

455. Дмитрієнко М., Войцехівська І. Маргіналістика – спеціальна дисципліна історичного циклу // Історія українського середньовіччя: Козацька доба : 3б. наук. пр. : (На пошану історика лауреата Держ. премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович) : у 2 ч. – К. : Б.в., 1995. – Ч. 1. – С. 133–152.

456. Дружинина Е.И. [рец. на:] Хортиця в героїці і легендах. Вид. 2-ге // Вопросы истории. – 1972. – №11. – С. 203–205.

457. Дубровіна Л. Один козак, і той – жінка ... : Життя і творчість [історика і письменниці] О. Апанович // Укр. слово. – 1999. – 9 верес.

458. Дубровіна Л., Гром В. Берегиня козацької слави // Молодь України. – 1994. – 29 верес.

459. Дубровіна Л., Гром В. Вступ // Олена Михайлівна Апанович: Бібліогр. покажч. – К., 1994. – С. 4–16.

460. Дубровіна Л., Гром В. Життєвий і творчий шлях Олени Михайлівни Апанович // Олена Михайлівна Апанович. Біобібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності). – К. : Вид-во О. Теліги, 1999. – С. 4–23.

461. Експедиція триває // Пам'ятки України. – 1990. – №2. – С. 57.

462. Єкельчик С. Імперія пам'яті : російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. – К., 2008. – 304 с.

463. Жаркова Л. Запорозька Січ: зруйноване й уціліле // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С. 22–27.

464. Жіночий рух в Україні : історія і сучасність. Міжнародна науково-методична конференція, Одеса, 27-29 жовтня 1994 р.: матеріали конференції / ІСДО. Спілка жінок України; Одеська академія харчових технологій / Г.І. Терещенко (гол. ред.). – К., 1994. – 148с.

465. Жуковський М. П. Доля могили І. Д. Сірка // Праці Центру пам'яткознавства.

Зб. наукових праць. – 2012. – Вип. 22. – С. 275–291.

466. Загороднюк Л. Зоряний час Олени Апанович // Нар. армія. – 1994. – 29 верес.

467. Запорізька Січ : зруйноване й уціліле // Пам'ятки України. – 1989. – №1. – С. 15.

468. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства : монографія / С. Заремба. – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с.

469. Заремба, С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність [Текст] / С. З. Заремба. – К. : Логос, 1995. – 448 с.

470. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія : спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2005. – Вип. 1. – С. 28–35.

471. Збережемо для нащадків // Радянська Україна. – 1988. – 27 лютого.

472. Іллінський В.С., Пустолалов С.Ж. Розкопка багат шарової фортеці на о. Мала Хортиця // Археологічні дослідження в Україні. – Луцьк, 1993. – С. 39–40.

473. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018 / відп ред. Л.А. Дубровіна. – Київ, 2018. – 472 с.

474. Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми / «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 1 : Джерела. – К. : Державний комітет архівів України, 2004. – С. 176–182.

475. Історик і Влада. Колективна монографія / Відповідальний редактор В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2016. – 543 с.

476. Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. Наук. пр. на пошану історика, лауреата Державної премії ім. Тараса Шевченка Олени Михайлівни Апанович. – У 2-х частинах. / Відп. ред. М.Дмитрієнко. – К. : НАН України Ін-т іст. України, Науково-дослідна фундація ім. О.Ольжича, 1995. – Ч. 1 – 162 с.; Ч. 2 – 134 с.

477. Калакура Я. Інтелектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 263–269.

478. Калакура Я. Образ українського радянського історика в контексті

інтроспекції // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2014. – Вип. 8. – С. 41–53.

479. Калакура Я. Федір Шевченко – фундатор архівознавства в університеті імені Тараса Шевченка / «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 1 : Джерела. – К. : Державний комітет архівів України, 2004. – С. 183–192.

480. Касьянов Г. Незгодні : Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.

481. Кипиани В. О Елене Апанович // Киевские ведомости. – 1999. – 18 марта. – С. 6–7.

482. Кириченко О., Соколова Н. До питання створення козацького меморіалу на о-ві Хортиця // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, Київ-Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р. : у 3 вип. / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол. : В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 63–68.

483. Кириченко С. Ми таки козацька державницька нація // Історія українського середньовіччя : Козацька доба: Зб. наук, пр. : (На пошану історика лауреата Держ. премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович) : у 2 ч. – К. : Б.в., 1995. – Ч.2. – С. 19–25.

484. Кирчанів М. Діапазон можливостей мікроісторії в Україні: інший у баченні «людей другого плану» / М. Кирчанів // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / гол. ред. В. Смолій. – 2012. – Вип. 6. – С. 211–222.

485. Киценко М. Хортиця в героїці й легендах. 2-е видання. – Дніпропетровськ : Промінь, 1972. – 132 с.

486. Кіндрась К. Мальви за порогами: [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела К. Кіндрась // Рад. жінка. – 1989. – № 12. – С. 10–11.

487. Кіндрась К. Не забудьмо тої слави: [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела К. Кіндрась // Рад. Україна. – 1989. – 5 червня.

488. Ковальський М. Відданість життєвому покликанню // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 3–9.

489. Ковальський М. Місце Олени Михайлівни Апанович (1919–2000) в українському історіографічному процесі середини і другої половини ХХ ст. // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип.1. – С.177–184.
490. Козацька слава Олени Апанович // Українська газета. – 1994. – 17–30 березня (№6).
491. Козацька спадщина: Альманах / НАН України. Інститут історії України. Науково-дослідний інститут козацтва, Нікопольське регіональне відділення. – Вип. 2. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI–XVIII століття». – Нікополь; Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 140 с.
492. Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2006. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 381–404.
493. Колесник І. І. Федір Шевченко : інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 178–192.
494. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С.54–88.
495. Колесник І. Українське історієписання 1960–1980-х рр. : культурні розриви та метаморфози / Світло й тіні українського радянського історієписання : Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 169–175.
496. Колесник І. Український історик і влада : від примусу до партнерства // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2016–2017. – Вип. 9. – С. 9–24.
497. Компан О. Український ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Історик Олена Компан: матеріали до біограф. / упоряд. Ярослав Компан. – Київ, 2007. – С. 416–421.
498. Компан О., Апанович О., Ворончук Я. Місто стольне козацьке // Пам'ятники України. – 1970. – № 3. – С. 41, 42.
499. Кононюк А. Козацька Покрова : Штрихи до портрета О. Апанович //

Запорізька правда. – 1991. – 7 черв.

500. Кочевська Л. Нам далі йти дорогою одною ... : спроба аналізу 10-річної діяльності Всеукр. жіноч. т-ва ім. Олени Теліги / Людмила Кочевська. – Київ : [б. в.], 2003. – 31 с.

501. Кочевська Л. Пошануймо тую славу // Демократична Україна. – 1995. – 8 лют.

502. Кочевська Л. Чолом тобі, козацька мати / Людмила Кочевська // Українське Слово. – 1999. – № 47. – 25 листопада. – С. 3.

503. Криворотько А. Нескорена : [Про вшанування укр. історика О.Апанович з нагоди її 80-річчя] // Українське Слово. – 1999. 30 верес.

504. Кривоший О. П. Фронтowa повсякденність жінок козацького Запорожжя у візії О. М. Апанович // Культурологічний вісник. – 2013. – Вип. 31. – С. 29–38. – Бібліогр. : 35 назв.

505. Кудінов Ю. Чи була концепція «Велика ідея гетьмана І. Мазепи» Олени Апанович тотожною поглядам у напрацюваннях недіаспорних дослідників США (1859–2004)? // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – №21. – С.258–277.

506. Кузьменко Н. Запорожское казачество – мировой феномен: [Интервью с канд. ист. наук Е.М. Апанович] / Беседу вела Н. Кузьменко // Индустр. Запорожье. – 1990. – 30 янв.

507. Кухарева Н., Козій Г. Петро Тронько і Переяслав // Красзнавство. – 2010. – №1–2. – С. 26–28.

508. Ленченко В. На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. – 1990. – №1. – С. 20–22.

509. Литвинова Т. Ф. Біографічні нотатки до бібліографії Г.К. Швидько // Швидько Ганна Кирилівна : до 60-річчя від дня народження : Біобібліографічний покажчик. – Д. : НГУ, 2004. – С. 3–22.

510. Ляшко С. М. Поняття «Наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень // Українська біографістика. – 2013. – Вип. 10. – С. 25–47.

511. Матеріали першої Республіканської науково-практичної конференції

«Проблеми історії Запорозького козацтва в сучасній науці та музейній практиці». До 500-ліття Запорозького козацтва. (18-20 січня 1990 р., Запоріжжя) / О.М. Апанович, В.П. Бойко, І.М. Дашевська (ред. кол.) – Дніпропетровськ: АН УРСР, Український фонд культури, УТОПК, Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці, 1990. – 216 с.

512. Мегилл А. Пять вопросов по интеллектуальной истории // Диалог со временем. – 2012. – Вып. 38. – С. 54–81.

513. Мельник О. «Про довбишів, що в бубни бубнять» : [Інтерв'ю з О.М. Апанович] / Розмову вела О. Мельник // Музика. – 1990. – № 3. – С. 4–5.

514. Миронець Н., Слюсаренко А. На пошану Олени Апанович // Бібліотечний вісник. – 1996. – №3. – С.100–115.

515. Михайлин І. Л. Нарис історії українського журналістикознавства // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – №903. – Серія : Соціальні комунікації. Вип. 2. – 2010. – С. 61–84.

516. Михайлов В. Олена Апанович – історик українського козацтва (біоісторіографічний аспект) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне, 2008. [Електронний ресурс] / В. Михайлов // www.VuzLib.com : сайт. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1693/52/>

517. Мищик Ю. «Внучка» Дмитра Яворницького / Історичний календар. 2004. Упорядники Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. – К. : Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2004. – С. 438–441.

518. Мищик Ю. А. Олена Апанович про українське козацтво // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – Запоріжжя, 1997. – Вип.1. – С.191–195.

519. Мищик Ю., Репан О. На пошану козацькій матері // Українське Слово. –1995. – № 32. – 10 серпня. – С. 7.

520. Мищик Ю.А. Апанович Олена Михайлівна // Українське козацтво : Мала енциклопедія. – 2-е вид, доп. і перероб. / НДІ козацтва при Запоріз. нац. ун-ті; Ред. С.Р. Лях. – К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – С. 17–18.

521. Мищик Ю.А. Козацька мати (до 90-річчя від дня народження О.М.Апанович) // Архіви України. – 2009. – №6. – С. 260–273.

522. Мищик Ю.А. Козацька мати // Слово «Просвіти». – 1999. – №№9(63), 10 (64). – С.91–94; 121–125.
523. Мищик Ю.А. Спомин про козацьку мати : до 100-річчя від дня народження О.М. Апанович // Слово «Просвіти». – 2019. – №34 (22–28 серпня). – С. 7, 9.
524. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання : субдисциплінарні напрями: колект. монографія / Удод Олександр, Верменич Ярослава, Ковалевська Ольга, Ясь Олексій; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра; за загал. ред. В. Смоля; НАН України; Ін-т історії України. – Київ : Генеза, 2018. – 288 с.
525. Овсієнко В. Коли козацтво стало ідеологічним криміналом... Фрагменти неопублікованих спогадів Олени Апанович // Політика і культура. – 2000. – № 10 (45). – 17 березня. – С. 41–43. – Фот.
526. Овсієнко В. Свідчить Олена Апанович // Матеріали 10-х липневих академічних читань. Випуск 1. – К. : Центр духової культури, 2002. – С. 48–57.
527. Овсієнко В.В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1 / Упорядкував автор; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров. – 2-ге видання, доп. – Харків : Харківська правозахисна група; К. : Права людини, 2007. – 352 с., фотоіл. (Додатковий наклад 2007 р. з виправленнями).
528. Під знаком Клію : на пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ : Промінь, 1995. – 200 с.
529. Покликання. Збірник на пошану професора о. Юрія Мищика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2010. – 276 с.
530. Полонська-Василенко Н. Архів Запорізької Січі та питання про видання його // Український історик. – 1968. – №14. – С.134–137.
531. Поновлено традицію (На пошану історика лауреата Держ. премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович) // Українське Слово. – 1995. – Арк.1.
532. Попик В. І. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень // Український історичний журнал. – 2015. – №3. – С. 122–123.
533. Попова Т. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке

историографических традиций: теория, методология, практика // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної. – 2009. – Вип. 4. – С. 15–40.

534. Портнов А. Історії істориків : обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов. – К. : Критика, 2011. – 240 с.

535. Портнов А. Українська радянська історіографія : до постановки проблеми //Сучасність. – 2000. – №6. – С. 112–116.

536. Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история / Л. Репина // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / за ред. В. Смоля. – Вип. 4. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 437–464.

537. Репина Л. От исторической биографии к биографической истории / В тени великих : образы и судьбы : Сборник научных статей. Серия «Человек второго плана в истории» / Отв. Ред. Л.П. Репина / Общество интеллектуальной истории, Южный федеральный университет. — СПб. : Алетейя, 2010. – С. 5–14.

538. Репина Л.П. Историографическая наука на рубеже ХХ-ХХІ вв. : Социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – Гл. 7. «Персональная история» : биография как средство исторического познания. – С.287–324.

539. Рубльов О. С. Вивільняючись із магнетичного поля імперщини: обговорення в Інституті історії АН УРСР праці М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (4 липня 1974 р.) / О. С. Рубльов // Український історичний журнал. – 2016. – № 5. – С. 37-42.

540. Савченко С. Філософ в історії. До 100-річчя від дня народження О. Компан (1916–1986) // Дати і події, 2016, перше півріччя : календар знамен. Дат № 1 (7) / Нац. парлам. б-ка України. – Київ, 2016. – С.72–77.

541. Савчук В., Чаплиць О. Метод інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні зі звуженою джерельною базою // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної. – 2014. – Вип. 8. – с.301–312.

542. Санцевич А. В. Інститут історії України Національної академії наук України: історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998.

543. Сарбей В. Г. Передмова / Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К.

: Генеза, 1998. – С. 5–8.

544. Світленко С. Борис Грінченко : структура інтелектуальної біографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної. – 2014. – Вип. 8. – С. 247-268.

545. Світло й тіні українського радянського історіописання : Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22-23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – 212 с.

546. Сериков А. Січ уціліла?! // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 6–11.

547. Сериков А. Честь маємо... // Веч. Київ. – 1989. – 27 груд.

548. Сериков А. Козацька слава Олена Апанович // Українська газета. – 1994. – 17–30 березня. – №6. – С. 15–17.

549. Ситник А. Відлуння пам'яті : назад у майбутнє // Відлуння віків. – 2008. – № 2(10). – С. 101–102.

550. Ситник А.А. Слово про «Запорозького характерника» // Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, рік. – С. 154–161.

551. Скорина О. Олена Апанович – ювілярка на високому рівні // Українська газета – 1994. – 15–28 верес.

552. Смолій В. Відновлюючи наукову традицію // Історія українського середньовіччя : Козацька доба : 36. наук, пр. : (На пошану історика лауреата Держ. премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. – К.: Б.в., 1995. – Ч.1. – С. 4–5.

553. Смолій В.А. Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з академічної проблематики) / Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В. // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 4–28.

554. Сотниченко П. А. Бібліотека Києво-Могилянської академії: Філософські джерела /П. А. Сотниченко // Від Вишинського до Сковороди: З історії філософської думки на Україні XVI–XVIII ст. – Київ, 1972. – С. 47–54.

555. Степанков В. Постаць Петра Дорошенка у висвітленні істориків / «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2 : Наукові студії. – К. : Державний комітет архівів України, 2004. – С. 418-448.

556. Сулима-Блохина О. Вибране : Поезії. Новелістика. Наукові та публіцистичні

розвідки / Олександра Сулима-Блохина; В. о. Фондація ім. О. Ольжича в Канаді; Упоряд. і передм. Наталія Шумило. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 288 с.

557. Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М. В.И. Вернадский : жизнь и деятельность на Украине. 2-е изд. исправл. и дополн. – К. : Наук. думка, 1988. – 366 с.

558. Сытник К.М., Стойко С.М., Апанович Е.М. В.И. Вернадский : жизнь и деятельность на Украине. – К. : Наук. думка, 1984. – 235с.

559. Тарнашинська Л. 55 літ «під знаком Кліо» // Дзеркало тижня. – 2004. – №35. – 3 вересня.

560. Тарнашинська Л. Б. Берегиня козацької слави / Л.Б. Тарнашинська // Календар знаменних і пам'ятних дат. – 2009. – № 3. – С. 97–105.

561. Тарнашинська Л. Козацька берегиня // День. – 2000. – №33.

562. Тарнашинська Л. Мартиролог. Козацька берегиня: Пам'яті Олени Апанович// День. – 2000. – №33. – 24 лют.

563. Тарнашинська Л. Перша жінка, котра проникла на Запоріжжя // День. – 1999. – № 178. – 28 вересня. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/persha-zhinka-kotra-pronikla-na-zaporizhzhya>

564. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти). – К. : Смолоскип, 2010. – 632 с.

565. Трємбіцький А. Олена Апанович – поет Козацької Січі (до 10-річчя від дня смерті) / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. пр. – Вип. 19. – К., 2010. – 564 с.

566. Трофімова С. О. Музей історії запорізького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення // Гуманітарний журнал. – 2011. – №3–4. – С. 231–240.

567. Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К. : Генеза, 1998. – 175 с.

568. Удод О. А., Шевченко А. Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951) : Життя і творчий шлях історика. – К. : Генеза, 2005. – 192 с.

569. Удод О. Історична наука в Україні періоду «застою» : проблема взаємин істориків і влади / Дисциплінарні виміри української історіографії : Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. – К. : НАН України.

Ін-т історії України, 2015. – С. 233–274.

570. Український історик Сергій Заремба : документи та матеріали до біографії / Упоряд., життєпис, бібліо- гр. Т.І. Ківшарь. – К. : Вид-во «Жнець», 2007.

571. Українські жінки в горнилі модернізації / Під заг. ред. О. Кісь. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 304 с.

572. Унгурян Т. Время украинское. Женский портрет в историческом интерьере : [Интервью с Е.М. Апанович) / Беседу вел Т. Унгурян // Независимость. – 1996. – 24 мая. – С. 8–9.

573. УТОПК – 40 років // Відлуння віків. – 2006. – №2. – С. 3–5.

574. Цуницька О.В. Жіночий рух в Україні : Погляд із регіону / О.В. Цуницька. – О. : Астропринт, 2001. – 248 с. : іл.

575. Чала Л. Не забудьмо тої слави : про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва : [Інтерв'ю із ст. наук, працівником Ін-ту історії АН УРСР О.М. Апанович/ Розмова Л. Чалої // Літ. Україна. – 1966. – 22 лип.

576. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України : монографія. – К.: БМТ, 1996. – с. 240.

577. Швидько Г. К. Буденна велич вченого і педагога / Г. К. Швидько // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 20–33.

578. Шевченко В. Контрактова площа: вчора, сьогодні, завтра // Відлуння віків. – 2011. – №1–2(14–15). – С. 88–93.

579. Шудря М. Берегиня січового лицарства [О.М. Апанович]/ Літ. Україна. – 1999. – 28 жовт.

580. Щербак В.О. Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.) / Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упорядн.), О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. – Київ; Запоріжжя, 1998. – С. 45–64.

581. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.) : життя, наукова і педагогічна діяльність. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2011. – 336 с.

582. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – Т.1. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 97–142.

583. Якубова Т. Північне Причорномор'я та місто-фортеця Очаків в історичних працях О. Апанович та картографічних матеріалах НБУВ (XII-XX ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. пр. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 520–526.

584. Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва в контексті історіографічної ситуації в УРСР в сер. 1950 – на поч. 1970-их років // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє. – Львів, 2005. – С. 72–82.

585. Яремчук В. Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні / Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 43–51.

586. Яремчук В. Історики Радянської України і влада : форми позиціонування // Наукові записки НаУОА : Історичні науки. – Острог. 2004. – Вип.4 : на пошану професора М.П. Ковальського. – С 33–39.

587. Яремчук В. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 149–162.

588. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – 526 с.

589. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років / В. Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 18. – С. 59–98.

590. Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія : посібник. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. – 288 с.

591. Яремчук В. Хто писав український радянський історичний наратив? Деякі міркування про сутність українського радянського історіописання // Історіографічні дослідження в Україні. – 2012. – 22. – С. 177–188.

592. Ясь О. Ідеал науковості українського історика радянської доби, чи кілька

спостережень над текстами Ф. Шевченка другої половини 1940-х – початку 1970-х років // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2013. – Вип. 7. – С. 204–224.

593. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : у 2 ч. / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України, 2014. – 587 с.; Ч. 2. – К. : Інститут історії України, 2014. – 650 с.

594. Ясь О. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) / Ясь О.В. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 140–156.

595. Ясь О. «Історія – точна наука...». Інтелектуальні пошуки Олени Компан // День. – 2010, 2–3 квітня. – № 58/59. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/istoriya-tochna-nauka>

596. Ясь О. Монографія «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХVІІ ст.» у науковій спадщині Ф. Шевченка / Ясь О.В. // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 168–200.

597. Ясь О. «На чолі республіканської науки...». Інститут історії України (1936–1986) : Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи) / Вступне слово та наук. ред. Валерія Смоля. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2016. – 542 с.

598. Ясь О. Незвичайні виміри творчості Федора Шевченка, або тяжкий хрест українського й радянського Історика // Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Редколегія: В. Смолій (голова); упоряд. і ком. С. Батуріна, С. Блашук, І. Корчемна, О. Ясь. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. – С. 9–36.

Періодичні видання

599. Українське Слово. – 1994. – № 41. – 13 жовтня.

600. Українське Слово. – 1994. – № 48. – 1 грудня.

601. Українське Слово. – 1995. – № 27. – 6 липня.

602. Українське Слово. – 1997. – № 9. – 27 лютого.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Біограма життя та діяльності О. Апанович

Відповідно до біографічних даних про формування світоглядних переконань, що вплинули на подальшу діяльність О.М. Апанович, автором розроблена біограма життєвого шляху відомої історикині, яку можна поділити на кілька періодів різних за тривалістю та змістовим наповненням:

1. Дитинство та юність – період становлення як особистості в Росії (Мелекес, Белгород), Україні (Суми, Харків), Китаї (Китайська східна залізниця) – **1919–1937 рр.**

Народження, дитинство, здобуття загальної середньої освіти. Соціальне походження, родинне оточення й атмосфера, що вплинули на формування світогляду майбутньої вченої. Перебування (відрядження батька) в Харбіні (1930–1933 рр.). Навчання в школі при посольстві. Захоплення китайською мовою та поезією. Повернення до Харкова. Розлучення батьків та смерть матері. Закінчення середньої школи № 82 міста Харкова з красномовним записом у характеристиці «за здібностями – видатна».

2. Студентські роки – навчання у Москві та Харкові (1937–1941 рр.).

Вступ до Всесоюзного комуністичного інституту журналістики при ЦК ВКП(б) у Москві. Через його ліквідацію переведення на факультет російської мови та літератури Харківського педагогічного інституту, який закінчила з відзнакою у червні 1941 р.

3. Період евакуації – життя у Казахстані та Башкирії (1941–1944 рр.).

Складний період життя вченої, який вплинув на формування її загальнолюдських цінностей. Південний Казахстан (ст. Манкент), потім переїзд до Башкирії (м. Уфа). Робота на посаді інструктора санпросвіти Башкнаркомздраву, кореспондент та інструктор вузлого радіомовлення Башкирського радіокомітету.

Навчання на філософському факультеті вечірнього університету марксизму-ленінізму, який не встигла закінчити.

4. Київський (радянський) період, коли вона відбулась як науковець і громадський діяч (1944–1991 рр.) – найбільш плідний період, розквіт якого припадає на 1960 рр.

Повернення в Україну та приїзд до Києва. Перший досвід роботи в архівних установах (Центральному державному історичному архіві УРСР у місті Києві). Навчання в аспірантурі, підготовка та захист дисертації. Становлення як вченої та знавчині архівної справи (від наукової співробітниці до начальниці давніх актів). Формування історичного світогляду та захоплення історією українського козацтва. Вихід першої публікації. Звільнення з архівних органів.

Плідна наукова робота вченої в Інституті історії АН УРСР: видано дві монографії, підготовлено цілу низку популярних творів і статей до енциклопедичних видань. Опікується проблемою опису та збереження історичних пам'яток українського козацтва, бере участь у розробці проекту історико-меморіального комплексу запорізького козацтва на острові Хортиця. Саме в цей період знаходить свою долю та народжує сина. Остаточно формується як науковиця, змінюючи світоглядні переконання. Активна в роботі УТОПК (Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури), підтримує «шестидесятників». За просвітницьку та громадську активність звільнена з Інституту історії за «дисидентство в науці».

Робота у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Повернення до архівної справи, дослідження української рукописної історичної книги XV – XVIII ст. Маючи заборону на друк в Україні, активно друкується за її межами. Виявивши щоденник та матеріали В. Вернадського, займається вивченням його особистого архіву та наукової спадщини, ініціює надання ЦНБ АН УРСР імені видатного вченого. Публікує статті та монографію. Бере активну участь у науковому та громадському житті України. Наукова керівниця комплексної експедиції «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле».

5. Київський (пострадянський) період часів незалежної України (1991–2000 рр.) – період суспільного і наукового визнання, коли О. Апанович багато зробила для підйому української національної самосвідомості у державі. Здобуває офіційне визнання та шану, отримує державні нагороди. Багато друкується, поновлена на посаді старшого наукового співробітника відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ. Смерть вченої.

ДОДАТОК Б

Фото Олени Апанович різних років

1. Олена Михайлівна Апанович в дитинстві (згодом 1928 р.). З архіву родини Апановичів

2. Олена Михайлівна Апанович (згодом 1951 р.). Інститут рукопису. Фонд 374

3. Олена Апанович з подругою, Оленою Станіславівною Компан (1951 р.).

Інститут рукопису. Фонд 374

4. Олена Апанович з подругою, Оленою Станіславівною Компан (1951 р.).

Інститут рукопису. Фонд 374

5. Олена Апанович з подругою, Оленою Станіславівною Компан (1951 р.).
Інститут рукопису. Фонд 374

6. Олена Апанович (1951 р.). Інститут рукопису. Фонд 374. Напис на звороті:
«А вот я и собор Софии, (Киев, 06.11.1951 г.)»

7. Олена Апанович (здогадно 1950 рр.). Інститут рукопису. Фонд 374

8. Олена Апанович (здогадно II половина 1950 рр.). Інститут рукопису. Фонд 374

9. Олена Апанович (здогадно 1970 рр.). Інститут рукопису. Фонд 374

10. Олена Апанович (здогадно I половина 1990 рр.). Інститут рукопису. Фонд 374

11. Олена Апанович (здогадно I половина 1990 рр.). Інститут рукопису. Фонд 374

12. Олена Апанович під час виступу за трибуною в Будинку письменників України (1991 р.). Інститут рукопису. Фонд 374

13. Олена Апанович та Василь Зінкевич – лауреати Шевченківської премії 1994 року (1994 р.)

14. Олена Апанович (здогадно II половина 1990 рр.). Інститут рукопису. Фонд 374

15. Олена Апанович (здогадно II половина 1990 рр.). Інститут рукопису. Фонд 374

16. Олена Апанович (перший ряд третя ліворуч) та співробітники Інституту історії (згодом 1995 р.). Інститут рукопису. Фонд 374

17. З сином, Мережинським Сергієм Юрійовичем (19.08.1957 р.н.), 1996 р.
Інститут рукопису. Фонд 374

18. Олена Апанович (здогадно серпень 1999 р.). Інститут рукопису. Фонд 374

19. Олена Апанович (здогадно серпень 1999 р.). Інститут рукопису. Фонд 374

20. Олена Апанович на святкуванні 80-річного ювілею в музеї Тараса Григоровича Шевченка (17 вересня 1999 р.). Інститут рукопису. Фонд 374

21. Олена Апанович та Юрій Мицик на святкуванні 80-річного ювілею в музеї Тараса Григоровича Шевченка (17 вересня 1999 р.).
Інститут рукопису. Фонд 374

22. Олена Апанович (здогадно II половина 1990 рр.). Інститут рукопису. Фонд 374

23. Могила Олени Апанович на Байковому цвинтарі (ділянка 49-а). Інститут рукопису. Фонд 374

24. Коло друзів-шістдесятників Олени Апанович

Ярослав Дзира

Борис
Антоненко-ДавидовичМихайло
Брайчевський

Ліна Костенко

Іван Дзюба

Олена Компан

Алла Горська

Григорій Кочур

Михайлина
КоцюбинськаНадія
СуровцеваІван та
Леоніда
Світличні

Віктор Зарешський

ДОДАТОК В

Фото з родинного архіву Апановичів

(Олени Анатоліївни Курської (Апанович) та Анатолія Михайловича Апановича)

1. Магдалена Станіславівна Бортновська (1848–не раніше 1912 рр.), згодом бабуся Олени Михайлівни Апанович

2. Мати Олени Апанович – Каміла Йосипівна (Юзефівна) Бортновська (1889–1935 рр.), полька шляхетного роду

3. Батько Олени Апанович – Михайло Йосипович Апанович (1884–1938 рр.), білорус, залізничник.

Михайло Йосипович Апанович в робочому кабінеті
(здогадно Москва, 1935–1936 рр.)

4. Олена Михайлівна Апанович (здогдно 1928 р.)

5. Михайло та Гертруда Апановичі (здогдно друга половина 1930 рр.)

6. Будинок для залізничників Харкова, в якому мешкала Олена Апанович та її родина до евакуації 1941 р.

Вулиця Тринклера М.П., будинок 20, квартира 1.

7. Михайло Михайлович Апанович (1909-1987 рр.), (згодом 1980 рр.)

8. Родина Апановичів перед виїздом до Харбіна (здогадно 1928–1929 рр.)

Зверху ліворуч: Олена (1919 р.н.), Гертруда (1912 р.н.), Ромуальд (1916 р.н.);
знизу ліворуч: Володимир (1924 р.н.), Михайло Йосипович, Людмила (Емілія,
1926 р.н.), Каміла Йосипівна, Михайло (1909 р.н.)

9. Чоловік Олени Апанович – Мережинський Юрій Іванович (04.07.1924–
26.11.1961 рр.).

ДОДАТОК Г

Публікації О. Апанович. Хронологічна таблиця

Рік видання	Кількість публікацій	Примітки
1946	1	1 – укладач збірника документів (<i>Україна перед визвольною війною, 1648–1654 : зб. документів (1639–1648 рр.). 256 с.</i>)
1947		
1948		
1949		
1950	1	1 – у періодичному виданні
1951		
1952		
1953	3	1 – у науковому виданні; 1 – у періодичному виданні. 1 – укладач збірника (<i>Воссоединение Украины с Россией : док. и материалы : в 3-х т. Т. 1. 1620–1647 годы. 585 с.</i>)
1954	11	1 – монографія (<i>Исторические места событий освободительной войны украинского народа, 1648–1654 гг. 103 с.</i>); 1 – редактор (<i>Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники. 128 с.</i>); 9 – у науково-популярних та періодичних виданнях
1955	1	1 – у науково-популярному виданні.
1956		
1957		
1958	1	1 – укладач (<i>Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве : путеводитель. 348 с.</i>)

1959	5	5 – в енциклопедичному виданні (Українська радянська енциклопедія, далі – УРЕ)
1960	10	6 – в енциклопедичному виданні (УРЕ); 1 – у науковому виданні (Український історичний журнал, далі – УІЖ); 3 – у науково-популярному збірнику (<i>Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до 50-х років XIX ст. Київ : Радян. шк. Т.1. 346 с.</i>)
1961	20	1 – монографія (<i>Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70-ті роки XVII ст. 299 с.</i>); 17 – в енциклопедичному виданні (УРЕ); 2 – рецензії (1 на книгу польського автора Wojcic Zbigniew . <i>Dzikię pola w ogniu. 284 s.</i>).
1962	5	4 – в енциклопедичному виданні (УРЕ); 1 – рецензія на книгу (<i>Пронштейн А. П. Донская земля в XVIII в. Ростов на Дону. 375 с.</i>)
1963	12	10 – в енциклопедичному виданні (УРЕ); 1 – рецензія на книгу (<i>Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII века. 270 с.</i>); 1 – редактор книги (<i>Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. 163 с.</i>)
1964	14	8 – в енциклопедичному виданні (УРЕ); 1 – тези наукової доповіді; 2 – редактор; 1 – іноземна публікація (<i>Славний кошовий отаман Іван Сірко. Укр. життя. Торонто, 1964. 22 квіт.</i>); 2 – у науково-популярних виданнях.

1965	6	<p>1 – у науковому виданні (УІЖ);</p> <p>1 – в енциклопедичному виданні (Радянська історична енциклопедія, далі – РІЕ);</p> <p>2 – рецензії (1 на книгу польського автора <i>Kersten A. Stefan Czarniecki, 1599–1665. 582 s.</i>);</p> <p>2 – у науково-популярних та періодичних виданнях</p>
1966	7	<p>1 – у науковому виданні (Архіви України);</p> <p>1 – іноземна публікація (<i>The Cossack Republic Folk Heroes of Ukraine. Toronto : S.n., 1966. P. 8–19.</i>);</p> <p>5 – у науково-популярних та періодичних виданнях.</p>
1967	11	<p>1 – у науковому виданні (УІЖ);</p> <p>2 – в енциклопедичному виданні (РІЕ);</p> <p>1 – рецензія;</p> <p>3 – укладач;</p> <p>4 – у науково-популярних та періодичних виданнях.</p>
1968	10	<p>1 – у науковому виданні (УІЖ);</p> <p>4 – видання книги «Хортиця» іноземними мовами (<i>Chortyzja. Kyiw : Mistetstwo, 1968. [80] s.</i>);</p> <p>1 – в енциклопедичному виданні (РІЕ);</p> <p>1 – укладач;</p> <p>3 – у науково-популярних та періодичних виданнях.</p>
1969	8	<p>1 – монографія (<i>Збройні сили України в першій половині XVIII ст. 224 с.</i>);</p> <p>3 – в енциклопедичному виданні (РІЕ);</p> <p>2 – рецензії (1 на книгу польського автора <i>Wojcik Z. Miedzy traktatem Andrusowskim i wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie, 1667–1672. 326 s.</i>);</p> <p>2 – у науково-популярних та періодичних виданнях</p>
1970	14	<p>1 – у науковому виданні (УІЖ);</p> <p>7 – в енциклопедичному виданні (Радянська енциклопедія</p>

		<p>історії України, далі – РЕГУ);</p> <p>2 – у науково-популярному збірнику (Книга для читання з історії Української РСР : з найдавніших часів до кінця ХІХ. Київ : Радян. шк. 208 с.);</p> <p>1 – рецензія на книгу (<i>Іваничук Р. Мальви : іст. роман. 237 с.</i>);</p> <p>3 – у науково-популярних та періодичних виданнях</p>
1971	8	<p>3 – у наукових виданнях (<i>ВІЖ, Архіви України, Укр. іст.-геогр. зб.</i>);</p> <p>1 – рецензія на книгу (<i>Литвиненко М. А. Джерела з історії України ХVІІІ ст. 204 с.</i>);</p> <p>4 – у науково-популярних виданнях.</p>
1972	10	<p>1 – у науковому виданні (<i>Укр. іст.-геогр. зб.</i>);</p> <p>7 – в енциклопедичному виданні (РЕГУ);</p> <p>1 – іноземна (<i>Діялось на Україні 380 років тому. Рідний край. Буенос-Айрес. 9 березня</i>);</p> <p>1 – у науково-популярному виданні</p>
1973		
1974	1	1 – тези наукової доповіді
1975	1	1 – у періодичному виданні
1976	2	<p>1 – у науковому виданні;</p> <p>1 – тези наукової доповіді</p>
1977	1	1 – у науковому виданні
1978	1	1 – тези наукової доповіді
1979	2	<p>1 – колективна монографія (<i>История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. 227 с.; Апанович О. М.: гл. 2,4</i>);</p> <p>1 – наукова стаття</p>
1980	1	1 – у науково-популярному періодичному виданні

1981	2	1 – у науковому виданні; 1 – у науково-популярному періодичному виданні
1982	3	1 – у науковому виданні; 1 – тези наукової доповіді; 1 – у науково-популярному виданні
1983	4	1 – монографія (<i>Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. 222 с.</i>); 1 – у науковому виданні; 1 – стаття в енциклопедичному виданні (УРЕ); 1 – у науково-популярному періодичному виданні
1984	7	1 – колективна монографія (<i>В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. 235 с.</i>); 1 – у науковому виданні; 1 – тези наукової доповіді; 1 – в енциклопедичному виданні (УРЕ); 3 – у науково-популярних та періодичних виданнях
1985	3	1 – у науковому виданні; 1 – тези наукової доповіді; 1 – у науково-популярному виданні
1986	2	1 – тези наукової доповіді; 1 – іноземною мовою (<i>Vedecke vzťahy V.I.Vernadskeho k Československu. Ziva</i>)
1987	1	1 – тези наукової доповіді
1988	14	1 – колективна монографія (<i>В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине, 2-е вид. випр. і доп. 366 с.</i>); 1 – у науковому виданні; 2 – тези наукової доповіді; 10 – у науково-популярних та періодичних виданнях
1989	11	6 – у наукових виданнях;

		<p>1 – тези наукової доповіді;</p> <p>4 – у науково-популярних та періодичних виданнях</p>
1990	15	<p>1 – у науковому виданні;</p> <p>1 – тези наукової доповіді;</p> <p>2 – іноземною мовою (<i>Dmytro Yavornytsky's comeback// Ukrainian Heritage; Yavornitsky's comeback// Ukraine</i>);</p> <p>1 – укладач (Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 1. 319 с.)</p> <p>1 – редактор (<i>Дерево пам'яті : кн. укр. іст. оповідання : для ст. шк. віку : [в 4-х вип.]. Вип. 1. Від найдавніших часів до 1648 року. 607 с.</i>);</p> <p>9 – у науково-популярних та періодичних виданнях</p>
1991	17	<p>1 – тези наукової доповіді;</p> <p>2 – іноземною мовою (<i>Cossacks – the Armed Forces of Ukraine// Ukraine; The Cossak Republic// Ukrainian Heritage</i>);</p> <p>1 – укладач (Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 2. 392 с.);</p> <p>2 – редактор (<i>Дерево пам'яті : кн. укр. іст. оповідання : для ст. шк. віку : [в 4-х вип.]. Вип. 3. Світова історія. 511 с.; Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах : іст.-краєзнав. нарис. 150 с.</i>);</p> <p>11 – у науково-популярних та періодичних виданнях (У тому числі <i>Розповіді про запорозьких козаків</i>).</p>
1992	10	<p>1 – тези наукової доповіді;</p> <p>1 – укладач (Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 3. 456 с.);</p> <p>3 – редактор (<i>Дерево пам'яті : кн. укр. іст. оповідання : для ст. шк. віку. : [в 4-х вип.]. Вип. 2. Від 1648 року до XX ст. – 557 с.; Над Кодацьким порогом : оповідання з історії України : для серед. та ст. шк. віку. – 69 с.; Хоткевич Г. М.</i></p>

		<p><i>Історія України : (До кінця XVI століття) : наук. вид. 228 с.);</i></p> <p>5 – у науково-популярних та періодичних виданнях</p>
1993	20	<p>1 – монографія (<i>Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. 288 с.);</i></p> <p>2 – тези наукової доповіді;</p> <p>1 – редактор (<i>Самійло Кішка : іст. розвідки, думи, оповідання : для серед. та ст. шк. віку. 156 с.);</i></p> <p>16 – у науково-популярних та періодичних виданнях.</p>
1994	18	<p>2 – тези наукової доповіді;</p> <p>16 – у науково-популярних та періодичних виданнях (1 книга – <i>Українсько-російський договір 1654 року : міфи і реальність. 96 с.)</i></p>
1995	23	<p>1 – у науковому виданні;</p> <p>2 – тези наукової доповіді;</p> <p>2 – іноземні видання (<i>Bohdan Chmelnytzkyj – der Heerfuhrer / O.Арановуьтш// Австрійсько-український огляд=Osterreichisch-Ukrainische Rundschau. Відень; Volodymyr Vernadsky en France// Хроніка 2000. Київ);</i></p> <p>2 – редактор (<i>Дерево пам'яті : кн. укр. іст. оповідання : для ст. шк. віку : [в 4-х вип.]. Вип. 4. Присвячений митцям минулого. 396 с.; Яворницький Д. И. Запорозьє в остатках старини и преданиях народа. Ч. 1–2. 447 с.);</i></p> <p>16 – у науково-популярних виданнях</p>
1996	5	<p>1 – у науковому виданні;</p> <p>1 – іноземною мовою (<i>Architect of the Ukrainian Hetmanite State// Ukraine);</i></p> <p>3 – у науково-популярних та періодичних виданнях.</p>
1997	24	<p>2 – у науковому виданні;</p> <p>1 – іноземною мовою (<i>The God is following the plough.</i></p>

		<p><i>Agriculture of Ukrainian Cossacks in accordance with the ideas of Serhiy Podolynsky and Volodymyr Vemadsky// Час–Time</i>);</p> <p>15 – в енциклопедичному виданні (Малий словник історії України);</p> <p>6 – у науково-популярних та періодичних виданнях</p>
1998	22	<p>1 – тези наукової доповіді;</p> <p>1 – передмова до збірки документів (<i>Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів, 1734–1775.</i>);</p> <p>20 – у науково-популярних та періодичних виданнях (<i>Чортомлицька Запорозька Січ: До 345-ї річниці заснування. Київ. 80 с.</i>)</p>
1999	8	<p>1 – наукове видання (<i>За плугом Господь іде... Севастополь. 26 с.</i>);</p> <p>7 – у науково-популярних та періодичних виданнях</p>
2000	4	<p>1 – монографія (<i>Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина : спогади та історіограф. аналіз. 180 с.</i>);</p> <p>2 – наукові статті до збірників наукових праць;</p> <p>1 – вступна стаття (<i>Життєвий і творчий шлях Юрія Андрійовича Мицька. Юрій Андрійович Мицьк : біобібліогр. покажч. : наук. бібл. нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ. 66 с.</i>)</p>
2001	2	<p>1 – у науковому виданні;</p> <p>1 – в енциклопедичному виданні</p>
2002		
2003	1	1 – у науково-популярному виданні
2004	4	1 – монографія (<i>Збройні сили України першої половини XVIII ст. – 232 с.</i>);

		1 – наукова стаття до збірника (<i>Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. С. 15–130</i>); 1 – у науково-популярному виданні; 1 – автор нарисів науково-популярного видання
2005		
2006		
2007	1	1 – автор нарисів науково-популярного видання
2008		
2009	1	1 – енциклопедичне видання (<i>Козацька енциклопедія для юнацтва. Київ : «Веселка». 719 с.</i>)
2010		
2011	1	1 – у науково-популярному періодичному виданні
2012	1	1 – у науково-популярному періодичному виданні
2013	1	1 – наукове видання
3 2014	-	Відомості про публікації відсутні
Разом	392	Публікації протягом 1946–2018 рр.

Назви енциклопедичних видань, де публікувалася О. Апанович:

- Українська радянська енциклопедія (УРЕ);
- Радянська історична енциклопедія (РІЕ);
- Радянська енциклопедія історії України (РЕІУ);
- Советская историческая энциклопедия;
- Малий словник історії України.

ДОДАТОК Г

Бібліографічний покажчик праць Олени Апанович

1946

1. Україна перед визвольною війною, 1648–1654 : зб. документів (1639–1648 рр.) / АН УРСР, Ін-т історії, Упр. держ. арх. МВС УРСР, Центр. держ. іст. арх. УРСР ; уклад. Н. С. Сидоренко, О. М. Крамаренко, О. М. Апанович, Г. Ф. Осипова. Київ : Вид-во АН УРСР, 1946. 256 с.

1950

2. Нові документи про Суворова / О. Апанович. *Радян. Україна*. 1950. 18 трав.

1953

3. Возз'єднання України з Росією. / О. Апанович. *Ювілейний збірник документів. Літ. газ.* 1953. 19 листоп.
4. Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. / О. Апанович. *Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР*. 1953. № 5. С. 109–136.
5. Воссоединение Украины с Россией : док. и материалы : в 3-х т. Т. 1. 1620–1647 годы / АН СССР, Ин-т истории ; сост. Е. М. Апанович [та ін.]. – Москва : Изд-во АН СССР, 1953. 585 с.

1954

6. Герои украинского народа / О. Апанович. *Молодой колхозник*. 1954. № 1. С. 11.
7. Герой визвольної війни українського народу проти польської шляхти Максим Кривоніс / О. Апанович. *Вільне життя*. 1954. 6 січ.
8. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. Київ : Держполітвидав УРСР, 1954. 86 с.
9. Исторические места событий освободительной войны украинского народа, 1648–1654 гг. / АН УССР, Ин-т истории. Киев : Изд-во АН УССР, 1954. 103 с.
10. Максим Кривоніс / О. Апанович. *Україна*. 1954. № 2. С. 18.
11. Народний герой Максим Кривоніс / О. Апанович. *Вітчизна*. 1954. № 4. С. 95–96.

12. Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны, 1648–1654 гг. / Е. М. Апанович. *Воссоединение Украины с Россией : сб. ст.* Москва : Изд-во АН СССР, 1954. С. 78–104.
13. Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники / Е. М. Апанович, Н. С. Сидоренко, И. Ф. Ганжа [та ін.] ; АН УССР, Ин-т истории. Киев : Изд-во АН УССР, 1954. 128 с.
- Зі змісту.: Переяслав в конце XVI–первой половине XVII ст. / Е. М. Апанович. С. 24–37 ; Переяслав в освободительной войне, 1648–1654 гг. / Е. М. Апанович. С. 38–46 ; Подготовка и проведение Переяславской рады / Е. М. Апанович. С. 46–58.
14. Победа украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648 г.) / Е. М. Апанович. *Воссоединение Украины с Россией : сб. ст.* Москва : Изд-во АН СССР, 1954. С. 145–177.
15. Роль Запорожской Сечи в истории украинского народа / Е. Апанович, К. Гуслистый. *Правда Украины.* 1954. 8 апр.
16. Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники. Отв. ред. Див. № 13.
1955
17. По місцях боїв визвольної війни українського народу, 1648–1654 рр. / М-во освіти УРСР, Респ. екскурсійно-туристська станція. Київ : Радян. шк., 1955. 58 с.
1958
18. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве : путеводитель / Арх. упр. УССР, Центр. гос. ист. арх. УССР ; сост. Е. М. Апанович [та ін.]. Киев : Б. и., 1958. 348 с. Уклад.
1959
19. Азов. *Українська радянська енциклопедія.* Київ, 1959. Т. 1. С. 16–17.
20. Бахчисарайський договір, 1681. *Там само.* С. 470.
21. Біла орда. *Там само.* С. 558.
22. Білгород-Дністровський. *Там само.* С. 559–560.
23. Білгородська орда. *Там само.* С. 560.

24. Бучацький мирний договір, 1672. *Українська радянська енциклопедія*. Київ, 1960. Т. 2. С. 177.
25. Вешняк Федір Якубович. *Там само*. С. 336.
26. Виступи запорозьких козаків проти турецько-татарських загарбників у XVII ст. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до 50-х років XIX ст. Київ : Радян. шк., 1960. Т. 1. С. 80–84.
27. Вишневецька Раїна. *Українська радянська енциклопедія*. Київ, 1960. Т. 2. С. 403.
28. Вишневенький Ієремія. *Там само*. С. 403.
29. Глоба Іван Якович. *Там само*. Т. 3. С. 306.
30. Головатий Антон Андрійович. *Там само*. С. 331.
31. Значення праці А.Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. *Укр. іст. журн.* 1960. № 5. С. 126–132.
32. Іван Сірко. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до 50-х років XIX ст. Київ : Радян. шк., 1960. Т. 1. С. 159–165.
33. Повстання народних мас Києва в XI–XII ст. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до 50-х років XIX ст. Київ : Радян. шк., 1960. Т. 1. С. 40–44.

1961

34. Дніпровська лінія *Українська радянська енциклопедія*. Київ, 1961. Т. 4. С. 236.
 35. Єдисанська орда. *Там само*. Т. 5. С. 21.
 36. Жила Іван. *Там само*. С. 64.
 37. Журба Андрій. *Там само*. С. 104.
 38. Журба Василь. *Там само*. С. 104.
 39. «Заповідні літа» (1581–1649). *Там само*. С. 174.
 40. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70-ті роки XVII ст.) / АН УРСР, Ін-т історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
- Рец.: Стецюк К. І. Запорізька Січ і турецько-татарська агресія. *Укр. іст. журн.* 1962. № 1. С. 137–138.

41. Іскра Захар. *Українська радянська енциклопедія*. Київ, 1961. Т. 5. С. 522.
42. Іскра Іван. *Там само*. С. 522–523.
43. Кварцяне військо. *Там само*. Т. 6. С. 275.
44. Кизим Богдан. *Там само*. С. 315.
45. Кішка Самійло. *Там само*. С. 461.
46. Кліщинське повстання, 1767–70. *Там само*. С. 491.
47. Ковалівський Іван. *Там само*. С. 519.
48. Кодак. *Там само*. С. 526–527.
49. Козацька рада. *Там само*. С. 536.
50. Козацька старшина. *Там само*. С. 536–538.
51. Кокандське ханство. *Там само*. С. 547.
52. Рец.: Захист докторських дисертацій : [(І. І. Шевченком, К. І. Стецюк).] / М. Д. Семенчук, О. М. Апанович. *Укр. іст. журн.* 1961. № 2. С. 164–165.
53. Рец.: Цікава книжка польського історика. *Укр. іст. журн.* 1961. № 5. С. 145–147. Рец. на кн.: [Wojcic](#) Zbigniew. *Dzikie pola w ogniu*. [Warszawa](#), 1960. 284 с.

1962

54. Лисовець Демко Михайлович. *Українська радянська енциклопедія*. Київ, 1962. Т. 8. С. 131.
55. Нестеренко Максим. *Там само*. Т. 10. С. 80.
56. Ногайська орда. *Там само*. С. 174.
57. Оссолінський Юрій. *Там само*. С. 409.
58. Рец.: Монографія з історії землі Донської. *Укр. іст. журн.* 1962. № 4. С. 135–137. Рец. на кн.: Пронштейн А. П. *Донская земля в XVIII в.* Ростов на Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1961. 375 с.

1963

59. Петражицький-Кулага Іван. *Українська радянська енциклопедія*. Київ, 1963. Т. 2. С. 112.
60. Петрик Петро Іванович. *Там само*. С. 115.
61. Рігельман Олександр Іванович. *Там само*. Т. 12. С. 260.
62. Роксолана. *Там само*. С. 338.

63. Ролле Йосип Антоній. *Там само*. С. 340.
64. Ружинські. *Там само*. С. 427.
65. Саманідів держава. *Там само*. С. 498–499.
66. Санджар Малік. *Там само*. С. 515.
67. Тарханні грамоти. *Там само*. Т. 14. С. 276.
68. Тахїрідів держава. *Там само*. С. 285–286.
69. Рец.: [Рецензія]. *Укр. іст. журн.* 1963. № 4. С. 150–152. Рец. на кн.: Алекберлі М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII века. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1961. 270 с.
70. Ред.: Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / АН УРСР, Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1963. 163 с. : іл. Відп. ред.
1964
71. Архів Запорозької Січі. *Наука і життя*. 1964. № 8. С. 49–51.
72. Боротьба українського народу проти соціального і національного гноблення в XVI–XVII ст. в творчості Т. Г. Шевченка. *Історичні погляди Т.Г. Шевченка : [зб. наук. пр.]*. Київ : Наук. думка, 1964. С. 90–126.
73. Славний кошовий отаман Іван Сірко. *Вісті з України*. 1964. Лют. (№ 8) ; *Укр. життя*. Торонто, 1964. 22 квіт.
74. Т. Г. Шевченко про роль козацтва в історичному процесі. *Світова велич Тараса Шевченка* : тези доп. Респ. міжвуз. наук. сесії, присвяч. 150-річчю з дня народж. Т. Г. Шевченка (17–19 берез. 1964 р.). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. С. 58–59.
75. Тюркський каганат. *Українська радянська енциклопедія*. Київ, 1964. Т. 15. С. 44.
76. Українська лінія. *Там само*. С. 99–100.
77. Хівинське ханство. *Там само*. С. 481.
78. Хорват Іван Самійлович. *Там само*. С. 529.
79. Шаула Матвій. *Там само*. Т. 16. С. 256.
80. Шафран Олекса. *Там само*. С. 257.

81. Яворницький Дмитро Іванович. *Там само*. С. 447–448.
82. Ясир. *Там само*. С. 503.
83. Ред.: Брайчевский М. Ю. Когда и как возник Киев / АН УССР. Ин-т истории. Киев : Наук. думка, 1964. 183 с. Відп. ред.
84. Ред.: Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності: соціально-економічний розвиток черняхівських племен / АН УРСР, Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1964. 335 с. Відп. ред.

1965

85. Кочубей Василий Леонтьевич. *Советская историческая энциклопедия*. Москва, 1965. Т. 7. Стб. 1021.
86. Легендарний Перекоп. *Наука і суспільство*. 1965. № 11. С. 2–4.
87. Маруся Богуславка – історична постать? *Наука і життя*. 1965. № 3. С. 9–13 ; № 4. С. 27–31 ; № 5. С. 13–15.
88. Національно-визвольні війни доби феодалізму. Україна XVI–XVII ст. *Укр. іст. журн.* 1965. № 12. С. 29–38.
89. Рец.: [Рецензія]. *Там само*. № 8. С. 142–143. Рец. на кн.: Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964. 435 с.
90. Рец.: [Рецензія] // *Там само*. – № 7. – С. 140–143. Рец. на кн.: Kersten A. Stefan Czarniecki, 1599–1665. Warszawa : Wydaw min. obrony nar., 1963. 582 s.

1966

91. Запорожці на морі. *Наука і суспільство*. 1966. № 9. С. 38–41 ; Дукля. Пряшів, 1966. № 5.
92. Іван Богун. *Вісті з України*. 1966. Січ. (№ 3).
93. Козацька республіка. *Україна*. 1966. № 27. С. 7–9 ; *Нове життя*. Пряшів, 1966. 18 серп. ; 20 серп.
94. Максим Кривоніс. *Вісті з України*. 1966. Січ. (№ 2).
95. Матеріали українських архівів про економічні зв'язки України з країнами Сходу в XVI–XVIII ст. *Арх. України*. 1966. № 4. С. 75–81.
96. Цели и стремления отдельных классов и различных социальных групп Украины в борьбе за землю по материалам Комиссии 1767 года. *Тезисы докл. и*

сообщ. девятой (Таллинн.) сессии симпоз. по аграр. истории Вост. Европы.
Таллинн : Б.и., 1966. С. 204–206.

97. The Cossack Republic / О. Апанович. Folk Heroes of Ukraine. Toronto : S.n. 1966.
Р. 8–19.

1967

98. Азовське сидіння. *Робітнича газ.* 1967. 14 груд.
99. Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців. *Укр. іст. журн.* 1967. № 7.
С. 124–131.
100. Орлик Филипп. *Советская историческая энциклопедия.* Москва, 1967 Т. 10.
Стб. 614–615.
101. Палий Семен Филиппович. *Там само.* Стб. 756–757.
102. Святиня слов'янської культури / О. Апанович, М. Брайчевський, В. Касіян [та
ін.]. *Літ. Україна.* 1967. 20 жовт.
103. Такою буде Хортиця. *Вечір.* Київ. 1967. 1 листоп.
104. Хортиця, її минуле, сучасне і майбутнє. *Наука і суспільство.* 1967. № 8. С. 44–
48 ; № 9. С. 34–41.
105. Рец.: [Рецензія]. *Літ. Україна.* 1967. 1 груд. Рец. на кн.: Кищенко В. П. Хортиця
в героїці і легендах. Дніпропетровськ : Промінь, 1967. 81 с.
106. Уклад.: Давні поселення запорозьких козаків / уклад. О. Апанович. *Україна.*
1967. № 16. С. 20.
107. Уклад.: Запорозькі Січі. Центри запорозьких паланок / уклад. О. Апанович.
Україна. 1967. № 5. С. 17.
108. Уклад.: Пам'ятні місця запорозького козацтва / уклад. О. Апанович. *Україна.*
1967. № 42. С. 20–21.

1968

109. Вдарили по струнах кобзарі : до 200-річчя Коліївщини. *Вітчизна.* 1968. № 7.
С. 178–187.
110. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу
в історичних піснях XVIII ст. *Укр. іст. журн.* 1968. № 5. С. 75–85.
111. Мовчазні вартові степів / О. Апанович, Г. Голдін. *Наука і суспільство.* 1968.

№ 3. С. 33–36.

112. Полуботок Павел Леонтьевич. *Советская историческая энциклопедия*. Москва, 1968. Т. 11. Стб. 290.
113. Поховати з усіма почестями / К. Гуслистий, О. Апанович, В. Пепа. *Літ. Україна*. 1968. 5 берез.
114. Chortyzja / О. Апанович. Kyiv : Mistetstvo, 1968. [80] s.
115. Jortitsa / О. Апанович. Kyiv : Mistetstvo, 1968. [80] p.
116. Khortitsya / О. Апанович. Kyiv : Mistetstvo publ., 1968. [80] p.
117. Khortytsia / О. Апанович. Kyiv : Mistetstvo, 1968. [80] p.
118. Уклад.: Козацькі походи / уклад. О. Апанович. *Україна*. 1968. № 9. С. 14 ; № 39. С. 9 ; № 51. С. 12.

1969

119. Азовське козацьке військо. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1969. Т. 1. С. 36.
120. Вишневецький Ярема. *Там само*. С. 285–286.
121. Воєнне мистецтво на Україні / О. М. Апанович, П.С. Кувшинов. *Там само*. С. 328–331.
122. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. / АН УРСР, Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1969. 224 с.
- Рец.: Алекберлі М. А, Пронштейн А. П. [Рецензія]. *Укр. іст. журн.* 1969. № 9. С. 147–148 ; Верещак О. Лунка слава давніх літ. *Молода гвардія*. 1969. 26 лип. ; Гисцова Л. Книга о казацком войске. *Радуга*. 1970. № 12. С. 182–184 ; Дзира Я. Слава козацької зброї. *Вітчизна*. 1969. № 10. С. 206–208 ; Киценко М. Цінне дослідження з історії України. *Запорозька правда*. 1969. 23 серп. ; Компан О. Дослідження з історії збройних сил українського народу. *Арх. України*. 1969. № 5. С. 90–92 ; Крилатий Ю. Книга про військову справу. *Наше слово*. Варшава, 1969. 29 черв. ; 6 лип. ; Михайлина П., Пономарьов О. На сторожі рідної землі. *Радян. Буковина*. 1969. 8 жовт. ; Полтавченко М. Могуть козацької зброї. *Літ. Україна*. 1969. 25 лют. ; Шульга І. Г., Пальок В. В. [Рецензія]. *Укр. іст. журн.* 1969. № 9. С. 146–147.

123. Самусь Самойло Іванович. *Советская историческая энциклопедия*. Москва, 1969. Т. 12. Стб. 523.
124. Сучасниці дівчини з легенди / О. Апанович, О. Компан. *Літ. Україна*. 1969. 7 берез.
125. Рец.: З давнього гомону. *Там само*. 28 берез. Рец. на кн.: Голобуцький В. Гомін, гомін по діброві. Київ : Веселка, 1968.
126. Рец.: [Рецензія]. *Укр. іст. журн.* 1969. № 5. С. 140-143. Рец. на кн.: Wojcik Z. *Miedzy traktatem Andrusowskim i wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie, 1667–1672*. Warszawa : PWN, 1968. 326 s.
- 1970
127. Єдисанська орда. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1970. Т. 2. С. 127.
128. Єдичкульська орда. *Там само*. С. 127.
129. Іван Сірко. Книга для читання з історії Української РСР : з найдавніших часів до кінця XIX ст. : [збірник]. Київ : Радян. шк., 1970. С. 70–75.
130. Ізюмський полк. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1970. Т. 2. С. 242.
131. Катеринославське козаچه військо. *Там само*. С. 322.
132. Козацька рада. *Там само*. С. 409–410.
133. Козацька старшина. *Там само*. С. 410–412.
134. Козацьке військо. *Там само*. С. 412–414.
135. Місто стольне козацьке / О. Компан, О. Апанович, Я. Ворончук. *Пам'ятки України*. 1970. № 3. С. 39–42.
136. Передумови і наслідки ліквідації Запорозької Січі. *Укр. іст. журн.* 1970. № 9. С. 23–35.
137. Повстання народних мас Києва в XI–XII ст. Книга для читання з історії Української РСР : з найдавніших часів до кінця XIX ст. : [збірник]. Київ : Радян. шк., 1970. С. 22–26.
138. Полководець: до 375-річчя з дня народження Б. Хмельницького. *Вітчизна*. 1970. № 12. С. 165–172.

139. Світова велич Богдана. *Молода гвардія*. 1970. 28 серп.
140. Рец.: Художність та історизм. *Жовтень*. 1970. № 11. С. 142–147. Рец. на кн.: Іваничук Р. Мальви : іст. роман. Київ : Радян. письменник, 1969. 237 с.

1971

141. Братерство зброї. *Радян. Буковина*. 1971. 12 жовт.
142. Джерела ЦДІА УРСР у м. Києві про військову систему України першої половини XVIII ст. *Арх. України*. 1971. № 6. С. 87–93.
143. Запорозькі форпости (1768–1774). *Укр. іст.-геогр. зб.* 1971. Вип. 1. С. 102–115.
144. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії. *Укр. іст. журн.* 1971. № 11. С. 21–38.
145. Полум'я народного гніву. *Літ. Україна*. 1971. 17 груд.
146. Реєстрові козаки. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1971. Т. 3. С. 542–543.
147. Хотинська битва. *Літ. Україна*. 1971. 19 верес.
148. Рец.: Праця з українського джерелознавства. *Арх. України*. 1971. № 1. С. 93–95. Рец. на кн.: Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1970. 204 с.

1972

149. Діялось на Україні 380 років тому. *Рідний край*. Буенос-Айрес, 1972. 9 берез.
150. Земля невмирущої слави. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. 2-ге вид., доп. і перероб. Дніпропетровськ : Промінь, 1972. С. 3–6.
151. Слов'яно-Сербія. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1972. Т. 4. С. 122.
152. Уманський полк. *Там само*. С. 368–369.
153. Упоминки. *Там само*. С. 370.
154. Фортеці Української лінії. *Укр. іст.-геогр. зб.* 1972. Вип. 2. С. 105–112.
155. Хотинська війна, 1620-1621. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ, 1972. Т. 4. С. 438.
156. Хотинський мир, 1621. *Там само*. С. 438.
157. Черкаський полк. *Там само*. С. 470–471.

158. Чернігівський полк. *Там само*. С. 485.

1974

159. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР и их источниковедческое значение. *Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела* : тез. докл. II Всесоюз. науч. конф. по пробл. Книговедения, Секция рукопис. кн. Москва : Б.и., 1974. С. 27-31.

1975

160. Розповідають рукописи. Історія. *Молодь України*. 1975. 2 лют.

1976

161. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР. *Проблемы рукописной и печатной книги* : [сб. науч. тр.]. Москва : Наука, 1976. С. 70–86.

162. Историческая книга XVII–XVIII вв. в фондах ЦНБ АН УССР. *Книга в России до середины XIX века* : тез. докл. Всесоюз. науч. конф., Ленинград, 13–15 окт. 1976 г. Ленинград : Б.и., 1976. С. 52–53.

1977

163. Вкладные, владельческие, дарственные записи, и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР. *История книги и издательская деятельность*. Ленинград : БАН СССР, 1977. С. 22–52.

1978

164. Историческая рукописная книга XVI–XVIII вв. в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. *Книга в России до середины XIX века* : докл. конф., окт. 1976 г. Ленинград : Наука, Ленинград. отд-ние, 1978. С. 195–204.

165. Историческая рукописная книга XVI–XVIII вв. в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. Ленинград : Наука, Ленинград. отд-ние, 1978. С. 195–204. Відбиток із кн.: *Книга в России до середины XIX века* : докл. конф., окт. 1976 г. Ленинград, 1978. З дарчим надписом авт.

1979

166. Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах. *История СССР*. 1979. №2. С. 151–161.

167. Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах.

Москва, 1979. С. 151–161. Отд. оттиск: *История СССР*. Москва, 1979. № 2.
С дарств. надписью от авт. Дар 236.

168. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР / С. К. Гутянский, Е. М. Апанович, Е. М. Кравец [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1979. 227 с.

Зі змісту: Гл. 2: Основание Всенародной библиотеки Украины и ее деятельность в годы гражданской войны / Е. М. Апанович. С. 24–33. ; Гл. 4: Фонды и каталоги библиотеки / Е. М. Апанович, Н. И. Малолетова. С. 52–70.

1980

169. Подорож киянина : до 1500-річчя Києва : [нотатки укр. мандрівника XVIII ст.]. *Знання та праця*. 1980. № 6. С. 20–21.

1981

170. Живі голоси давніх книг. *Знання та праця*. 1981. № 1. С. 10.

171. Летопись Грабянки и ее список в Тихомировском собрании ГПНТБ СО АН СССР. *Сибирское собрание М. Н. Тихомирова и проблемы археографии* : сб. науч. тр. Новосибирск : Б.и., 1981. С. 85–96.

1982

172. Архив А. И. Степовича. *Советское славяноведение*. 1982. № 5. С. 95–105.

173. Архив А. И. Степовича. Москва : б.и., 1982. С. 95–105. Відбиток із журн.: *Советское славяноведение*. 1982. № 5. З дарчим надписом авт.

174. Из истории украинско-чешских культурных связей: Л. Куба и А. И. Степович. *Узловые вопросы советского славяноведения* : тез. докл. и сообщ. IX Всесоюз. науч. конф. историков-славистов, 21–23 сент. 1982 г. Ужгород, 1982. С. 284–285.

175. Подорож киянина: [Василя Григоровича-Барського – вченого сходознавця XVIII ст.]. *Сузір'я*. 1982. Вип. 16. С. 121–125.

1983

176. Мистецтво у житті вченого / О. Апанович, К. Майбурова. *Музика*. 1983. № 6. С. 30.

177. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники / АН УССР. Центр. науч. б-ка. Київ, Наук. думка, 1983. 222 с.

- Рец.: Візир М. Книголюби минулого. *Вечір. Київ*. 1983. 28 листоп. ; Гісцова Л. З. [Рецензія]. *Арх. України*. 1983. № 5. С. 73–74. ; Киркевич В. Микробібліотека в одному томе. *Книж. обозрение*. 1983. 18 ноябр. ; Мьщык Ю. А. Новое исследование украинского летописания XVII–XVIII веков. Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Днепропетровск, 1984. С. 98–104 ; Пахуча Л. Який він, читач XVIII століття. *Культура і життя*. 1993. 9 жовт. ; Сергійчук В. Захоплююча історія рукописів. *Прапор комунізму*. 1983. 17 груд. ; Сергійчук В. Жива історія народу. *Наука і суспільство*. 1984. № 2.
178. Степович Андроник Онікійович. *Українська радянська енциклопедія*. 2-ге вид. Київ, 1983. Т. 10. С. 531.
179. Читацьке середовище України XVIII ст. *Радян. літературознавство*. 1983. № 5. С. 43–49.
- 1984
180. Академік Вернадський і слов'янський світ. *Всесвіт*. 1984. № 6. С. 151–156.
181. Бібліотека першого президента. *Культура і життя*. 1984. 15 лют.
182. В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сытник, С. М. Стойко, Е. М. Апанович ; АН УССР. Київ : Наук. думка, 1984. 235 с. (див. № 193).
- Рец.: Депенчук Н. П., Кисельов М. М. В. И. Вернадський на Україні. *Філософ. думка*. 1985. № 1. С. 124–126 ; Сивокінь Г. Розум і серце вченого. *Літ. Україна*. 1985. 27 черв.
183. Комиссия истории Киева Академии наук УССР. *Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР* : сб. науч. тр. Київ : Наук. думка, 1984. С. 161–174.
184. Роль книги в жизни и научном творчестве В. И. Вернадского. *Книга и социальный прогресс* : тез. докл. 5-й Всесоюз. науч. конф. по пробл. книговедения, [10–12 апр. 1984 г.]. Москва, 1984. С. 14–16.
185. Степович Андроник Аникеевич. *Украинская советская энциклопедия*. Киев, 1984. Т. 10. С. 458.
186. 55 хвилин про Вернадського : [про фільм «Закон Вернадського»]. *Культура і*

життя. 1984. 5 серп.

1985

187. Вчений, організатор науки, людина. *Отчий край-85 : іст.-літ. зб.* Київ : Молодь, 1985. С. 48–58.
188. Полемические записи на полях Харьковского экземпляра Острожской библии. *Федоровские чтения, 1981*. Москва : Б.и., 1985. С. 172–178.
189. Распространение рукописной книги на Украине в XVIII в. *Книга в России до середины XIX века : III Всесоюз. науч. конф. Ленинград, 2–4 окт. 1985 г. : тез. докл.* Ленинград : Б.и., 1985. С. 39–40.

1986

190. Ситник К. М. Скарбниця пам'яті: Вернадський у Києві / К. М. Ситник, О. М. Апанович. *Київ*. 1986. № 12. С. 123–130.
191. *Vedecke vztahy V.I.Vernadskeho k Ceskoslovensku* / E. M. Apanovic, S. M. Stojko. *Ziva*. 1986. № 6. S. 202–203.

1987

192. Академик В. И. Вернадский на Полтавщине. *Первая Всесоюз. науч. конф. по ист. краеведению (г. Полтава, окт. 1987 г.)* : [тез. докл. и сообщ.]. Київ : Б.и., 1987. С. 264–265.

1988

193. Архів Коша Запорозької Січі. *Друг читача*. 1988. 15 груд.
194. Архів Коша Запорозької Січі. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку* : тези доп. Респ. наради, груд. 1988 р. Київ : Б.в., 1988. С. 42–47.
195. Вернадський В. І. Тієї грізної години : (щоденник 1918 р.) : пер. з рос. / В. І. Вернадський ; публ. підгот. О. М. Апанович, С. М. Кіржаєв. *Україна*. 1988. № 46. С. 13–14 ; № 47. С. 14–15 ; № 48. С. 13–15 ; № 49. С. 17–19.
196. Вернадский – читатель. *Прометей*. Москва, 1988. Т. 15. С. 257–270.
197. В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Ситник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко. 2-е изд., испр. и доп. Киев : Наук, думка, 1988. 366 с. 1-е изд. (див. № 182).

198. В. И. Вернадский – почвовед / К. М. Сытник, Е. М. Апанович. *Почвоведение*. 1988. № 7. С. 15–28.
199. Випереджаючи час : до 125-річчя з дня народження В. І. Вернадського. *Вечір*. Київ. 1988. 11 берез. ; *Прапор комунізму*. 1988. 11 берез.
200. В. І. Вернадський на Полтавщині. *Радян. освіта*. 1988. 15 берез.
201. «Життя спрямоване до високих ідеалів» : сценарій вечора-розповіді про В. І. Вернадського, вченого-енциклопедиста, мислителя, гуманіста, організатора науки / М-во культури УРСР. Київ : Б.в., 1988.
- Ч. 1 : «Хроніка великого життя». 46 с.
- Ч. 2 : «Я ніколи не відокремлював науки від мистецтва». 45 с.
202. І любов до України єднала нас : до 125-річчя від дня народження В. І. Вернадського. *Літ. Україна*. 1988. 10 берез.
203. Історія науки і археографія / О. М. Апанович, Л. А. Дубровіна. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку* : тези доп. Респ. наради, груд. 1988 р. Київ : Б.в., 1988. С. 141–143.
204. Книга в жизни и творчестве В. И. Вернадского. *Бюл. комис. по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского*. Ленинград, 1988. № 2. С. 31–42.
205. Перший президент. *Наука і культура. Україна : щорічник*. Київ, 1988. Вип. 22. С. 64–73.
206. Читач – академік Вернадський. *Вітчизна*. 1988. № 3. С. 194–201.
- 1989
207. Архів Коша Запорозької Січі. *Арх. України*. 1989. № 6. С. 13–27.
208. Искусство в духовной и научной деятельности В. И. Вернадского / Л. Попова. Е. Апанович. *Искусство*. 1989. № 5. С. 24–28.
209. Искусство в жизни и творчестве В. И. Вернадского. *Научное и социальное значение деятельности В. И. Вернадского* : сб. науч. тр. Ленинград : Наука, 1989. С. 247–275.
210. Историографическое и источниковедческое значение украинской рукописной книги XVIII в. *Взаимодействие технического и социального прогресса в эпоху феодализма* : (информ. материалы). Свердловск : Б.и., 1989. С. 52–53.

211. Козацька республіка. *Пам'ятки України*. 1989. № 3. С. 22–27 ; *Радян. освіта*. 1989. 26 верес.
212. Кошовий отаман Іван Сірко. *Літ. Україна*. 1989. 1 черв.
213. Научно-организационная деятельность В. И. Вернадского на Украине / К. М. Сытник, Е. М. Апанович. *Научное и социальное значение деятельности В. И. Вернадского* : сб. науч. тр. Ленинград : Наука, 1989. С.287–301.
214. Научные связи В. И. Вернадского со славянскими странами. *Там же*. С. 352–371.
215. «Несмертальної слави достойний...». *Друг читача*. 1989. 1 черв.
216. Роль краєзнавства у вивченні історії Запорозької Січі та запорозького козацтва. *IV Респ. наук. конф. з іст. краєзнавства*. Київ : Б.в., 1989. С. 290–293.
217. Рукописные материалы В. И. Вернадского в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. *Рукописные фонды Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского АН УССР* : сб. науч. тр. Киев : Наук. думка, 1989. С 5–17.
- 1990
218. Дорогий читачу : [вступ. слово]. Білик І. І. Меч Арея. Київ : Дніпро, 1990. С. 6–7.
219. Експедиція «Запорозька Січ: зруйноване і уціліле». *Книжник*. 1990. № 6. С. 25–37.
220. Засвіт встали козаченьки : до 500-річчя запорозького козацтва. *Зоря комунізму*. Гуляйполе, 1990. 26 лип. ; *Колос*. Сахновщина, 1990. 28 лип. ; *Прапор жовтня*. Теплик, 1990. 28 лип. ; *Комуніст. праця*. Борзна, 1990. 26 лип. ; *Ленін. шляхом*. Тростянець, 1990. 26 лип. ; *Нар. трибуна*. Глухів, 1990. 1 серп. ; *Шлях до комунізму*. Рокитне (Ровен. обл.), 1990. 28 лип. ; *Серп і молот*. Мелітополь, 1990. 1 серп. ; *Прапор жовтня*. Кам'янець-Подільський, 1990. 3 серп. ; *Стаханов, знамя*. Стаханов, 1990. 3 авг. ; *Ленін. прапор*. Котовськ, 1990. 4 серп. ; *Радян. правда*. Вознесенськ, 1990. 4 серп. ; *Сіл. новини*. Вінківці, 1990. 4 серп. ; *Зоря комунізму*. Кіровоград, 1990. 9 серп.
221. Козацька республіка. *Молода гвардія*. 1990. 16 січ. ; 17 січ.
222. Не пропала їхня слава. Передумови і наслідки скасування Запорозької Січі.

Вітчизна. 1990. № 9. С. 164–174.

223. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Літ. Україна*. 1990. 23 серп.
224. Проблеми запорозького козацтва на сучасному етапі перебудови історичної науки. *Матеріали Першої респ. наук.-практ. конф. «Проблеми історії в сучасній історичній науці та музейній практиці»*. Дніпропетровськ : Б. в., 1990. С. 7–11.
225. Рукописные материалы В. И. Вернадского, документы о его жизни и деятельности в архивохранилищах г. Киева / Е. М. Апанович, С. Н. Киржаев. *Бюл. комис. по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского*. Ленинград, 1990. № 7. С. 3–39.
226. Син козацького степу. *Комсомолец Запоріжжя*. 1990. 8 верес ; 15 верес ; 22 верес ; 29 верес ; 6 жовт.
227. Хортиця. *Сіл. вісті*. 1990. 20 лип. ; 21 лип. ; 22 лип. ; 24 лип. ; 25 лип. ; 27 лип. ; 28 лип.
228. Феномен світової історії. *Запорізька правда*. 1990. 21 лип.
229. Dmytro Yavornytsky's comeback / О.Апанович. *Ukrainian Heritage*. Kiev, [1990]. P. 24–25.
230. Yavornytsky's comeback / О.Апанович. *Ukraine*. 1990. № 1. P. 39–40.
231. Уклад.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 1 / з рос. пер. І. Сварник ; упоряд. іл. О. М. Апанович. Львів : Світ, 1990. 319 с.
232. Ред.: Дерево пам'яті : кн. укр. іст. оповідання : для ст. шк. віку : [в 4-х вип.]. Вип. 1. Від найдавніших часів до 1648 року. / упоряд. текстів та іл., авт. передм. й прим. В. Шевчук ; редкол.: О. Апанович [та ін.]. Київ : Веселка, 1990. 607 с. Ред.

1991

233. Бібліотека в одному томі. *Книжник*. 1991. № 4. С. 29–31.
234. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Чернівці : Ред.-вид. від. облподіграфвидаву, 1991. 22 с.
235. Запорозькі козаки в Хотинській війні. *Сіл. вісті*. 1991. 28 верес. ; 1 жовт. ; 3 жовт. ; 5 жовт. ; 9 жовт.
236. Європейська слава козацька : до 370-річчя Хотин. Битви. *Літ. Україна*. 1991.

3 жовт.

237. Козацтво – збройні сили України. *Голос України*. 1991. 28 лют. ; 15 берез. ; 22 берез. ; 29 берез. ; 18 квіт. ; 26 квіт. ; 18 трав. ; 7 черв.
238. Конструктивна історична діяльність українського козацтва : [доп. у Сорбонні на V Міжнарод. фр.-укр. конф. «Козаки. Історична роль. Відображення в літературі та мистецтві»]. *Пам'ятки України*. 1991. № 5. С. 17–18.
239. Максим Кривоніс: військова історія. *Голос України*. 1991. 20 верес. С. 12–13.
240. Подорож упродовж чверті століття. *Культура і життя*. 1991. 21 верес.
241. Розповіді про запорозьких козаків. Київ : Дніпро, 1991. 335 с.
- Рец.: Хобта В. І гриміла козацька слава. *Друг читача*. 1991. 4 груд. ; Шевчук В. Щоб ми не були безбатченками. *Літ. Україна*. 1993. 18 лют.
242. Син козацького степу. Кищенко М. П. Хортиця в героїці і легендах : іст.-краєзнав. нарис. Дніпропетровськ : Січ., 1991. С. 119–149.
243. Феномен запорозького козацтва. *Кур'єр ЮНЕСКО*. 1991. № 4. С. 44–47.
244. 400 років тому діялось на Україні. *Запороз. Січ*. 1991. 7 черв.
245. Cossacks – the Armed Forces of Ukraine / О. Апанович. *Ukraine* . 1991. № 9. Р. 11–13.
246. The Cossak Republic / О. Апанович. *Ukrainian Heritage*. Kiev, [1991]. Р. 2–8.
247. Уклад: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 2 / 3 рос. пер. І. Сварник ; Упор. іл. О.М. Апанович. Львів : Світ, 1991. 392 с.
248. Ред.: Дерево пам'яті : кн. укр. іст. оповідання : для ст. шк. віку : [в 4-х вип.]. Вип. 3. Світова історія / уряд. текстів та іл., авт. передм. і прим. Ю. М. Хорунжий ; редкол.: О. Апанович [та ін.]. Київ : Веселка, 1991. 511 с. Ред.
249. Ред.: Кищенко М. П. Хортиця в героїці і легендах : іст.-краєзнав. нарис. Дніпропетровськ : Січ, 1991. 150 с. Ред.

1992

250. Безперервний ланцюг часу. *Літ. Україна*. 1992. 13 лют.
251. Переяславська рада 1654 року: міфи і реальність. *Вісн. Переяславищини*. 1992. 1 жовт. ; 3 жовт. ; 6 жовт.
252. Переяславська рада 1654 року: міфи і реальність. *Тези Всеукр. наук. конф.*

- «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». Переяслав-Хмельницький, 21–23 верес. 1992 р. Б.м.: Б.в., [1992]. С. 53–55.
253. Свободу уславив. *Укр. культура*. 1992. № 10/11. С. 30–31 ; № 12. С. 29–31.
254. Українське відродження завжди було мені дороге : про акад. В. І. Вернадського. *Розбудова держави*. 1992. № 3. С. 52–56.
255. Російсько-український договір 1654 р. Міфи і реальність. *Запорозька Січ*. 1992. 23 черв.; 24 черв.; 26 черв.; 27 черв.; 30 черв.; 1 лип.; 3 лип.; 4 лип. ; 7 лип. ; 14 лип.
256. Уклад.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 3 / з рос. пер. І. Сварник ; упоряд. іл. О. М. Апанович. Львів : Світ, 1992. 456 с.
257. Ред.: Дерево пам'яті : кн. укр. іст. оповідання : для ст. шк. віку. : [в 4-х вип.]. Вип. 2. Від 1648 року до ХХ ст. / упоряд. текстів та іл., авт. передм. і прим.: Ю. Хорунжий, В. Шевчук ; редкол.: О. Апанович [та ін.]. Київ : Веселка, 1992. 557 с. Ред.
258. Ред.: Над Кодацьким порогом : оповідання з історії України : для серед. та ст. шк. віку / ред.-упоряд. М. О. Кучеренко ; редкол.: О. М. Апанович [та ін.]. Київ : Веселка, 1992. 69 с. : іл. (Історична бібліотека для дітей «Золоті ворота»). Ред.
259. Ред.: [Хоткевич Г. М.](#) Історія України : (До кінця ХVІ століття) : науч. изд. / Г. М. Хоткевич ; редкол.: О. С. Яремійчук, О. М. Апанович, Я. П. Гоян, Ю. М. Мушкетик, Ф. П. Шевченко, В. О. Шевчук ; післям. М. Брайчевський ; упоряд. Н. Шумило. Київ : Веселка, 1992. 228 с. (Золоті ворота). Ред.
- 1993
260. Великий Луг. *Неопалима купина*. 1993. № 2. С. 109–110.
261. Великомученик і герой. *Уряд. кур'єр*. 1993. 27 квіт. С. 8.
262. Вірю: пантеон буде. *Укр. родина*. 1993. 13 трав. Спецвип.
263. Вона багато встигла : про О. Компан / О. Апанович. *Старожитності*. 1993. Число 3/4. С. 31.
264. Гетьмани – будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа : сценарій театралізованої вистави : у 2-х ч. / М-во культури України.

Київ : Б.в., 1993. 45 с.

265. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
- Рец.: Брайчевський М. «Гетьмани, гетьмани, коли б ви повстали...». *Літ. Україна*. 1994. 24 лют. ; Кириченко С. Велети мужності й духу. *Літ. Україна*. 1994. 24 лют. ; Мыщык Ю. И гетманы, и кошевые атамань. *Днепров. правда*. 1993. 11 дек. ; Рекубрацький А. Олена Апанович про Запоріжжя. *Запорізька правда*. 1993. 28 груд. ; Хорунжий Ю. Народна книжка. *Урядовий кур'єр*. 1994. 22 січ. ; Шкляр Л. Гетьмани України: спогади про минуле та уроки на майбутнє. *Вісті з України*. 1994. 26 січ.–2 лют. (№ 4).
266. Демократизм державного устрою і життя Запорозької Січі. *Демократія в Україні: минуле і майбутнє* : матеріали наук. конф. Київ : Укр. письменник, 1993. С. 93–102.
267. Дніпро та його пороги. *Неопалима купина*. 1993. № 2. С. 110–112.
268. Запорозька церква: автономність і демократичність. *Уряд. кур'єр*. 1993. 30 берез.
269. Збройні сили України, XVI–XVIII ст. *Славетне козацтво : календар, 1994*. Київ : Грайлик, 1993. С. 2-3. обкл.
270. Козацьке панство походжає. Одяг – самобутнє явище національної культури. *Укр. культура*. 1993. № 3/4. С. 15–17.
271. Лоцмани козацькі. *Неопалима купина*. 1993. № 2. С. 112–113.
272. Мистецтво Запорожжя. *Там само*. № 3/4. С. 129–133.
273. Моя любов чолом сягала неба. *Гарт*. 1993. 6 берез.
274. Найтрагічніший 1775 рік. *Військо України*. 1993. № 5. С. 55–65.
275. Нам бронзи не треба! *Укр. культура*. 1993. № 1. С. 8–9.
276. Ноосфера та історична наука. *Міфологія в українській історіографії (XIX–XX ст.)* : тези доп. I-ої наук. конф. Київ. осередку Укр. іст. т-ва, жовт. 1993. Київ : Б. в., 1993. С. 6–8.
277. Роль жінки в козацькому вихованні. *Неопалима купина*. 1993. № 1. С. 75–79.
278. Україна в духовному світі Вернадського. *Золоті ворота*. 1993. Вип. 3. С. 54–

78.

279. Ред.: Самійло Кішка : іст. розвідки, думи, оповідання : для серед. та ст. шк. віку / редкол.: О. М. Апанович, В. Ф. Василяшко, В. І. Сергійчук ; упоряд., передм., добір іл. матеріалу та приміт. В. О. Шевчука. Київ : Веселка, 1993. 156 с. : іл. (Кошові Запорозької Січі).

1994

280. Богданові статті: правда і міф. *Україна – Росія: історія і сьогодення* : за матеріалами наук.-практ. конф. (травень 1994 р., м. Чернігів) / Чернігів. обл. об-ня т-ва «Просвіта» ; упоряд. В. Чепурний. Чернігів : Просвіта, 1994. С. 44–48.
281. В. І. Вернадський і книга . *Бібл. вісн.* 1994. № 5/6. С. 51–52.
282. В одній особі злилися талант і добро. *Укр. газ.* 1994. 12–25 трав.
283. Дещо про корені російського українофобства. *Молодь України.* 1994. 29 верес.
284. Задунайська Січ. *Молодь України.* 1994. 12 черв.
285. Іван Мазепа – «зиждитель храмів і скарбів». *Людина і світ.* 1994. № 8. С. 2–4.
286. Конструктивна історична діяльність українського козацтва. *Слово і час.* 1994. № 6. С. 66–69.
287. Кубанське козацтво. *Молодь України.* 1994. 12 лип.
288. На зломі століття зломлено зло Російської імперії. *Укр. газ.* 1994. 9–22 черв. № 12. – С. 5.
289. Ноосфера та історична наука. *Укр. світ.* 1994. Т. 3. № 2. С. 9.
290. Острозька академія. *Уряд. кур'єр.* 1994. 15 верес.
291. Покрова Пресвята Богородиці. Головна ікона запорожців. *Там само.* 27 верес.
292. Правда про возз'єднання України з Росією в січні–березні 1654 року. *Укр. газ.* 1994. 20 січ.–2 лют. № 2.
293. Січові землі наприкінці 80-х років ХХ століття. *Старожитності Русі-України* : зб. наук. пр. Київ : Київ. акад. євробізнесу, 1994. С. 222–234.
294. Українсько-російський договір 1654 року: міфи і реальність. Київ : Варта, 1994. 96 с. (Бібліотечна серія).
- Рец.: Дмитрієнко М., Ясь О. Стереотипи і їх витворення. *Укр. слово.* 1994. 10 листоп. ; Тарнашинська Л. Возз'єднання чи приєднання? *Літ. Україна.* 1994.

- 19 трав. ; Мигаль М. Що ж було у Переяславі? *Хрещатик*. 1994. 17 трав.
295. Чорноморське козацьке військо. *Молодь України*. 1994. 5 лип.
296. Я, Іван Мазепа. *Укр. газ.* 1994. 31 берез.–13 квіт. № 7. С. 5 ; 14–27 квіт. № 8. С. 5.
297. Як Ілля Репін писав листа турецькому султанові: історія геніального полотна рос. художника, присвяч. силі, красі і веселій добрій вдачі українців. *Укр. газ.* 1994. 26 трав.–8 черв. № 11 ; 9–22 черв. № 12 ; 7–20 лип. № 14.
- 1995
298. Архів Коша Запорізької Січі. *Неопалима купина*. 1995. № 1/2. С. 131–138.
299. Богдан Хмельницький. *Жінка*. 1995. № 11. С. 4–6 ; № 12. С. 18–20.
300. Богдан Хмельницький – полководець. *Австрійсько-український огляд = Osterreichisch-Ukrainische Rundschau*. Відень, 1995. № 1. С. 110–117.
301. Будівничий Української Гетьманської держави. *Урядовий кур'єр*. 1995. 31 серп.
302. Військові канцеляристи – вихованці Києво-Могилянської академії. *Києво-Могилянська академія в історії України : тези доп. Міжнар. наук. конф.*, 13–15 жовт. 1995 р. К.: Б.в., 1995. С. 39–40.
303. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників. *Укр. іст. журн.* 1995. № 4. С. 33–45.
304. Генеральна військова канцелярія. *Неопалима купина*. 1995. № 1/2. С. 140–142.
305. Гетьман І. Виговський – тактик і стратег. *Укр. слово*. 1995. 13 лип. С. 12 ; 20 лип. С. 12. ; *Наука і суспільство*. 1995. № 9/10. С. 54–58.
306. Запорізьке козацтво після 1775 року. Задунайська Січ. Чорноморське військо. Кубанське козацтво. *Неопалима купина*. 1995. № 3/4. С. 173–185.
307. К. Г. Гуслистий – історик України. Під знаком Клію: на пошану Олени Апанович : зб. ст. Дніпропетровськ : Промінь, 1995. С. 196–198.
308. Козацтво завжди зі мною. *Неопалима купина*. 1995. № 7/8. С. 206–208.
309. Козацтво – ментальність українського народу. *Сучасність*. 1995. № 9. С. 104–108. ; *Сучасна українська етнологія. Проблеми, тенденції розвитку : тези доп. наук. конф.* Київ : Б.в., 1995.

310. Козацькі літописці. Самовидець – Роман Ракушка-Романовський. Самійло Величко. Григорій Грабянка. *Неопалима купина*. 1995. № 5/6. С. 171–186.
311. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський. *Людина і світ*. 1995. № 1/2. С. 15–22.
312. Полководець Богдан Хмельницький та його сподвижники. *Нар. армія*. 1995. 19 січ. ; 20 січ. ; 24 січ.
313. Сподвижники Богдана Хмельницького. *Укр. слово*. 1995. 16 листоп. ; 23 листоп. ; 30 листоп. ; 7 груд.
314. Столиці Української Гетьманської держави. Чигирин. Батурин. Глухів. *Неопалима купина*. 1995. № 7/8. С. 188–203.
315. Універсали гетьманські. *Неопалима купина: народознавство, історія, архіви*. 1995. № 1/2. С. 138–139.
316. Французькі адреси Володимира Вернадського. *Хроніка–2000*. 1995. Вип. 2/3. С. 225–227.
- Публ.: Вернадський В. Про необхідність організації біогеохімічної лабораторії. С. 231–240 ; Листи до французьких вчених. С. 241–247 ; Орсель Ж. Декілька спогадів про В. І. Вернадського під час його перебування в лабораторії Мінералогічного музею в Парижі (1922–1926). С. 248–250 ; Моген Ш. Некрологічна стаття про Володимира Вернадського. С. 251–255.
317. Bohdan Chmelnytzkyj – der Heerfuhrer / O. Apanowytsh. *Австрійсько-український огляд=Osterreichisch-Ukrainische Rundschau*. Відень, 1995. № 1. S. 103–110.
318. Volodymyr Vernadsky en France / O. Apanovych. *Хроніка–2000*. Київ, 1995. Вип. 2/3. С. 228–230.
319. Ред.: Дерево пам'яті : кн. укр. іст. оповідання : для ст. шк. віку : [в 4-х вип.]. Вип. 4. Присвячений митцям минулого / упоряд. В. Шевчук ; редкол.: О. Апанович [та ін.]. Київ : Веселка, 1995. 396 с. Ред.
320. Ред.: Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1–2 / Д. И. Эварницкий ; редкол.: О. М. Апанович [та ін.]. Киев : Веселка, 1995. 447 с. Ред.

1996

321. Богдан Хмельницький – полководець та його сподвижники. *На чолі козацької держави : (до 400-річчя від дня народж. Б. Хмельницького) : зб. наук. пр.* Рівне : Б.в., 1996. Вип. 2. С. 1–31.
322. Духовний зв'язок із землею. *Уряд. кур'єр.* 1996. 31 серп. С. 9.
323. Європейська слава козацтва. *Крим. світлиця.* 1996. 16 листоп.
324. Ми винесли все, що на долю гірку нам дісталось. *Укр. слово.* 1996. 22 лют. ; 29 лют. ; 7 берез. ; 14 берез. ; 21 берез.
325. Architect of the Ukrainian Hetmanite State / O. Aranovych. *Ukraine.* 1996. № 198. Р. 6–9.

1997

326. Базавлуцька Січ. *Малий словник історії України.* Київ : Либідь, 1997. С. 50.
327. Богдан Хмельницький – полководець та його сподвижники. Київ : Варта, 1997. 24 с.
328. Великий Луг. *Малий словник історії України.* Київ : Либідь. С. 78.
329. Вольності Війська Запорозького. *Там само.* С. 98.
330. Гетьман І. Виговський – тактик і стратег. *Історія в школі.* 1997. № 1/2. С. 44–48.
331. Гетьман Іван Виговський – тактик і стратег : в річницю Конотоп. битви 1659 р. Легенда про гетьмана. Іван Виговський: від Конотопу до Скиту Манявського. Івано-Франківськ : Б.в., 1997. С. 94–104.
332. Глухівські статті. *Малий словник історії України.* Київ : Либідь, 1997. С. 113.
333. Дніпровська лінія. *Там само.* С. 135.
334. За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського. *Час–Тіме.* 1997. 30 жовт.–5 листоп. С. 12 ; 6–12 листоп. С. 12 ; 27 листоп.–3 груд. С. 5.
335. Запорозька Січ. *Малий словник історії України.* Київ : Либідь, 1997. С. 158–159.
336. Кам'янська Січ. *Там само.* С. 181.

337. Коломацькі статті 1687. *Там само*. С. 203.
338. Кошова старшина. *Там само*. С. 217.
339. Микитинська Січ. *Там само*. С. 254.
340. Нова (Підпільненська) Січ. *Там само*. С. 276.
341. Решетилівські статті 1709. *Там само*. С. 337.
342. Старшина козацька. *Там само*. С. 376–377.
343. Українські рукописні історичні збірники XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1997. № 1. С. 59.
344. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. *Укр. іст. журн.* 1997. № 2. С. 92–97.
345. Чорноморське козацьке військо. *Малий словник історії України*. Київ : Либідь, 1997. С. 444.
346. Чортомлицька Січ. *Там само*. С. 444.
347. Школи в Запорозькій Січі. *Крим. світлиця*. 1997. 26 квіт.
348. Щоденник Якова Марковича. *Бібл. вісн.* 1997. № 4. С. 29–31.
349. The God is following the plough. Agriculture of Ukrainian Cossacks in accordance with the ideas of Serhiy Podolynsky and Volodymyr Vemadsky / О. Аранович. *Час–Time*. 1997. 11 Nov. P. 7 ; 17 Nov. P. 5 ; 8 Dec. P. 2, 8.
- 1998
350. Агрокультура українського козацтва. *Укр. культура*. 1998. № 9/10. С. 36–37 ; № 11/12. С. 32–33 ; *Історія в школах України*. 1998. № 3. С. 14–19.
351. Армата козацька. *Нар. армія*. 1998. 11 лип. С. 5.
352. Битва під Пилявцями. *Там само*. 17 верес. С. 4–5.
353. Воєнне мистецтво українського козацького війська. *Там само*. 25 лип. С. 5.
354. Джура . *Там само*. 1998. 28 серп. С. 8.
355. Зброя козацького війська. *Там само*. 12 серп. С. 5.
356. Козацька фортеця. *Там само*. 14 лип. С. 7.
357. Конституція Пилипа Орлика. *Хроніка–2000*. 1998. Вип. 23/24 : Український парламентаризм: історія і сучасність. С. 90–102.

358. Корсунська битва. *Битва під Корсунем і національно-визвольна війна середини XVII століття* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 350-річчю битви під Корсунем, 26 трав. 1998 р. Корсунь-Шевченківський, 1998. С. 69–73.
359. На чужині. Але – з Україною: міжнародна політична діяльність гетьмана України в екзилі Пилипа Орлика. *Політика і час*. 1998. № 3. С. 68–80.
360. Одяг козацький. *Нар. армія*. 1998. 13 жовт. С. 4–5.
361. Передмова. Гук Т. Моя веселка: спогади, дорожні нотатки, оповідання для дітей. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. С. 5–10.
362. Передмова. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів, 1734–1775. Київ : Б.в., 1998. Т. 1. С. 17–23.
363. Післямова. Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. Київ : Генеза, 1998. С. 137–139.
364. Роди військ українського козацтва. *Нар. армія*. 1998. 3 жовт. С. 5.
365. Сагайдачний Петро – український козацький гетьман. *Кур'єр Кривбасу*. 1998. № 106. С. 103–123.
366. Табір. *Нар. армія*. 1998. 3 жовт. С. 4–5.
367. Українська гетьманська держава. *Там само*. 25 лип. С. 4–5.
368. Українське козацьке військо. *Там само*. 11 лип. С. 4.
369. Чигрине, Чигрине. 350 років тому столицею козацької держави став Чигирин. *Там само*. 7 лип. С. 4–5 ; 8 лип. С. 4–5.
370. Чортомлицька Запорозька Січ. Київ : Укр. козацтво, 1998. 80 с.
- Рец.: Гром В. Нове дослідження з історії Запорозької Січі. *Сім днів*. 1998. 11 груд. ; Лупій О. Достойність українських лицарів. *Літ. Україна*. 1998. 12 листоп. ; Ходан Г. Перегук трьох століть, або чому повторюємо помилки предків? *Укр. слово*. 1999. 25 лют. ; Шкварець В. Легендарний Чортомлик. *Радян. Прибужжя*. 1998. 21 листоп.
371. Я никогда не отделял науки от искусства. *Зеркало недели*. 1998. 10 янв. № 2. С. 11.
372. Агрокультура селян та козаків. *Сіл. час*. 1999. 15 січ. С. 16 ; 22 січ. С. 16 ;

29 січ. С. 16 ; 5 лют. С. 16.

373. Володимир Вернадський і Чехія. *Хроніка–2000*. Київ, 1999. Вип. 25/26. С. 235–246.
374. За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського. Севастополь, 1999. 26 с. (Б-ка часоп. «Дзвін Севастополя»).
375. Кошовий отаман Війська Запорозького Кость Гордієнко та гетьман України Іван Мазепа – шлях до єднання. *Хроніка–2000*. 1999. Вип. 31/32. С. 143–155.
376. Сільський час» випромінює позитивну енергетику. *Сіл. час*. 1999. 4 черв. С. 1–2.
377. Похід гетьмана Сагайдачного на Москву. *Нар. армія*. 1999. 23 лип. С. 4.
378. Селітроваріння і виробництво пороху для козацького війська. *Нар. армія*. 1999. 17 квіт. С. 5.
379. Слобідські козацькі полки. *Нар. армія*. 1999. 7 трав. С. 4–5.

2000

380. Життєвий і творчий шлях Юрія Андрійовича Мицика. Юрій Андрійович Мицик : біобібліогр. покажч. / Нац. ун-т «Києво-Могилян акад.» ; уклад. Т. О. Патрушева ; [авт. вступ. сл. О. М. Апанович]. Київ : Вид. дім «КМ Academia», 2000. С. 3–24. (Серія «Вчені НаУКМА»).
381. Спогади про видатного вченого і незвичайну особистість. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр. та спогадів / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2000. Чис. 4, ч. 1 : Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан. С. 13–21.
382. Українська ментальність Володимира Вернадського. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2000. Чис. 4, ч. 1 : Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан. С. 515–533.
383. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина : спогади та історіограф. аналіз / НАН України; Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського. Київ : Б. и., 2000. 180 с.

2001

384. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. : енциклопедія / О. М. Андраш, О. М. Апанович та ін. ; упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2001. 736 с. : іл.
385. Острозька академія. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2001. № 7. С. 378–382.

2003

386. Білик І. І. Меч Арея / І. І. Білик ; худож. оформ. Л. Кузнєцова ; вступ. сл. О. Апанович. Київ : Веселка ; Київ : Такі справи, 2003. 360 с., іл.

2004

387. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 232с. : іл.
388. Сторінки прозрінь великого вченого: шишацький період. *Хроніка–2000*. Київ, 2004. Вип. 57/58. С. 510–528.
389. Україна – козацька держава = Ucraina – Terra Cosacorum : ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт. нарисів О. М. Апанович та ін. ; кер. проекту, авт.-упоряд., худож., фотограф В. Немяк ; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; ред.: В. О. Щербак, О. К. Федорук]. Київ : ЕММА, 2004. 1215 с. : іл.
- Рец.: Чухліб Т. Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. Київ : ЕММА, 2004. 1215 с. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2005. Вип. 5. С. 701–703.
390. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / Укр. НДІ архів. справи та документознавства, НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису [та ін.] ; відп. ред.: Г. Боряк. Київ, 2004. Т. 1: Джерела. С. 15–130.

2007

391. Україна – козацька держава=Ucraina – Terra Cosacorum : ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах : альбом / [авт. нарисів О. М. Апанович та ін.] ; кер. проекту, авт.-упоряд., худож., фотограф В. В. Недяк. 2-ге вид., доп. і доопрац. Київ : ЕММА, 2007. 1215 с. : фотоіл.

2009

392. Козацька енциклопедія для юнацтва [Текст] : кн. ст. про іст. буття укр. козацтва / упоряд. О. С. Яремійчук ; наук. ред. Ю. А. Мицик. Київ : Веселка, 2009. 719 с. : іл.

2011

393. Битва під Хотинном: 40 діб козацької доблесті та звитяги. *Військо України*. Київ, 2011. № 9 (135). С. 40–43.

2012

394. Гетьман України емігрант Пилип Орлик. *Хроніка–2000* : укр. культуролог. альбм. Київ, 2012. Вип. 91, кн. 2 : Україна–Білорусь. С. 83–132.

2013

395. За плугом Господь іде : збірник. Львів : АРС, 2013. 73, [3] с. : іл. (Бібліотека журналу ORGANIC UA ; кн. 13. Серія «Вітчизняна думка» ; кн. 7).

Всього 395 позицій, проте з них:

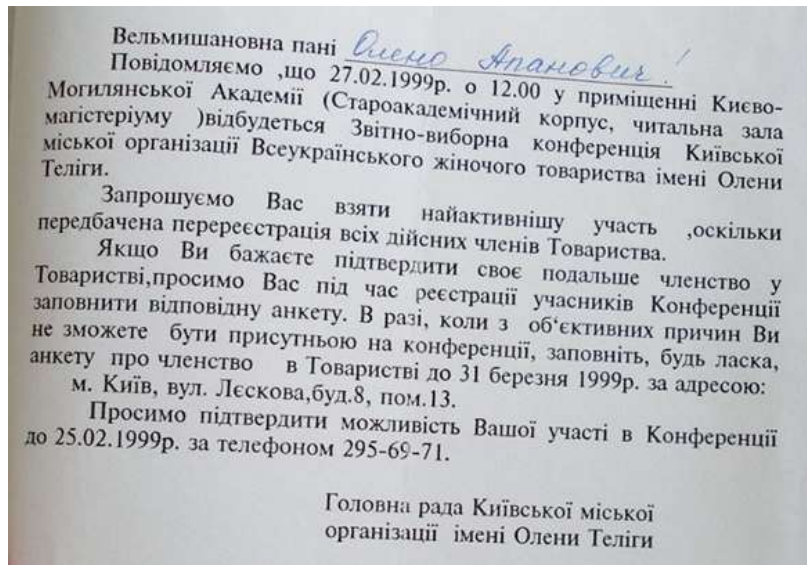
- 1978 рік: позиції 164 та 165 – одне видання;
- 1979 рік: позиції 166 та 167 – одне видання;
- 1982 рік: позиції 172 та 173 – одне видання.

Отже, 392 позиції.

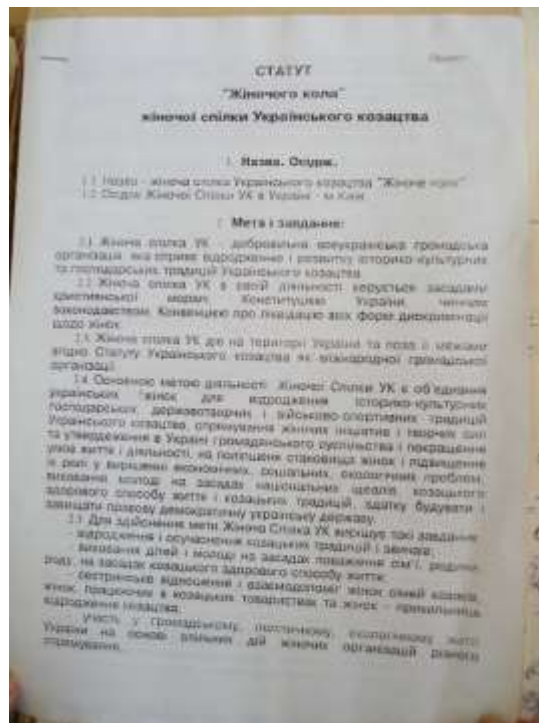
ДОДАТОК Д

Документи про громадську діяльність О. Апанович

1. Запрошення на звітно-виборчу конференцію Київської міської організації Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги 27 лютого 1999 року.

2. Статут «Жіночого кола» жіночої спілки Українського козацтва.

5.2.2. Управа здійснює керівництво між засіданнями Ради і конференціями міської районної філії.

5.2.3. Голова ради є головою філії: організовує роботу, здійснює оперативне управління коштами і майном, призначає бухгалтера звітну перед конференціями філії.

5.3. Вищим керівним органом відділу є Конференція, яка як звітно-виборна скликається раз на два роки. Конференція є чинною за умови участі не менше двох третин делегатів, які обираються за нормою представництва, визначеною Координаційною радою відділу. Конференція обирає управу відділу (голову, двох заступників, голову секретаріату), координаційну раду і ревізійну комісію. Рішення приймаються більшістю голосів.

5.3.1. Між конференціями керівним органом обласної організації (відділу) є координаційна рада (КР) відділу, до складу якої входять управа відділу, голови філій з правом голосу по кількості осередків в них та голови осередків, де немає міських, районних організацій філій. КР інформує осередки, міські, районні філії про рішення Всеукраїнської координаційної ради. Проводу з'їзду, приймає ухвали на їх виконання. Ухвали Конференції і КР відділу є обов'язковими для виконання. КР скликається не рідше одного разу на три місяці. Головою КР є голова відділу.

5.3.2. Управа є керівним органом відділу між конференціями і КР вирішує всі поточні питання діяльності відділу.

5.3.3. Голова відділу організовує роботу відділу, здійснює оперативне управління коштами та майном відділу, призначає бухгалтера, звітує перед вищими керівними органами відділу і ЖК.

5.4. Вищим керівним органом Жіночого кола є з'їзд, який скликається не рідше, як раз на два роки і про його скликання повідомляється за два місяці. Делегати з'їзду обираються на конференціях відділу відповідно до норм представництва, визначених Всеукраїнською координаційною радою ЖК.

До числа делегатів входять також члени Всеукраїнської головної осередків області, де немає відділу. Ухвали з'їзду чинні за умови участі не менше двох третин делегатів. Рішення приймаються більшістю голосів.

5.4.1. З'їзд ЖК приймає Статут ЖК, вносить до нього зміни та доповнення, приймає програму роботи ЖК і визначає основні напрямки діяльності, відносить пропозиції, робить заяви до органів державної влади з питань суспільного, екологічного, політичного життя, обирає терміном на два роки Всеукраїнську Координаційну раду. Провід ЖК (голову, заступників, голову секретаріату), ревізійну комісію, розглядає та затверджує звіти про діяльність члена Проводу ревізійної комісії.

- затверджує символіку, атрибути ЖК,
 - реалізує право власності на кошти та майно ЖК,
 - вирішує питання статутних змін та припинення діяльності ЖК.

5.5. В період між з'їздами вищим керівним органом Жіночого кола є Провід, який складається з голови обласних організацій (відділів), голови міських, районних організацій (філій), де немає відділу, а також голови осередків області, де немає філій і відділу. До ВКР входять окремі члени ЖК, обрані на з'їзд від відділу, що мають понад 1000 членів, та філії, рецепти, які затверджуються на ВКР.

ВКР скликається не рідше двох разів на рік і правом за умови участі двох третин свого складу. Рішення приймаються більшістю голосів.

5.5.1. ВКР вирішує питання діяльності ЖК крім тих, які належать до повноважень з'їзду, зокрема:

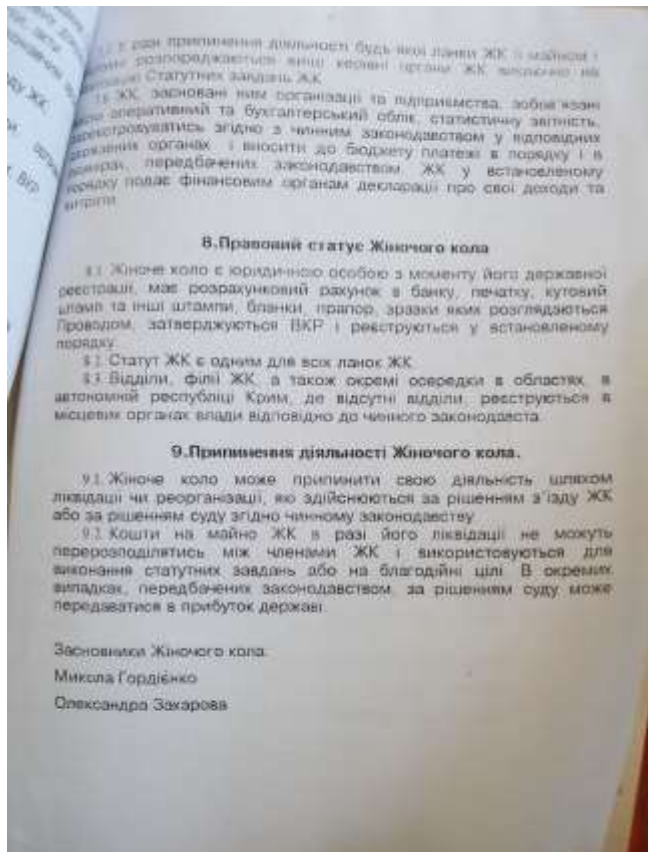
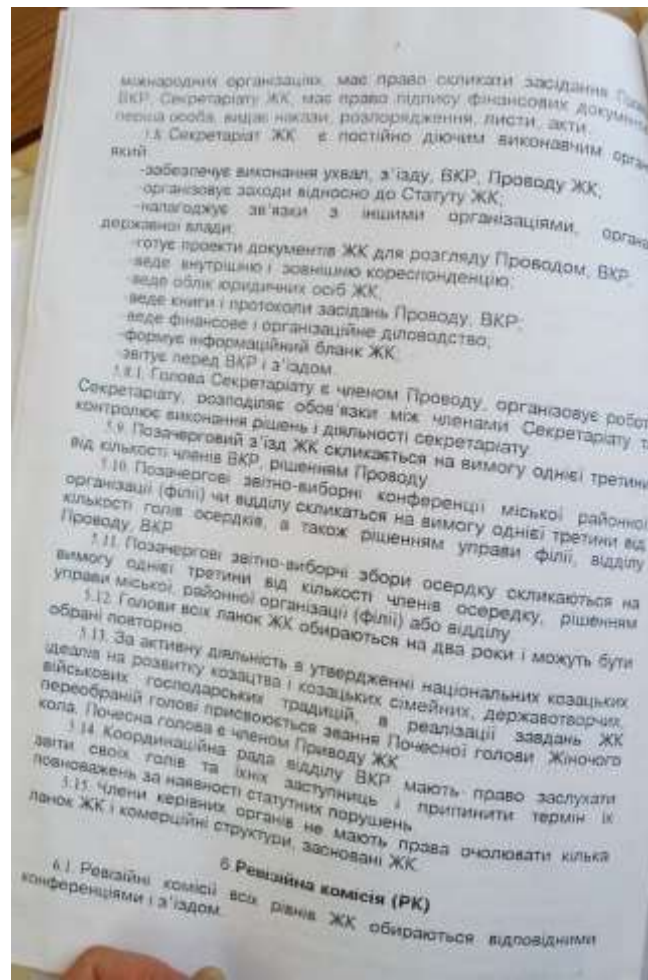
- скликає з'їзд і призначає порядок представництва;
- планує і організовує здійснення заходів на виконання завдань Жіночого кола (ЖК), ухвал з'їзду;
- приймає рішення про створення благодійних фондів, кредитних спілок, фінансових клубів, підприємств, юридичних осіб, погоджує зраки інших начальників і штампів, приймає рішення про анулювання печаток і штампів, відкриття і закриття розрахункових рахунків юридичних осіб;
- затверджує зраки атрибутики і символіки ЖК, присвоєє звання Почесного члена ЖК;
- затверджує факсові референти, які входять до ВКВ;
- робить заяви і вносить пропозиції з питань державного і громадського життя до Президента, Верховної Ради України, інших органів державної влади і громадських організацій від імені ЖК.

5.5.2. Керівним органом ЖК між з'їздами та ВКР є Провід, який складається із голови ЖК, заступників, голови секретаріату. Засідання Проводу проводяться не рідше одного разу на місяць. Рішення приймаються більшістю голосів.

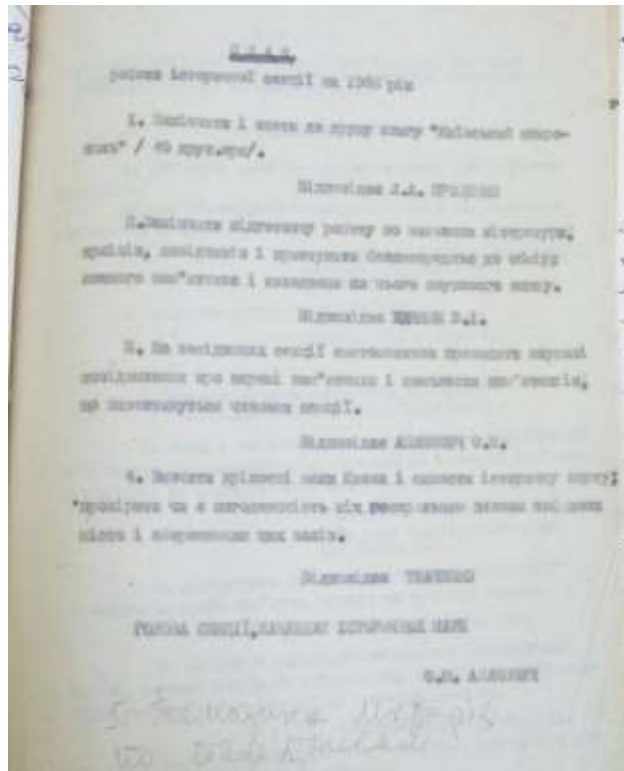
5.5.3. Провід розглядає і вирішує питання діяльності ЖК:

- скликає чергову ВКР засідання Проводу;
- затверджує осіб, які мають право підпису фінансових документів;
- приймає рішення про заснування госпрозрахункових підприємств та затверджує їхні статuti;
- затверджує штатний розклад та призначає секретаріат ЖК;
- здійснює оперативне керівництво коштами та майном ЖК;
- призначає редакційне керівництво видань ЖК;
- створює комісії (референтури) з факсових питань;
- розробляє зраки символіки та атрибутики ЖК.

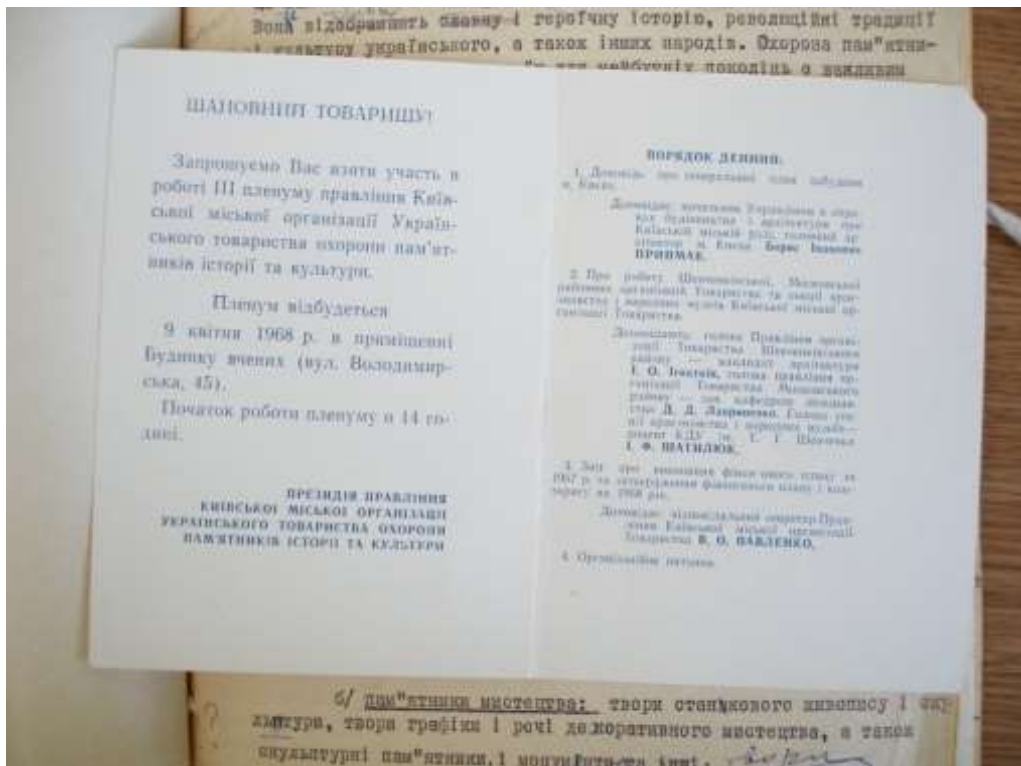
5.6. Голова ЖК очолює Провід і ВКР, репрезентує ЖК в державних органах влади і громадських організаціях.

3. План роботи секції історичних пам'яток Київської міської організації УТОПШК на 1968 рік.

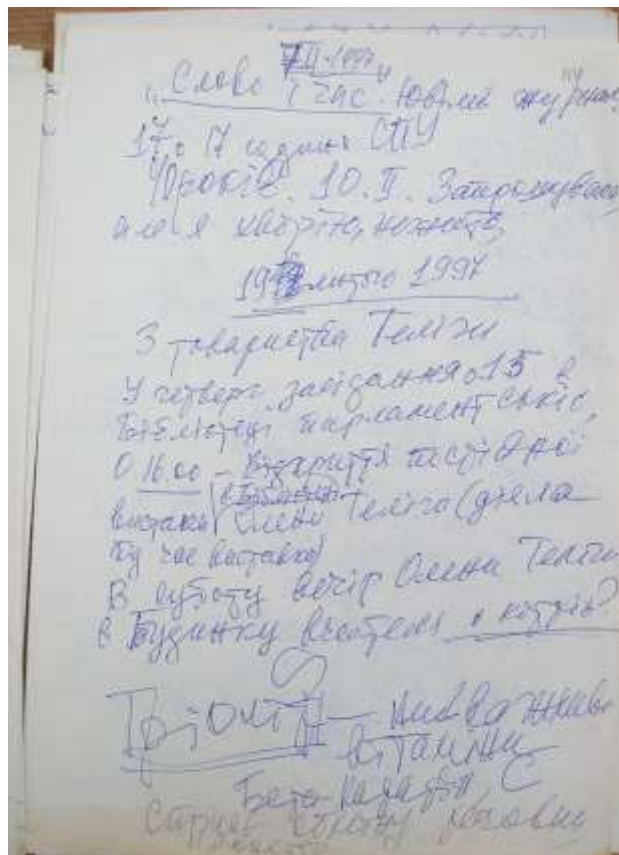
4. Запрошення взяти участь у III пленумі правління УТОПШК.

ДОДАТОК Е

Фрагменти щоденникових записів Олени Апанович. 1970–1990 рр.

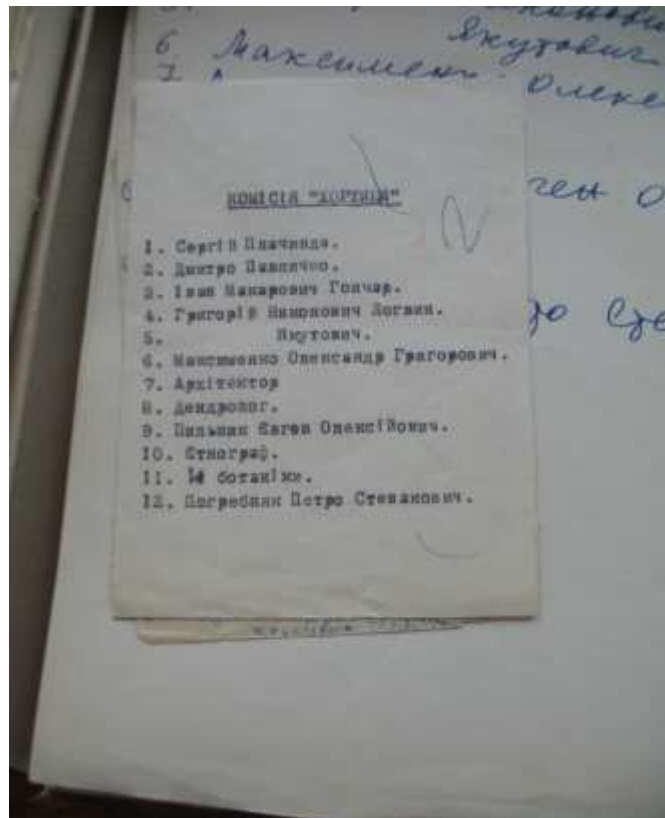
1. Щоденникові нотатки. 19 лютого 1997 року.

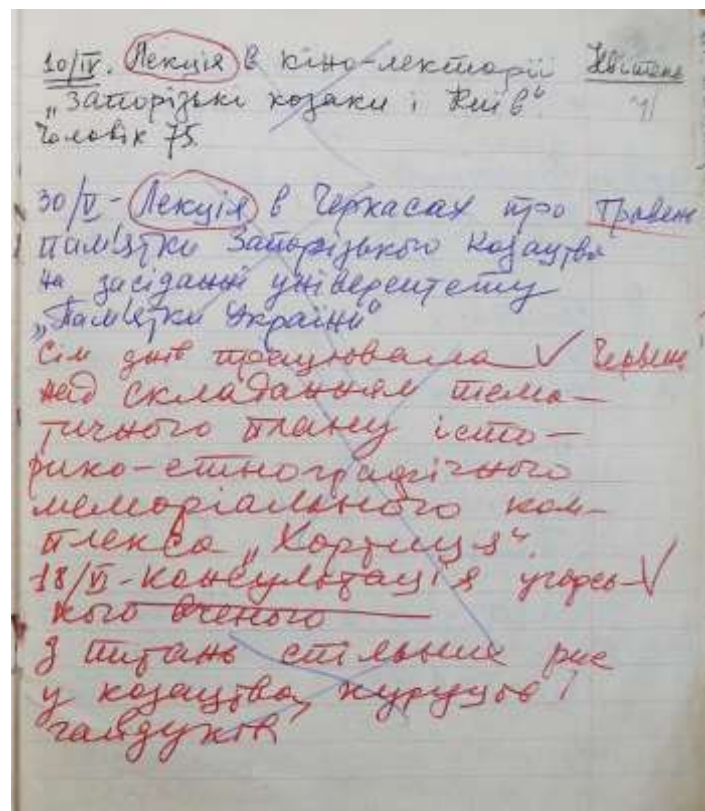
2. Щоденникові нотатки. 30 березня 1970 року.

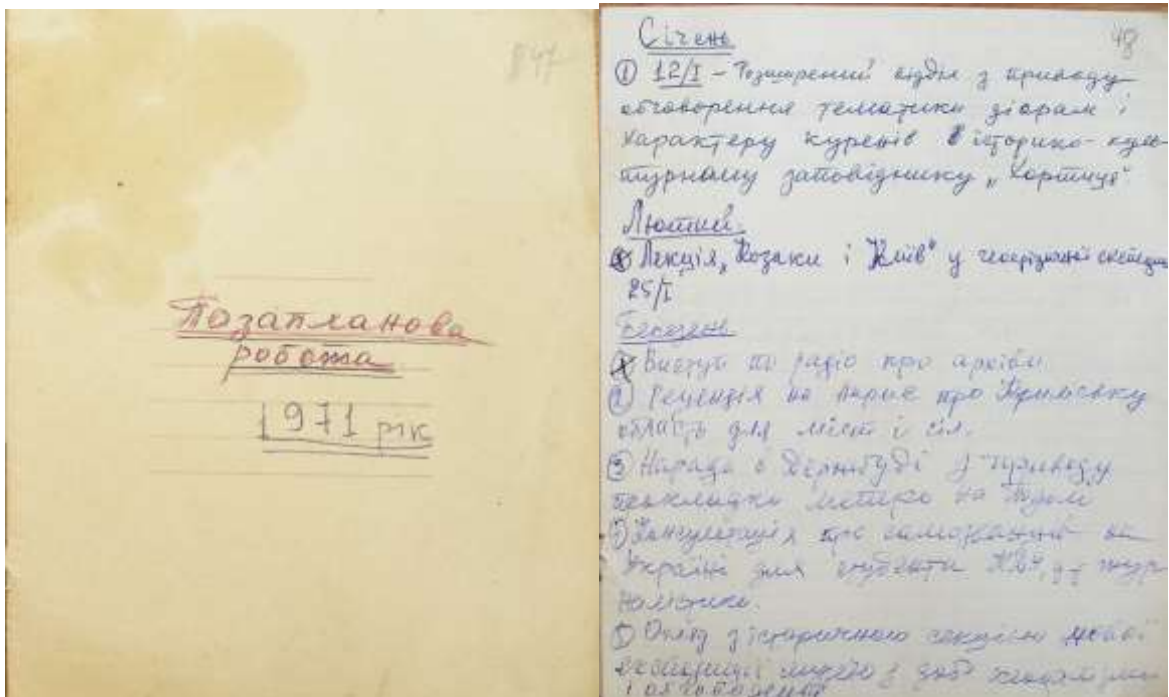
3. Комісія. «Хортиця».

4. Щоденникові нотатки. Червень 1970 року.

5. Щоденникові записи. Січень 1971 року.

ДОДАТОК Є

Вибране листування О. Апанович

1. Лист архітектора Віктора Красенка із Запоріжжя до Олени Апанович 12 лютого 1968 р.

1

Моя шанувальна Вам,
Олено Михайлівно!

Отримавши Ваші поздоровлення,
та програму на конкурс у Львові.
Щиро дякую вам за турботи.
Справді, пощмо, не маємо змоги.
Віктор Борисук щос хви зроби.

А мене Маріков і „колектив“
„приваляють“ до роботи. Вгам, як
проба приляти олівцю в руки, як
машини. Кажуть, що земля не
обертася навколо сонця, а отаіно
на отовлак і цими стовнами зьяв-
лятьса вони.

Тюв я в Запоріжжя з самими
своими друзями. Бути просто архітек-
торами. Про те що зайнялися Карте-
час я вже і не мінив себе, бо знаю
„колектив“ в який іду. І що формально
мене „буду“ каже не, але думаю ^{моя}
„колектив“ не прийде. Про те сказав те
в Києві Васильєвський.
А я сподіваюсь бути просто архіте-
торами.

2

По прибутті Маріков наравив
мене в 2-му архітектурно-мануельному
майстерню. Ця майстерня мовно
назвається 31-м відділом (якщо най-
татіе передачу по телебаченню). Тут си-
дять люди з високою освітою інженери,
архітектори і ~~дизайнери~~, роботу техні-
ка. Керівник майстерні Зайцев мовно
яка років 10-15 тому і вже прадієсно
хвора на хворобу „керувати“, „повелевати“,
„надувати“. Він як намагає у відносі
квітільки всихтаний в свою роботу
що вже себе і не мають без керує.
Книжок не читає, навіть кіно не
дивиться. І когачи по роботі обкадяться
як сфрантис з саудатани. Немає ніякої
професійної етики.

То він вваляє що з повинен
„управлятися“ в „методиками“, а я
кажу, що ми треба зайняти свій розум.
І тільки сутареска...

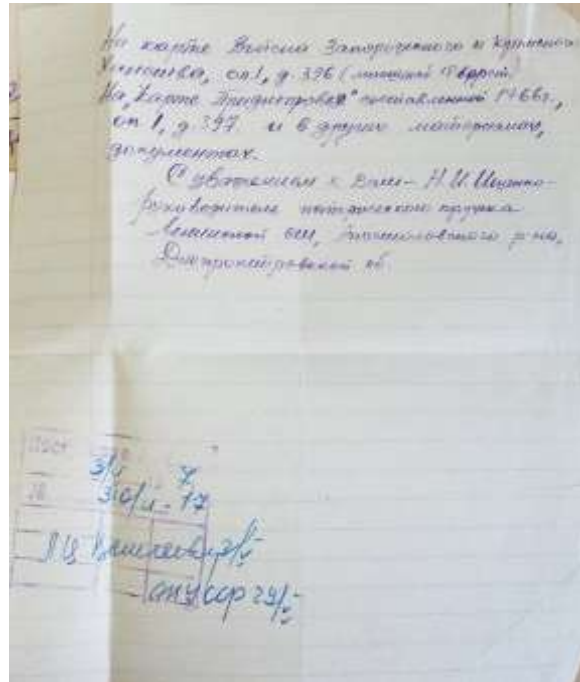
А як сьогодні обговорював мою
„повіділку“ в „колективі“ архітекторів.
Загудили мою повіділку. Сказали
що зайняти там отаіно на стовнах, а
яке дума що вона обертася, той
дурень.

Не урядна що не я маю, писавши
своє думку

3. Лист архітектора Віктора Красенка до О. Апанович від 27 червня 1968 р.

Моє шанування, Олено
Михайлівно,
Надіслав вам думку прохоро
міста, не знаю чи ви отримали
її. Може його і не варто
було писати.
Хочу вам сказати, що думка
прикарб, але виконати буб (будів) не
прийдеться ухвалити у конкурсі.
Середував багато, і деякі
таке вийшло, що в деякі час не
можливо зсеребе і поведливо втрати-
ти ідею цієї великої справи.
А погодиватися на хазів підвалі,
щоб було і не вимши і не лашин, не
можу.
Кам відривається виставка, до
кожу поткати подивитися.
Зараз ця робота, не знаю чи
вдається її зробити. Трапляє думка
багато, відносно навіть цієї великої.
Було думка що такі люди
як Ю.Б та О.С. позбавляються

права громадянства, думка суцільно.
В Одесі товпа. Особливо зверало
бабу, що подину можна викова-
ти тільки на націоналістичну групу.
Захищує свою короткою
мислю. Привіт згайоним.
До наступного разу
Віктор Красенко.
27-VI-68г. - Одеса.

Шановна, Ананович О!
 Перш за все пробайте, що так
 офіційно звертаюся до Вас,
 бо не знаю Вашого імені і по
 байкаві. Випадково звнав, що
 ви пишете касійо про Запо-
 різну сіть. Я з своїми земляки
 історичного гуртка збираю ма-
 теріал з історії будинок наших
 сіл Трушівки і Кута, що влітку
 ця місцевість входить до Запо-
 різної сіті, тому звертаюся
 до Вас з великим проханням.
 Від імені гуртка прислали
 листівки, якщо є у Вас по
 історії наших місцевостей, то
 би в них гасом корисували.
 Листу листа не маю
 точної адреси. Якщо цей лист
 потраде до Вас прошу зали-
 шити відповідь.
 З повагою до Вас - М. Г. Шенко.
 керівник історичного гуртка
 Леминської селі, с. Помішного.

5. Лист Тимченка Михайла Сергійовича.

48/77

Шановні товариші!
Редколлежний колектив
і підтримуючі колеги
нашої школи просити
Вас повідомити нам
звідки призначено
мавляче станція Сергіївської,
(Сергіївський курень), котрою
була основана в 1794 році
на р. Хортиці Запорозькими
казакими в числі 40 куренів
і які ніде не мали
станиця мавляча також не
називалися. Чи матимемо
в архивах Краснодарського краю
об'їзди не збереглися.
Будем дуже раді і
благодарні.
С уваженими угіть
історичі с/п № 6
ст. Сергіївської Тимченко М.С.

Ствіт товаришам по адресу:
Краснодарський край
Кореновський р.п.
ст. Сергіївська
Тимченко М.С.

ДОДАТОК Ж

Список опублікованих праць за темою дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Савченко С. В. Олена Апанович в українському жіночому русі / С. В. Савченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 118–124.
2. Савченко С. В. Олена Апанович в діяльності Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / С. В. Савченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. науков. пр. – Вип. 22. – К., 2013. – С. 153–159.
3. Savchenko S. Olena Apanovych activity in the Ukrainian Association for the Protection of Historical and Cultural Monuments aimed at preservation of Khortytsia monuments in 1960 – 1970 years/ S. Savchenko // French Journal of Science and Educational Research. – Paris University Press, 2014. – № 2 (12), July–December. – Volume II. – С. 622–627. Режим доступу: <http://saacc56a95d7259f4.jimcontent.com/download/version/1423684615/module/10402963999/name/French%20Journal,%20Vol.IIcrop..pdf>.
4. Савченко С. В. «Це – пісня душі моєї»: Олена Апанович у збереженні пам'яток Запорізької Січі в кінці 1980 – на початку 1990 років / С. В. Савченко // Сумська старовина. – Суми, 2014. – Вип. XLIII–XLIV. – С. 107–116. Режим доступу: <http://starovyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/10/%D0%A1%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>.
5. Савченко С. В. «Хортиця увійшла в моє серце і душу». Олена Апанович у збереженні пам'яток Хортиці у 1960 – на початку 1970 років / С. В. Савченко // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2015. – Вип. 4 (95). – С. 94–100. – Режим доступу:

<http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=115>.

6. Савченко С. В. Олена Апанович у збереженні історичної пам'яті українського народу / О.І. Бонь, С.В. Савченко // Київські історичні студії. – К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. – № 2 (9). – С.27–35.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Савченко С. В. Українська ментальність та аспекти агрокультури українського козацтва у науковій творчості Олени Апанович в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського / С. В. Савченко / Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали п'ятої конференції молодих учених та спеціалістів, м. Київ, 28 травня 2009 р. / УААН, ДНСГБ; редкол.: В. А. Вергунова та ін. – К., 2009. – С. 162–163.
8. Савченко С. В. Апанович О. М.: життєдіяльність, наукове кредо / С. В. Савченко // Погляд крізь віки: матеріали наукової конференції, м. Київ, 25 травня 2009 р. – К., 2009. – С. 3–22.
9. Савченко С. В. «Але головне було – наука»: київський період життя Олени Апанович у спогадах та листах / С. В. Савченко // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір: матер. V щоріч. Всеукр. Наук.-практ. конф., 27 трав. 2015 р., м. Київ / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Благод. фонд сприян. розв. освіти ім. Б. Грінченка; редкол.: В.О. Огнев'юк (голова), Л.Л. Хоружа, К.О. Линьов [та ін.]; наук. ред.: О.О. Салата, Є.А. Ковальов. – К.: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – С. 179–186.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Савченко С. В. Аспекти агрокультури козацької держави в контексті історизму / С. В. Савченко // Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання. – К., 2009. – № 2. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2009-2/09_savchenko.pdf
11. Савченко С. В. Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових

нотатках Олени Апанович / С. В. Савченко // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2013. – Вип. 73. – С. 10–18.

12. Савченко С.В. Олена Апанович та її внесок у дослідження та збереження могили Івана Сірка / С.В. Савченко // Краєзнавство. – 2018. – Вип. 4 (105). – С. 170–178.